

“AUDİT” elmi-praktiki jurnal “AUDIT” Scientific-practical journal

Təsisçi:
BAKİ BİZNES UNIVERSİTETİ
jurnal 1999-cu ildən nəşr edilir

Founder:
BAKU BUSINESS UNIVERSITY
has been publishing since 1999

MÜNDƏRİCAT TABLE OF CONTENTS

AUDİT, UÇOT VƏ STATİSTİKA	
AUDIT, ACCOUNTING AND STATISTICS	
<i>Mustafayev Y.R., dos., Quliyev Z.Q., i.ü.f.d.</i>	
Məsrəflərin təsnifatı və bazar iqtisadiyyatı şəraitində onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	3
<i>Məmmədova E.B., i.ü.f.d.</i>	
Ölkənin investisiya mühitinin formalaşması və cəlbədiciyyətinin artırılmasının tənzimlənməsi istiqamətləri.....	11
BÜDCƏ, MALİYYƏ VƏ KREDİT	
BUDGET, FINANCE AND CREDIT	
<i>İbrahimov K.M., i.ü.f.d.</i>	
Dünya sığorta bazarının inkişaf tendensiyaları və qanunauyğunluqları.....	21
<i>Qasımlıadə E.E., dis.</i>	
Azərbaycanda neftqazçıxarma sənayesində nanotexnologiyaların işlənməsi və tətbiqinin maliyyələşdirmə problemləri.....	31
BAZAR İQTİSADİYYATININ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ	
DEVELOPMENT PROSPECTS OF MARKET ECONOMY	
<i>Əliyev Ş.T., i.e.d.</i>	
Qlobal çağırışlar şəraitində Azərbaycanda demoqrafik inkişaf prosesləri və məşğulluq məsələləri.....	42
<i>Abdullayev L.İ., i.ü.f.d., dos.</i>	
Müasir dövrdə insan kapitalının formalaşması və inkişaf etdirilməsi konsepsiyasının modelləşdirilməsi problemləri.....	58
<i>Kərimova X.O., doktorant</i>	
Yeni iqtisadi çağırışlar kontekstində qeyri-neft sektorunun innovativ inkişafına nəzəri-metodoloji yanaşmalar və onların xüsusiyyətləri.....	68
<i>Ziyadov F.H., doktorant</i>	
Aqrar-əməl müəssisələrinin investisiya cəlbədiciyyətinin yüksəldilməsi yolları.....	76
<i>Allahverdiyev E.Q., dis.</i>	
İdخال əvəzləyici ərzaqlıq kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri.....	88
HÜQUQ VƏ İDARƏETMƏ	
LAW AND ADMINISTRATION	
<i>Babayev A.M., dos.</i>	
Neft sahəsində ekoloji-iqtisadi sistemin idarə edilməsi və tənzimlənməsi problemləri..	97
<i>Veliev E.E., PhD.student</i>	
Legal analysis of municipal public associations status in foreign states	107
<i>Bayramov R.D., doktorant</i>	
Kimya müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizlik proseslərinin strateji idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi problemləri.....	113

Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində 21/I-1999-cu il tarixində qeydiyyatdan keçmişdir (Qeydiyyat № B 80).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (Protokol №10-R) "Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı"na salınmışdır.

The journal was registered in the Ministry of Press and Information of the Republic of Azerbaijan on 21 / I-1999 (Registration №B80).

The journal is included in the list of scientific publications recommended for the publication of the main results of scientific papers in the Republic of Azerbaijan at the meeting of the Presidium of the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan, held on April 30, 2010 (Minutes №10-R).

REDAKSIYA EDITORIAL OFFICE

Baş redaktor:
i.e.d., prof. İBAD ABBASOV

Editor-in-Chief:
Prof. IBAD ABBASOV

Məsul katib:
i.ü.f.d. ARZU İSGƏNDƏROVA

Executive Secretary:
PhD. ARZU ISGENDEROVA

R E D A K S İ Y A H E Y Ə T İ :

E D I T O R I A L B O A R D :

ZİYAD SƏMƏDZADƏ, i.e.d., prof.,
AMEA-nın həqiqi üzvü

Prof. ZIYAD SEMEDZADE,
Full Member of NAS of Azerbaijan

AKİF MUSAYEV, i.e.d., prof.,
AMEA-nın müxbir üzvü

Prof. AKIF MUSAYEV,
Corresponding Member of NAS of Azerbaijan

SƏLİM MÜSLÜMOV, i.e.d., prof.,
Bakı Biznes Universiteti

Prof. VAHID NOVRUZOV,
Chairman of the Chamber of Auditors

SÜLEYMAN QASIMOV, i.e.d., prof.
Bakı Biznes Universiteti

Prof. SELIM MUSLUMOV,
Baku Business University

VAHİD NOVRUZOV, i.e.d., prof.,
Auditorlar Palatasının sədri

Prof. SULEYMAN GASIMOV,
Baku Business University

ƏLİCAN BABAYEV, i.e.d., prof.,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Prof. ELIJAN BABAYEV,
Azerbaijan State University of Economics

SAKİT YAQUBOV, i.e.d., prof.,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Prof. SAKIT YAGUBOV,
Azerbaijan State University of Economics

SİFARİZ SƏBZƏLİYEV, i.e.d., prof.,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Prof. SIFARIZ SEBZELIYEV,
Azerbaijan State University of Economics

CƏMİLƏ NAMAZOVA, i.e.d., prof.,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Prof. JEMILE NAMAZOVA,
Azerbaijan State University of Economics

VİTALİ İVƏŞKEVİÇ, i.e.d., prof.,
Kazan Federal Universiteti, Rusiya Federasiyası

Prof. VITALII IVASHKEVICH,
Kazan Federal University, Russian Federation

LORENZO VENZİ, prof.,
Tuscia Universiteti, İtaliya

Prof. LORENZO VENZI,
Tuscia University, Italy

SERGEY ŞKARLET, prof.,
Çerniqov Milli Texnologiya Univesiteti, Ukrayna

Prof. SERGEI SHKARLET,
Chernihiv National University of Technology, Ukraine

BADRİ QEÇBAYA, prof.
Batumi Dövlət Universiteti, Gürcüstan

Prof. BADRI GECHBAIA,
Batumi State University, Georgia

DAVİD TUCEK, dos.,
Tomas Bata Universiteti, Çexiya Respublikası

assoc. Prof., DAVID TUCEK,
Tomas Bata University, Czech Republic

MARIUS DAN QAVRİLETEA, dos.,
Babeş - Bolyai Universiteti, Rumıniya

assoc. Prof., MARIUS DAN GAVRILETEA,
Babesh-Bolyai University, Romania

Redaksiyanın ünvanı: Azərbaycan, Bakı–AZ1122, H.Zərdabi küç. 88^a, telefon: 431-91-18, 431-79-51
e-mail: audit.journal@bbu.edu.az; www.audit-journal.az

Editorial office address: Azerbaijan, Bakı–AZ1122, H.Zardabi, 88^a, tel.: 431-91-18, 431-79-51
e-mail: audit.journal@bbu.edu.az; www.audit-journal.az

Copyright ©«Bakı Biznes Universiteti» nəşriyyatı, 2018
Bütün hüquqlar qorunur

Copyright ©«Bakı Business University» Press, 2018
All Rights Reserved

*Mustafayev Yəhya Rəsul oğlu, dosent,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
"Mühasibat uçotu və audit" kafedrası,
Quliyev Zakir Qəşəm oğlu, müəllim,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Biznes Universiteti,
"Mühasibat uçotu və audit" kafedrası,
Ünvan: AZ 1122. Azərbaycan Respublikası,
Bakı ş., H.Zərdabi 88^a.
Email: zakirquliyev@inbox.ru*

UOT-338.242

MƏSRƏFLƏRİN TƏSNİFATI VƏ BAZAR İQTİSADIYYATI ŞƏRAİTİNDƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

X Ü L A S Ə

Məqalədə köməkçi istehsalatlara məsrəflərin sintetik uçotu üçün "Köməkçi istehsalatlar" aktiv kalkulyasiya hesabı tətbiq edilir. Onun debetində məhsul buraxılışı, iş və xidmətlərin yerinə yetirilməsi ilə bilavasitə əlaqədar olan həm müstəqim, həm də qeyri-müstəqim xərclər, kreditində isə həmin məhsul, iş və xidmətlərin müəssisədaxili istehlakçılar arasında sex maya dəyəri ilə bölüşdürülməsi əks etdirilir. Köməkçi istehsalatlarda məsrəflərin analitik uçotunu təşkil edən zaman normativ uçotun ayrı-ayrı üsullarından istifadə etmək lazımdır. Burada ilk növbədə məsrəflərin norma və normadan kənarlaşmaya ayırmaq tələb edilir, hətta sexdə normativ baza kifayətedici deyildirsə, kənarlaşmanın aşkar edilməsi normativ təsərrüfatın yaxşılaşdırılmasında həlledici əhəmiyyətə malik olacaqdır.

Xərclərin gəlirlərlə birbaşa əlaqələndirilməsi mümkün olmadığı hallarda onlar müvafiq hesabat dövrləri arasında sistematik və ardıcıl olaraq bölüşdürülür. Məsrəflər gələcək iqtisadi səmərənin əmələ gəlməsinə, habelə tanınma meyarlarına cavab verən aktivlərin yaranmasına səbəb olmadıqda, bu məsrəflər nəticə verməyən xərc və ya zərər kimi tanınması məqalədə öz əksini tapmışdır.

Təcrübədə natural, şərti-natural, dəyər və digər kalkulyasiya vahidləri tətbiq olunur. Məsrəflərin uçotu və kalkulyasiya etmənin səviyyəsi xeyli dərəcədə müəssisələrin normativ təsərrüfatının təşkili vəziyyətindən asılıdır. İstehsal prosesinin planlaşdırılması və ona nəzarət, məhsul buraxılışı və onun maya dəyəri hesablanması və s. məqsədlər üçün optimal şəraiti müəyyən edən bütün plan tapşırıqları normaların, normativlərin, smetaların və s. kompleksinə normativ təsərrüfatı deyilir. İstehsal xərclərinin uçotunun təşkili və məhsulun faktiki maya dəyərinin müəyyən edilməsi metodikası istehsalın tipindən və xarakterindən, onun təşkilindən və texnologiyasından, buraxılan məhsulun növlərindən, istehsalın idarə edilməsinin quruluşundan, uçot-hesablama işlərinin kompüterləşmə səviyyəsindən və xərclərin uçotu, məhsulun maya dəyəri kalkulyasiyasının tətbiq edilən metodlarından asılılığı göstərilmişdir.

Beləliklə, mühasibat uçotunun göstərilən sahəsi ilə əlaqədar olaraq məsrəflərlə maliyyə nəticələrinin müəyyən olunmasında əsaslı əlaqə yaranır. Maliyyə mühasibat uçotunun göstə-

rilən əməliyyatların icrasındakı əsas vəzifəsi müəssisənin məhsul istehsalı və xidmətlər üzrə maya dəyərinin etibarlı əsasda formalaşmasını təmin etməklə, balans və mənfəət göstəricilərini müəyyənləşdirməkdir. Burada mühüm məsələ istehsal olunmuş məhsul və xidmətlər üzrə, məsrəflərin tərkibinə görə maya dəyərinin müəyyən olunmasıdır.

Açar sözlər: istehsal məsrəfləri, xalis mənfəət, manipulyasiya, vergiqoymakalkulyasiyası, amortizasiya ayırmaları, standart məsrəflər.

GİRİŞ

Məsrəflərin uçotu bazar münasibətləri şəraitində istehsalqayırma müəssisələrinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin uçotu sisteminin mərkəzi blokunu təşkil edir. Çünki, müasir dövrdə istehsal məsrəflərinin tərkibi və dinamikası təsərrüfat subyektlərinin maliyyə nəticələrinin hesablanması və qiymətləndirilməsi üçün baza rolunu oynayan məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin mütləq kəmiyyətini və onun əsas səviyyəsini formalaşdırır. Məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyəri göstəricisi isə öz növbəsində, təsərrüfat subyektlərin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin keyfiyyət indikatoru olmaqla qiymətlərin dəyişməsinə, mənfəətin həcminə və rentabellik səviyyəsinə birbaşa təsir göstərən amillərdir [6].

Məsrəflərin tənzimlənməsi, xərclərin azaldılması və maya dəyərinin effektiv idarə olunması istehsalın həcmi, mənfəətin mütləq məbləğinin və yığımının artırılmasının əsas mənbəyi kimi təsərrüfatdaxili ehtiyatların bazar iqtisadiyyatı şəraitində səfərbər edilməsini tələb edir. Qarşıya qoyulan problem xarakterli vəzifələrin həyata keçirilməsi xammal və materialların, enerjinin, amortizasiyanın, əmək haqqının və sair xərc elementlərinin hərəkəti üzərində sistemli nəzarətin təşkil edilməsini nəzərdə tutur. Məhsul istehsalına sərf olunan məsrəflərin elmi cəhətdən əsaslandırılmış tipologiyasının işlənib hazırlanması nəticəsində belə bir nəzarətin təşkili mümkündür [10].

TƏDQIQATIN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

İstehsala məsrəflər müxtəlif əlamətlər üzrə (tərkibinə görə; iqtisadi məzmununa və məqsədli təyinatına görə; məhsulun maya dəyərinə daxil edilmə üsuluna görə; istehsalın həcminə münasibətinə görə; biznes-planı əhatə etmə səviyyəsinə görə; məsrəflərin baş verdiyi yerlərə və məsuliyyət mərkəzlərinə görə) qruplaşdırılır və təsnifatlaşdırılır. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə və beynəlxalq uçot standartlarının təşkili praktikasına müvafiq olaraq xərclərin məqsədli təyinatı və uçotu istiqamətləri nəzərə alınmaqla qruplaşdırmanın müxtəlif variantları (istehsal xərclərinin məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin və mənfəətin mütləq kəmiyyətini dəqiq müəyyən etmək məqsədilə qruplaşdırılması; məsrəflərin optimal idarəetmə və tənzimləmə qərarlarını qəbul etmək məqsədilə qruplaşdırılması və sistemləşdirilməsi; xərclərin sistemli nəzarəti həyata keçirmək məqsədilə təsnifləşdirilməsi) tətbiq edilir. İstehsalqayırma müəssisələrində sadalanan əlamətlər və variantlar üzrə xərclərin təsnifləşdirilməsində əsas məqsəd onlar üzərində sistemli nəzarətin təşkil edilməsi və məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin müəyyən edilməsinin elmi cəhətdən əsaslandırılmış metodikasının işlənib hazırlanması uçota alınır.

Məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin düzgün hesablanması və onun kompleks təhlili, öz növbəsində, istehsal prosesinə sərf olunan bütün xərclərin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış standartlarının olmasını tələb edir. Xüsusilə qeyd etmək yerinə düşər ki, müasir dövrdə istahsal prosesində baş verən təsərrüfat əməliyyatlarını uçota alarkən məhsul isteh-

salının texnologiyasının və texnoloji proseslərin nəzərə alınması maya dəyərinin səviyyəsinin düzgün müəyyən olunması və onun daxil edilən xərclərin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılması baxımından müstəsna əhəmiyyətli rol oynayır. Məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin hesablanması metodologiyası istehsal xərclərinin formalaşmasının sahə xüsusiyyətlərini, məhsulun hazırlanmasının texnoloji proseslərini və xarakterini nəzərə alıqda baş vermə yerlərinə və məsuliyyət mərkəzlərinə görə məsrəflər üzərində cari nəzarətin təşkil edilməsinə əlverişli şərait yaradır. Maya dəyəri kalkulyasiyasının texnoloji prosesdən asılı olması, öz növbəsində, məhsul (iş və xidmətlər) istehsalına sərf edilən məsrəflərin hamısının və ya bir hissəsinin konkret məlumat növləri arasında bölüşdürülməsi metodikasını həmin sənaye sahəsinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, işləyib hazırlamağa imkan verir. İstehsal edilmiş məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin xarakteri isə digər şərtlərlə birlikdə kalkulyasiya obyektinin və məmulatın maya dəyərinin hesablanması metodunun seçilməsini müəyyən edir. Məhz bu baxımdan, bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsalqayırma müəssisələrində məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin kalkulyasiyası məsrəflərin tənzimlənməsi, idarə edilməsi və istehsal xərclərinin planlaşdırılmasının tərkib hissəsi hesab olunur. Ona görə də, faktiki maya dəyəri indikatoru kalkulyasiya edilən zaman maya dəyərinin müxtəlif göstəriciləri, onların məzmunu, kompleks xərclərin bölüşdürülməsi metodologiyası, kalkulyasiya obyektləri və məhsulun (iş və xidmətlərin) kalkulyasiya vahidləri kimi parametrlər plan kalkulyasiyasının həcmi göstəriciləri ilə uzlaşdırılır. İqtisadi araşdırmalar və praktiki müşahidələr istehsalın idarə edilməsinin, qiymətlərin tənzimlənməsinin biznes-plan göstəricilərinin elmi cəhətdən əsaslandırılmasının və məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin düzgün hesablanılmasının kalkulyasiya etmənin metodikasından və metodologiyasından asılı olduğunu bir daha sübut edir [4].

NƏTİCƏ VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı ilə əlaqədar olan məsrəflərin dəqiq uçota alınmasının vacib şərtlərindən biri xərc elementlərinin obyektiv qiymətləndirilməsi istehsal məsrəflərini formalaşdıran əsas və dövrüyyə kapitalından istifadənin səmərəliliyini müəyyən etməyə əlverişli şərait yaradır. İstehsalqayırma müəssisələrində yuxarıda sadalanan elementləri məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinə daxil edilən zaman onların maddi qiymətlərin əldə edilməsinə, tədarükünə və daşınmasına çəkilən xərclərdən ibarət olan faktiki maya dəyəri, onların malgöndərənlərə ödənilən qiymətindən və nəqliyyat tədarük xərclərindən ibarət olur. Bazar münasibətləri şəraitində istehsal xərcləri vergiqoyma məqsədilə müvafiq normativ aktlarla təsdiq edilmiş limitlər, normalar və normativlər əsasında müəyyənləşdirilir. İstehsalqayırma məhsullarının maya dəyərini əmələ gətirən xərclər onların iqtisadi məzmununa görə aşağıdakı elementlər üzrə sistemləşdirilir və qruplaşdırılır:

- 1) Xammal və material xərcləri (qaytarılan tullantıların dəyəri çıxılmaqla);
- 2) Əmək haqqı xərcləri (sosial sığortaya ayırmalarla birlikdə);
- 3) Əsas fondların amortizasiyası;
- 4) Sair xərclər. [9].

Təsnifatdan göründüyü kimi, məsrəflərin iqtisadi məzmununa görə qruplaşdırılması və onların tərkibi ilk növbədə dövlətin vergi siyasətinin tələblərinə uyğun gəlir. Müxtəlif məzmunlu xərclərin məhsulun, yerinə yetirilmiş və xidmətlərin maya dəyərinə birbaşa daxil edilməsi prosedurasının, yaxud mənfəət və zərərlərə aid edilməsi qaydasının, eləcə də müəs-

sisənin sərəncamında qalan xalis mənfəət hesabına ötürülməsi mexanizminin artıq reqlamentləşdirildiyini göstərir. Məsrəflərin uçotu obyektlərinin bu şəkildə tərkibi, xərclərin iqtisadi məzmununa görə qruplaşdırılması və onların aktlara əsasən reqlamentləşdirilməsi bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfat subyektlərinə verilən müstəqilliyin şərtlərinə heç də tam şəkildə uyğun gəlmir. Uyğunsuzluğu aradan qaldırmaq məqsədilə xərclərin kalkulyasiya maddələri üzrə qruplaşdırılması və sistemləşdirilməsi problemini müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub təsərrüfat subyektləri müstəqil sürətdə həll edir [8].

Məlumdur ki, daxili idarəetmədə beynəlxalq uçot standartlarından istifadə olunur. Məsələyə menecment aspektindən yanaşdıqda, daxili idarəetmədə istifadə edilən və bazar iqtisadiyyatının xüsusiyyətləri ilə bağlı olan iqtisadi informasiyanın çevikliyinin və operativliyinin yüksəldilməsi aktual bir problem kimi meydana çıxır. Müasir bazar münasibətləri şəraitində məsrəflərin tərkibi, xərclərin kalkulyasiya maddələri üzrə qruplaşdırılması, onların məhsulların (iş və xidmətlərin) maya dəyərinə daxil edilməsi mənfəət hesabına ötürülməsi məsələlərinin qeyri-mərkəzləşdirilmiş şəkildə həll edilməsi daha səmərəli sayılır. Məhz buna görə də, maliyyə hesabatlarında məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinə birbaşa daxil olunan, eləcə də mənfəət və zərərlərə aid edilən və ya təsərrüfat subyektlərinin sərəncamında qalan xalis mənfəət hesabına ötürülən xərclərin tərkibinin detallaşdırılmış şəkildə deyil, ümumiləşdirilmiş və ya iriləşdirilmiş pozisiyalarda göstərilməsi məqsədəuyğun hesab olunur [11].

Məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı ilə əlaqədar olan məsrəflərlə yanaşı, adları çəkilən və ödəniş mənbəyi mənfəət sayılan digər xərclərin də maya dəyərinə daxil edilməsi sonuncunun məbləğinin süni sürətdə “şişirdilməsinə” səbəb olur. Məsrəflərin məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinə daxil edilməyərək mənfəət (xalis mənfəət) hesabına ötürülməsi, öz növbəsində, onun ölçüsünün kiçilməsinə əlverişli şərait yaradır. Qiymətlərin tələb və təklifdən asılı olduğu, onların səviyyəsinin bazarda müəyyənləşdirildiyi bazar iqtisadiyyatı şəraitində müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub təsərrüfat subyektləri maya dəyəri vasitəsilə “manipulyasiya” etməklə mənfəətin və beləliklə də verginin məbləğini azaldır, yaxud da vergidən yayınır. Bu zaman monoqrafik ədəbiyyatlarda obyektiv iqtisadi parametr kimi vurğulanan maya dəyəri göstəricisi mövcud reallığı düzgün əks etdirməyən qeyri-obyektiv iqtisadi indikatora çevrilir. Məhz buna görə də bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsal məsrəflərinin düzgün təsnifatı, onların məhsulun (iş və xidmətlərinin) maya dəyərinə birbaşa daxil edilməsinin və ya mənfəət hesabına silinməsinin elmi cəhətdən əsaslandırılması, normativ sənədlərin təkmilləşdirilməsi müstəsna əhəmiyyət kəsb edir [3].

İstehsalqayırma müəssisələrində istehsal xərclərinin uçotu və məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin kalkulyasiyası aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur:

- 1) İlkin uçot sənədlərinin rekvizitləri və onlarda əks etdirilən göstəricilər sistemi;
- 2) İstehsalqayırma müəssisələrində istehsal olunan məhsulların ölçü vahidləri;
- 3) Xammal və material məsrəflərinin istehsalqayırma məhsullarının maya dəyərinin tərkibində 60%-ə ya yüksək çəkiyə malik olması;
- 4) İstehsalın təşkili və texnologiyası;
- 5) İstehsal məsrəflərinin formalaşmasının və onların kalkulyasiya maddələri üzrə qruplaşdırılmasının sahə xüsusiyyətləri;
- 6) İstehsalqayırma məhsullarının istehsalının texnoloji prosesləri və xarakteri;
- 7) Uçot obyekti ilə kalkulyasiya obyekti arasında sərhədin düzgün müəyyən edilməsi;

Sadalanən ardıcılıq üzrə müəyyən edilən xarakterik xüsusiyyətlərdən göründüyü kimi, təsərrüfat əməliyyatlarının ilkin sənədlərlə lazımi səviyyədə rəsmiləşdirilməsi istehsal xərclərinin dəqiq və düzgün uçotu üçün mütləq və ilkin şərt hesab edilir. Çünki, müasir dövrdə

istehsalqayırma müəssisələrində təsərrüfat əməliyyatlarının ilkin uçot sənədləri vasitəsilə rəsmiləşdirilməsi və onların üzərində operativ nəzarətin təşkili mühasibat uçotunun xarakterik xüsusiyyəti sayılır. Məhz buna görə də, idarəetmə uçotunun təşkili və məhsul (iş və xidmətlər) istehsalına çəkilən faktiki məsrəflərin tamlığının müəyyən edilməsi zamanı maddi qiymətlərin sərf edilməsi, amortizasiya ayırmaları və sair xərclər üzrə əməliyyatların rəsmiyyətə salınmasına birinci dərəcəli əhəmiyyət verilir. İlkin uçot sənədlərində konkret növ məhsul (iş və xidmətlər) istehsalına sərf olunan məsrəflər ayrı-ayrılıqda əks etdirildiyindən göstərilən problemin vacibliyi daha da artır. Bu isə öz növbəsində, kalkulyasiya obyektinə olan və məhsulun müəyyən növünün istehsalına sərf edilən məsrəfləri qruplaşdırmağa və son nəticədə onun faktiki maya dəyərini müəyyən etməyə imkan verir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfat əməliyyatlarının ilkin uçot sənədləri vasitəsilə rəsmiləşdirilməsinə görə məsuliyyətin bölüşdürülməsi haqqında məsələ prinsipial əhəmiyyət daşıyır [2].

Aparılan iqtisadi araşdırmalar və nəzəri təhlil istehsalqayırma sənayesi müəssisələrində məsrəflərin uçotunun təşkilinə istehsalın texnologiyasının və mürəkkəbliyinin ciddi təsir göstərdiyini əyani şəkildə sübut edir. Həqiqətən isə sadə istehsalda bütün xərclər 202 saylı hesabda silinir. Müxtəlif çeşidli məhsul istehsal edən sahələrdə isə əsas və köməkçi istehsalat hesablarına birbaşa aid olunan məsrəflərin əhatə dairəsi əhəmiyyətli dərəcədə azalır. Bu zaman dolayı yolla bölüşdürülən xərclərin mütləq ifadədə kəmiyyəti artır ki, bu da öz növbəsində istehsalda sərf edilən məsrəflərin uçotunun ümumi sxemini mürəkkəbləşdirir [5].

Məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərini formalaşdıran məsrəflərin onların iqtisadi məzmununa görə müəyyən edilmiş qaydada qruplaşdırılması dəyişən xərclərin məbləğini operativ sürətdə müəyyən etməyə şərait yaradır. Dəyişən və sabit məsrəflərin məbləğinin dəqiq müəyyən olunması maliyyə menecmentinin obyektinə sayılan maya dəyərini qrafik metodlar vasitəsilə təhlil etməyə, “mənfəət və zərərlərin” sınıma nöqtəsini riyazi yolla hesablamağa imkan verir. Lakin, digər normativ sənədlərə kalkulyasiya maddələrinin olmaması maya dəyərini dərinlən araşdırmağa və bütün sənaye sahələri üçün eyni olan vahid metodikanın işlənilib hazırlanmasına mane olur. Adı çəkilən rəsmi sənədlərə və digər iqtisadi ədəbiyyatlarda məsrəflərin təsnifatı aparılarkən bir sıra əlamətlərdən:

1. Baş vermə yerlərinə görə;
2. Münasibətinə görə;
3. Xərclərin növlərinə görə;
4. Texnoloji prosesə münasibətinə görə;
5. Ayri-ayrı məhsulların dəyərinə daxil edilən üsuluna görə;
6. İstehsalın həcmində münasibətinə görə istifadə edilir [7].

İstehsal məsrəflərinin əlamətlərə görə qruplaşdırılması müxtəlif məqsədlər daşıyır. Çünki, bütün sənaye sahələrində olduğu kimi, istehsalqayırma müəssisələrində də məsrəflərin uçotu iki əsas əlamət üzrə məsrəflərin iqtisadi elementlər və kalkulyasiya maddələri üzrə təsnifləşdirilməsi qruplaşdırma əsasında təşkil olunur. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, müasir dövrdə yuxarıda sadalanan bütün əlamətlər üzrə qruplaşdırılmasının hamısı heç də təcrübədə istifadə olunmur və məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərini uçotunun təşkili və aparılması zamanı tətbiq edilmir.

Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin müvafiq maddələrinin tənqidi təhlili xərclərin iqtisadi məzmununa görə təsnifatı ilə məsrəflərin istehsalın həcmində münasibətinə görə qruplaşdırılması arasında müəyyən qarşılıqlı bağlılıq və əlaqələrin mövcud olduğunu göstərir. Belə ki, xərcləri iqtisadi məzmununa görə qruplaşdıran zaman təsnifata daxil olan elementlərin cəmi ilə dəyişən məsrəflərin ümumi məbləği təxminən üst-üstə düşür. Məlum

olduğu kimi, maya dəyərinin tərkibində böyük xüsusi çəkiyə malik olan dəyişən xərclər məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan gəlirlərin həcminə proporsional olaraq dəyişir. Praktikiada, əməyin ödənilməsinə məsrəflər, nəqliyyat xərcləri, sosial sığortaya ayırmalar, yanacaq, elektrik enerjisi, xammal və materiallar dəyişən məsrəflər blokuna aid edilir. Bu zaman dəyişən məsrəflərin məbləği ilə xərclərin iqtisadi məzmununa görə aparılan təsnifatı arasındakı fərq əsas fondların amortizasiyası (köhnəlməsi) məbləğinə bərabər olur [1].

Y E K U N

Hal-hazırda bir çoxları belə hesab edirlər ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində məhsul növlərinin maya dəyərinini ayrı-ayrılıqda kalkulyasiya edilməsinə ehtiyac qalmır və müstəqim xərclərin kalkulyasiya obyektləri üzrə analitik uçotunun təşkili öz praktiki əhəmiyyətini itirir. Zənnimizcə, belə mübahisələr nəzəri və praktiki cəhətdən tam əsassızdır. Çünki, bazar münasibətləri şəraitində hazır məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin satış qiyməti tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir və bu zaman malsatanın fikri əsas götürülür. Məsələyə bu prizmadan yanaşdıqda istehsalqayıma müəssisələrində istehsal olunan məhsulun maya dəyərinin formalaşması, təhlili və qiymətləndirilməsi lazımsız proseduraların olduğu təəvvürü yaranır. Lakin, istehlak bazarının bolluğu və istehsalçılar arasındakı rəqabətin gücləndiyi müasir şəraitdə ayrı-ayrı məhsul növlərinin plan və faktiki maya dəyərinin kalkulyasiyası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də, istifadə edilməmiş daxili ehtiyat mənbələrinin aşkara çıxarılması, satış qiymətlərinin tənzimlənməsi və optimal idarəetmə qərarlarının işlənilib hazırlanması üçün ayrı-ayrı növ məhsulların (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin düzgün hesablanılmasının zəruriliyi daha da artır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 24 mart 1995-ci il.
2. Abbasov İ.M. “Audit”. Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı-2007 səh. 383-388
3. Abbasov Q.Ə. “İdarəetmə uçotunun təşkili prinsipi”. Monoqrafiya, Bakı, Elm. 2006-səh. 375.
4. Cəfərli H.A. “İqtisadi təhlil” Dərslik. Bakı. “ Elm və təhsil”, 2009,səh. 560
5. Чумаченко Н.Г. Учет и анализ в промышленных предприятий. Минск Беларусь, 2009-290 с.
6. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности промышленного предприятия. Минск: ИСЗ, 2008, 176 с.
7. Abbasov Q.Ə. “ Sıfırdan başlayan mühasibat (maliyyə) uçotu”. Bakı-2013, səh. 121-127.
8. N.M.İsmayılov, Ə.A.Sadıxov “ Məsrəfvermənin amili, təhlili və onun təkmilləşdirilməsi problemləri” Bakı-2002, səh. 171-180
9. Sadıxov Ə.A., Sadıxov T.Ə., Cəfərova Ş.Ə. “Mühasibat uçotu”. Bakı-2008, səh. 315-320.
10. Русок Н.А. “Экономический анализ промышленных предприятий. Минск: Беларусь, 2009-231, с.
11. Димова І.А. Международные стандарты Бухгалтерского учета. Москва-2007, с. 58-64.

*Мустафаев Яхья Расул оглы, доцент,
доктор философии по экономике,
Азербайджанский Государственный Экономический Университет,
кафедра "Бухгалтерский учёт и аудит"*
*Гулиев Закир Гашам оглы, преподаватель,
доктор философии по экономике,
Бакинский Университет Бизнеса,
кафедра "Бухгалтерский учёт и аудит"*
*Адрес: AZ 1122, Азербайджанская Республика,
г. Баку, Г.Зардаби, 88^а*
E-mail: zakirquliyev@inbox.ru

КЛАССИФИКАЦИЯ РАСХОДОВ И НАПРАВЛЕНИЯ ИХ УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ

Р Е З Ю М Е

Для синтетического учета расходов во вспомогательном производстве применяется активный калькулятивный расчет. В его дебете отражается выпуск продукции, легитимные и нелегитимные расходы, непосредственно связанные с исполнением работ и услуг, а в кредите распределение основной цеховой стоимости между потребителями. Во время организации аналитического учета расходов на вспомогательные производства необходимо использовать различные элементы нормативного учета. Здесь в первую очередь требуется различать нормативные и ненормативные расходы, и если даже нормативная база в цехе окажется недостаточной, решающее значение в улучшении нормативного производства приобретает обнаружение побочных расходов.

При условиях невозможности непосредственного согласования расходов с прибылью, они распределяются систематически и непрерывно в определенные отчетные циклы. В статье нашли свое отражение условия, когда расходы не становятся причиной будущих экономических выгод, а также не отвечают формированию активов отвечающих стандартам признания, в таком случае эти расходы признаются как затраты или, как убытки.

В практике применяются натуральные, условно-натуральные, стоимостные или другие калькуляционные единицы. Учет расходов и уровень калькулирования в значительной степени зависят от состояния организации нормативного хозяйства. Планирование производственного процесса и контролирование его, выпуск продукции и расчеты ее себестоимости и др. целей определяет плановые задачи составляющие нормативные хозяйства, определяющие в свою очередь нормы, нормативы, сметы и др. комплексы. Методика организации учета производственных расходов, определение фактической себестоимости продукции зависят от типа и характера производства, от организации и технологии, от видов выпускаемой продукции, от структуры управления производством, от уровня компьютеризации учетно-расчетных дел, а также от применения методик калькуляции себестоимости продукции.

Таким образом, в связи с так называемой сферой бухгалтерского учета создается основательная связь в определении финансовых результатов и расходов. Основной задачей бухгалтерского учета является обеспечение формирования выпуска продукции предприятия и себестоимости по оказанию услуг, определение баланса и показателей прибыли. При этом важное значение имеет определение себестоимости произведенной продукции и оказанных услуг по составу затрат.

Ключевые слова: расходы производства, чистая прибыль, манипуляция, калькуляция налогообложения, амортизационные выделения, стандартные расходы.

*Mustafayev Yahya Rasul, associate-professor,
Azerbaijan State Economic University,
Guliyev Zakir Gessem, Ph.d. in econ.
Baku Business University,
Address: Az1122. Azerbaijan, Baki, H.Zardabi st. 88^a,
E-mail: zakirquliyev@inbox.ru*

CLASSIFICATION OF COSTS AND ITS IMPROVEMENT TRENDS IN CONDITIONS OF MARKET ECONOMY

S U M M A R Y

“Productions auxiliary” active calculation account is applied for the synthetic accounting of the costs for productions auxiliary. The product launches in its charge reflect the distribution of the both of direct and indirect costs, which is directly related to the implementation of works and services, but in credit works and services, between enterprise consumers with the net cost of workshop. It’s necessary to use the various elements of normative account in productions auxiliary when forming the analytic accounts of costs. First of all it’s required here to separate the costs to standards and deviations from the standards, even, if the normative base is not sufficient in the workshop, the detection of deviations would have a decisive importance in improving of normative economy.

Where direct costs cannot be directly attributed to revenues they are systematically and consistently distributed among the respective reporting periods. If the costs do not result in the formation of future economic benefits, also does not result in the formation of assets that meet the recognition criteria, recognition of such costs as an expense or loss that results are reflected in the article.

In practice the natural, conditionally-natural, cost and other calculation units are supplied. The accounting of expenses and the level of calculation highly depend on the organization of the normative economy of enterprises. For the production process planning and its control, the product launches and its net costs calculation and for other purposes, all plan assignments that determine the optimal condition, the complex of norms, normative, budgets and etc. the standard economy forms. Organizing of product costs accounting and the method of determining the actual cost of the product was shown their dependence on the type and nature of the production, on its organizing and technology, on types of products, on production management structure, on level of computerization of accounting-computing works and expense accounting, cost-benefit calculation method.

So relating to the area of accounting there happen a reasonable relationship between cost and outcome. The main objective of financial accounting in the execution of the specified transactions is determining of balance and profitability indicators by ensuring the enterprise's product value and service cost which formed on a reliable basis. The important issue here is determining of the value of the cost of production and service costs.

Keywords: production costs, net profit, manipulation, taxation, calculation, depreciation deductions, standard costs.

*Məmmədova Elnurə Bünyat qızı,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti,
Ünvan: AZ1124, Azərbaycan Respublikası,
Bakı şəhəri, N.Nərimanov küç.93,
E-mail: mamedova.el@inbox.ru
© Məmmədova E.B.,2018*

UOT: 336.648

ÖLKƏNİN İNVESTİSİYA MÜHİTİNİN FORMALAŞMASI VƏ CƏLBEDİCİLİYİNİN ARTIRILMASININ TƏNZİMLƏNMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

X Ü L A S Ə

Məqalədə ölkənin investisiya mühitinin formalaşması və cəlbediciliyinin artırılmasının tənzimlənməsi istiqamətləri tədqiq olunmuşdur. Bu məqsədlə investisiya mühitinin formalaşması və cəlbediciliyinin yüksəldilməsi prinsiplərinin qanunauyğunluqları təhlil olunmuşdur. Ölkənin investisiya sisteminin formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi problemlərinə baxılmışdır. İnvestisiya mühitinin mövcud mexanizmlərinin qlobal iqtisadi çağırışlara uyğun olaraq yenilənməsi və tənzimlənməsi məsələlərinin vacibliyi bildirilmişdir. Azərbaycanda ölkə iqtisadiyyatına kredit qoyuluşlarının dinamikası araşdırılmışdır. Bu sahədəki problemlərə diqqət yönəldilmişdir. Ölkədə bütün mənbələr üzrə investisiya qoyuluşlarının dinamikası verilmişdir. Xarici investisiyaların cəlbi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsinin vacibliyi əsaslandırılmışdır. Azərbaycanda xarici investisiyaların dinamikasına ayrıca baxılmışdır. Xarici investisiyaların cəlbinin intensivləşdirilməsinə mane olan problemlər açıqlanmışdır. Ölkədə daxili investisiya qoyuluşlarının dinamikası təhlil edilmişdir. Daxili investisiyalardan maksimum səmərəli istifadə olunması problemlərinə toxunulmuşdur. Mövcud investisiya siyasəti və investisiya mühitinin prioritet fəaliyyət meyarları baxılmışdır. İnvestisiya mühitinin cəlbediciliyinin yüksəldilməsi tədbirlərinin gücləndirilməsinin vacibliyi qeyd edilmişdir. İnvestisiya mühitinin qlobal iqtisadi çağırışlara uyğun tənzimlənməsi istiqamətlərinə baxılmışdır. İnvestisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsi məqsədilə stimullaşdırıcı tədbirlərin görülməsinin vacibliyi əsaslandırılmışdır. İnvestorların ölkəyə daha fəal gəlməsinin müasir mexanizmlərinin hazırlanmasına diqqət yönəldilmişdir. Ölkənin investisiya mühitinin formalaşması və cəlbediciliyinin artırılması üzrə tövsiyələr hazırlanmış və təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: investisiya mexanizmləri, investisiya mexanizmlərinin tənzimlənməsi istiqamətləri, ölkənin investisiya mühitinin formalaşdırılması, ölkənin investisiya mühitinin cəlbediciliyi, investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsinin tənzimlənməsi, investisiya mexanizmlərinin qlobal iqtisadi çağırışlara uyğunlaşdırılması, investisiya siyasətinin təkmilləşdirilməsi.

GİRİŞ

Müasir dövrdə investisiya mühitinin formalaşması və onun cəlbediciliyinin artırılması məsələləri xeyli aktuallaşmışdır. Dünyada baş verən iqtisadi və maliyyə çətinlikləri, kapitalın intensiv hərəkətinə mane olan amillər, global iqtisadi təhdidlər və tendensiyalar mövcud investisiya mexanizmlərinin yenilənməsi və təkmilləşdirilməsini tələb edir. Belə ki, uzun illər ərzində eyni metodoloji və praktiki yanaşmalarla həyata keçirilən investisiya siyasəti və investisiya fəaliyyəti artıq özünü doğrultmur, əksər ölkələr bu baxımdan ciddi çətinliklərlə üzləşmişlər. İqtisadi inkişaf tempini bərpa etmək və artırmaq üçün külli məbləğdə maliyyə və investisiya resursları tələb olunur, bu baxımdan investisiyaların intensiv cəlbi əksər dünya ölkələri, ilk növbədə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda da xarici investisiyaların cəlbi, prioritetliyi ilə diqqət çəkir. Ölkəmiz özünün təbii resurslarının iqtisadi və təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilməsi, milli iqtisadiyyatın davamlı və dayanıqlı inkişafının təmin olunması, əhalinin yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılması baxımından xarici investisiyaların sabit şəkildə cəlbində kifayət qədər maraqlıdır və son 10 illiklərdə bu istiqamətdə dövlətin fəal investisiya siyasəti diqqət çəkmişdir. 2014-2017-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunan investisiyaların ümumi həcmi 240 mlrd. dollara yaxın olmuşdur və bunun əhəmiyyətli hissəsi xarici investisiyalara aiddir. Amma, qeyd etmək lazım gəlir ki, Azərbaycan özünün strateji fəaliyyət istiqamətlərini və hədəflərini müəyyənləşdirmişdir [1]. Bu baxımdan, ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sektorlarının inkişafında yeni mərhələ başlamışdır və strateji hədəflərə çatmaq istiqamətində külli məbləğdə investisiyalara ehtiyac yaranmışdır. Milli iqtisadiyyatın inkişafının global iqtisadi çağırışlara uyğun olaraq modelləşdirilməsində və tənzimlənməsində investisiya mühitinin formalaşdırılması və onun cəlbediciliyinin yüksəldilməsi amilləri həlledici xarakterə malikdir [2;3].

TƏDQİQATIN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

Yeni iqtisadi çağırışlar şəraitində ölkənin investisiya mühitinin formalaşması və cəlbediciliyinin artırılmasının tənzimlənməsi istiqamətlərinin nəzəri və metodoloji əsaslarının araşdırılması və ümumiləşdirilməsi vacib şərtlərdəndir. Bu məqsədlə, sistemli təhlil, sintezi, müqayisəli təhlil və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmaqla, müasir dövrdə ölkənin investisiya mühitinin formalaşması və cəlbediciliyinin artırılmasının tənzimlənməsi istiqamətləri baxılmışdır. İnvestisiya mühitinin ölkə iqtisadiyyatının inkişaf xüsusiyyətlərinə və prioritet fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi vacib şərtlərdəndir. Hər bir ölkənin iqtisadi inkişaf təmayüllərinə uyğun olaraq praktiki fəaliyyət mexanizmlərinin hazırlanması və tətbiqi tələb olunur və belə olduğu halda iqtisadi islahatların dərinləşdirilməsi, institusional islahatların aparılması, sahibkarlığın və biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, maliyyə və investisiya fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və onun cəlbediciliyinin yüksəldilməsi üçün əlavə imkanlar ortaya çıxır.

Yeni iqtisadi tendensiyalar və çağırışlar şəraitində investisiya mühitinin formalaşmasına və onun cəlbediciliyinin yüksəldilməsinə yanaşmalar müxtəlifliyi ilə diqqət çəkir. Amma, bununla belə əsas yanaşmalar ilk növbədə ölkənin iqtisadi prioritetləri çərçivəsində investisiya mexanizmlərinin hazırlanması və reallaşdırılmasında ardıcıl tədbirlərin görülməsi, bu işin sistemli formada olması, tətbiq edilən mexanizmlərin səmərəliliyinin yüksəkliyi ilə bilavasitə bağlıdır. U.Smit və M.Xolluord-Drimayerə görə investisiya mühitinin təhlili zama-

nı, ilk növbədə bu mühitin fundamental şəkildə araşdırılması, mövcud problemlərin müəyyən-
ləşdirilməsi vacibdir [4]. Aparılmış tədqiqatlar zamanı, əsas problemlər kimi investisiya mü-
hitinin şəffaf olmaması, korrupsiyanın mövcudluğu, maliyyə sisteminin qeyri-səmərəliliyi,
vergi sisteminin qeyri-şəffaflığı və boğucu olması, və s. amillər daha çox diqqət çəkmişdir.
Dünyanın sürətlə inkişaf etməkdə olan güclü ölkəsi kimi Çində aparılan tədqiqatlar zamanı
məlum olmuşdur ki, əgər Şanxaydakı investisiya mühitinə uyğun olaraq ölkənin Tiyanşin
əyalətində analoji şərtlərlə investisiya mühiti formalaşdırmaq mümkün olsaydı, burada
fəaliyyət göstərən firma və kompaniyalarda məhsuldarlıq ən azı 15 %, məhsul satışının həcmi
isə 20 % arta bilərdi. Bundan əlavə, investisiya mühitinə cəlb ediliyinə mane olan ciddi
problemlərdən biri də müvafiq infrastrukturun yaradılmaması və ya onun maddi-texniki baza-
sının xeyli zəif olması ilə bağlıdır. Analoji problemlər dünyanın əksər ölkələrində investisiya
mühitinə yaxşılaşdırılmasına imkan vermir və bu səbəbdən investisiya layihələrinin reallaş-
dırılmasında əlavə çətinliklər ortaya çıxır. Tədqiqatçı O.V.Pişulin belə hesab edir ki, inves-
tisiya mühitinə yaxşılaşdırılması və onun cəlb ediliyinin artırılması üçün ilk növbədə bu
mühitin iqtisadi-siyasi, maliyyə amillərinin balanslaşdırılması və tənzimlənməsi vacibdir [5,
s.78]. İnvestisiya mühitinə yaxşılaşdırılması üçün dövlətin strateji tənzimləmə funksiyə-
lərindən başqa bu istiqamətdə digər proseslərə müdaxiləsi əhəmiyyətli səviyyədə azaldılmalı,
o cümlədən özəlləşdirmə, dövlət kompaniyalarının yenidən qurulması və özəlləşdirilməsi
məsələlərinə müdaxilələrin minimuma endirilməsi, vergi rejiminin tənzimlənməsi vacib
şərtlərdəndir. Tədqiqatçılardan V.M.Qolovatyuk və V.P.Solovyev qeyd edirlər ki, investisiya
cəlb ediliyinin yüksəldilməsi məsələləri iqtisadi fəaliyyət sahələrinin innovativ inkişaf
prioritetləri çərçivəsində baxılarsa daha yüksək nəticələr əldə etmək mümkündür [6]. Bunun
üçün iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin modernizasiya edilməsi hədəfləri maksimum
dərindən və dəqiqliklə müəyyənləşdirilməli, bununla bağlı innovativ inkişaf proqramları və
investisiya layihələri hazırlanmalı, onların maksimum parametrləri texniki-iqtisadi baxımdan
əsaslandırılmalı, uzunmüddətli dövr üçün hesabatlar və proqnozlar aparılmalı və digər mühüm
tədbirlər nəzərə alınmalıdır.

NƏTİCƏ VƏ MÜZAKİRƏLƏR

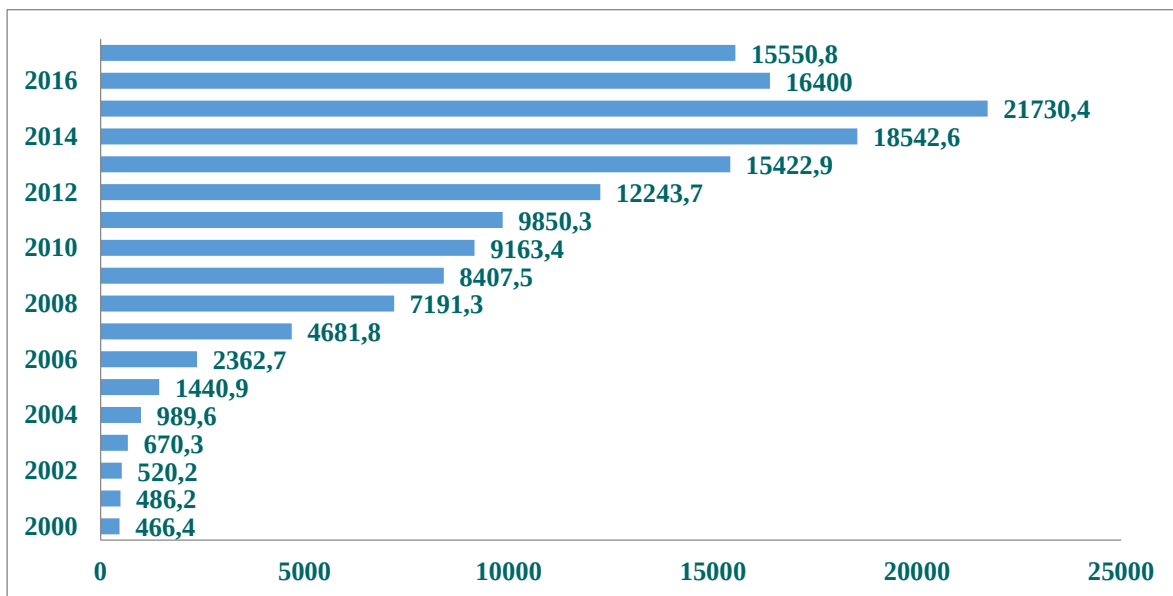
İnvestisiya mühitinə real vəziyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsi və bununla əlaqədar
təhlilin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsi vacib şərtlərdəndir. İnves-
tisiya mühiti və onun inkişafı ilə bağlı amillər dəqiq təhlil olunduğu təqdirdə növbəti strateji
addımların atılması üçün əsaslı zəmin formalaşdırılır [7]. Bundan əlavə, iqtisadiyyatın inno-
vativ inkişafı, investisiya-innovativ mexanizmlərin səmərəliliyinin təhlili bu istiqamətlərdə
məhsuldar fəaliyyət üçün tələb olunan tədbirlərin görülməsinə imkan verir [8]. İnvestisiya
mühitinə təhlili və onun müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı məsələlərdə re-
gional aspektlər də nəzərdən qaçırılmamalıdır. Belə ki, investisiya cəlb ediliyinin yüksəl-
dilməsində regional səviyyədə mövcud resurslardan səmərəli istifadənin təşkili və iqtisadi
fəallığın yüksək olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir [9]. Bir çox ölkələrdə, o cümlədən qonşu
Rusiya Federasiyasında investisiya mühitinə cəlb ediliyinin artırılması üçün real vəziyyətin
dərindən təhlili və adekvat tədbirlərin görülməsi vacib hesab olunur [10]. Ərəb ölkələrində isə
investisiya mühitinə cəlb ediliyinin təmin edilməsi dövlət səviyyəsində strateji məqsəd və
vəzifə kimi baxılır. Təsədüfi deyildir ki, bir çox ərəb ölkələri, xüsusilə Birləşmiş Ərəb Əmir-
liklərində investisiya cəlb ediliyi kifayət qədər yüksək olaraq qalmaqdadır [11]. İnvestisiya

Audit № 3, Cild 21, 2018, səh. 11-20.
Audit № 3, Vol. 21, 2018, pp. 11-20.

mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, bununla əlaqədar olaraq tədbirlərin görülməsi və iri investisiya layihələrinin reallaşdırılması prosesləri diqqət çəkir. İnvestisiya mexanizmlərinin yenilənməsi və təkmilləşdirilməsi məsələlərinə dövlət tərəfindən xüsusi diqqət göstərməli və çevik tənzimləmə tədbirləri reallaşdırılmalıdır [12; 13; 14; 15].

Azərbaycanda investisiya mühitinin formalaşdırılması və cəlbəediciliyinin artırılmasının tənzimlənməsi zərurəti vardır. Belə ki, Strateji Yol Xəritələrinin reallaşdırılması ilə əlaqədar olaraq, yaxın illərdə qeyri-neft sektoruna cəlb olunacaq xarici investisiyaların artırılması strateji hədəflər kimi müəyyənləşdirilmişdir. Bu baxımdan, ölkəmizə xarici investisiyaların cəlb edilməsi imkanları obyektiv olaraq təhlil edilməli və real vəziyyət qiymətləndirilməlidir. Ölkədə fəaliyyət göstərən və müvafiq qanunla tənzimlənən investisiya fondlarının yaradılması və fəaliyyət istiqamətləri təhlil olunmalıdır [16]. Maliyyə və investisiya mühitinin inkişafı, investisiya mexanizmlərinin milli iqtisadiyyatın strateji hədəflərinə uyğunlaşdırılması məsələləri diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır [17]. Haqlı olaraq bir sıra tədqiqatçılar ölkəmizdə maliyyə bazarlarının inkişafının müasir dövrün tələblərinə cavab vermədiyini, investisiya mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlərinin ləngliyini bildirmişlər [18; 19; 20; 21]. Təsadüfi deyildir ki, son illərdə ölkəmizin iqtisadiyyatına investisiyaların yatırılması prosesləri, həmçinin, iqtisadiyyata kredit qoyuluşunun dinamikası azalma tendensiyasına keçmişdir [22; 23].

Şəkil 1-də Azərbaycan Respublikasında 2000-2017-ci illərdə iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının dinamikası öz əksini tapmışdır.

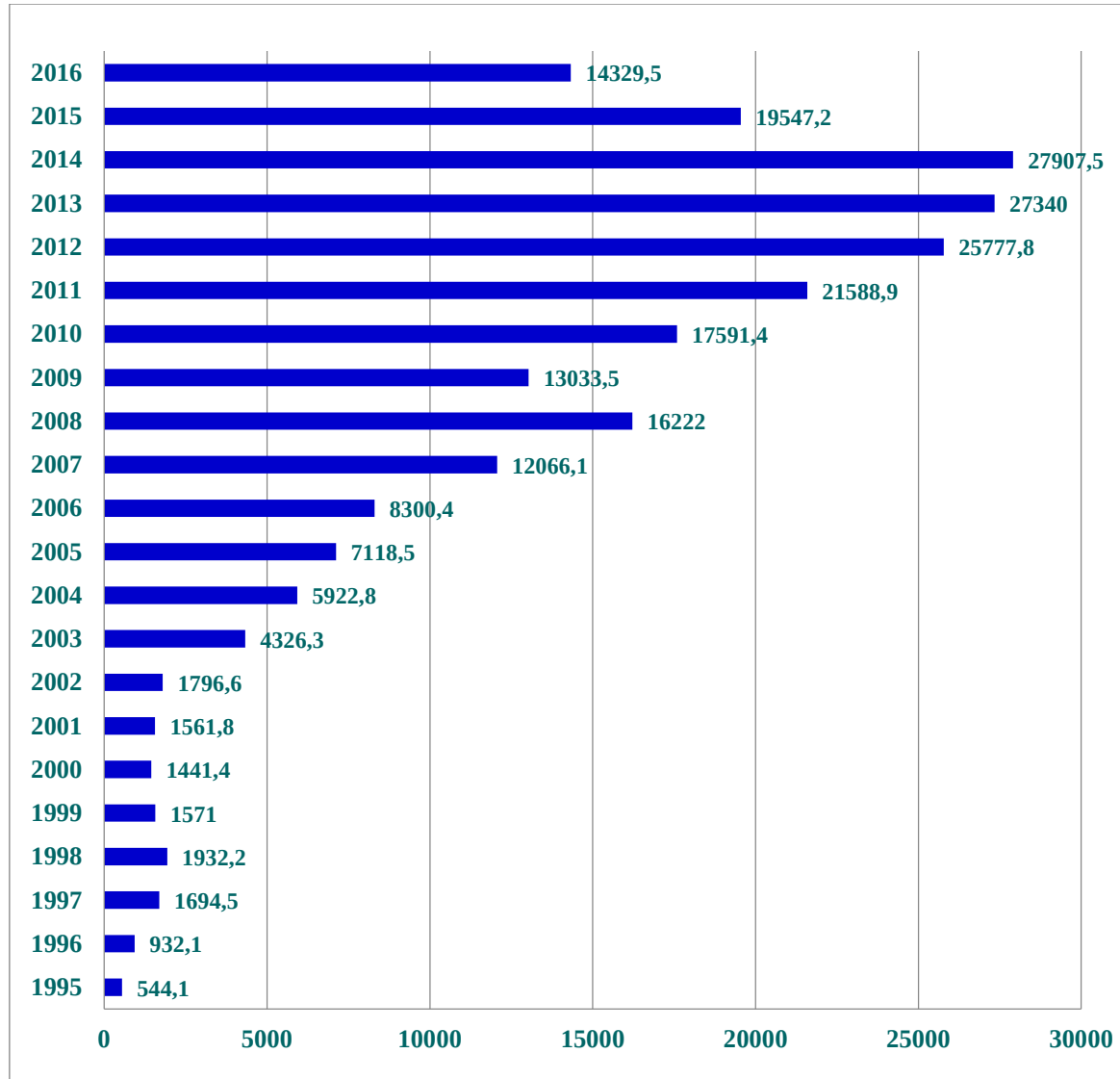

Şəkil 1. Azərbaycan Respublikasında 2000-2017-ci illərdə iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının dinamikası, mln. manat. (ARDSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.stat.gov.az>).

Şəkil 1-dən göründüyü kimi, 2000-2015-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatına kredit qoyuluşları dəfələrlə artmış və 2015-ci ildə rekord həddə qədər yüksələrək 21,7 mlrd. manat təşkil etmişdir. Amma, 2016-2017-ci illərdə iqtisadiyyata kredit qoyuluşu azalma fazasına enmiş və həmin illərdə müvafiq olaraq 16,4 və 15,55 mlrd. manat səviyyəsində olmuşdur.

Audit № 3, Cild 21, 2018, səh. 11-20.
Audit № 3, Vol. 21, 2018, pp. 11-20.

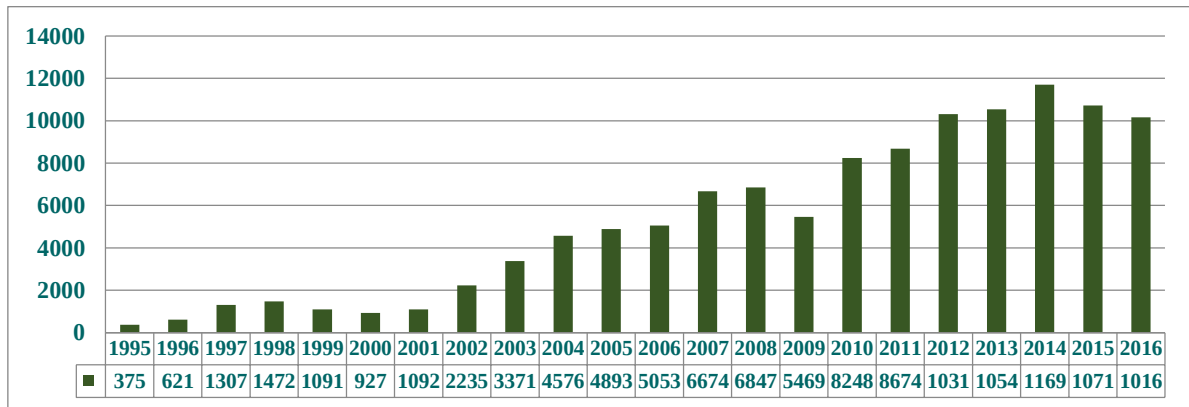
Şəkil 2-də Azərbaycanca 1995-2016-cı illərdə bütün mənbələr üzrə investisiya qoyuluşlarının dinamikası öz əksini tapmışdır.

Şəkil 2. Azərbaycan Respublikasında 1995-2016-cı illərdə bütün mənbələr üzrə investisiya qoyuluşlarının dinamikası, mln. ABŞ dolları. (ARDSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.stat.gov.az>).

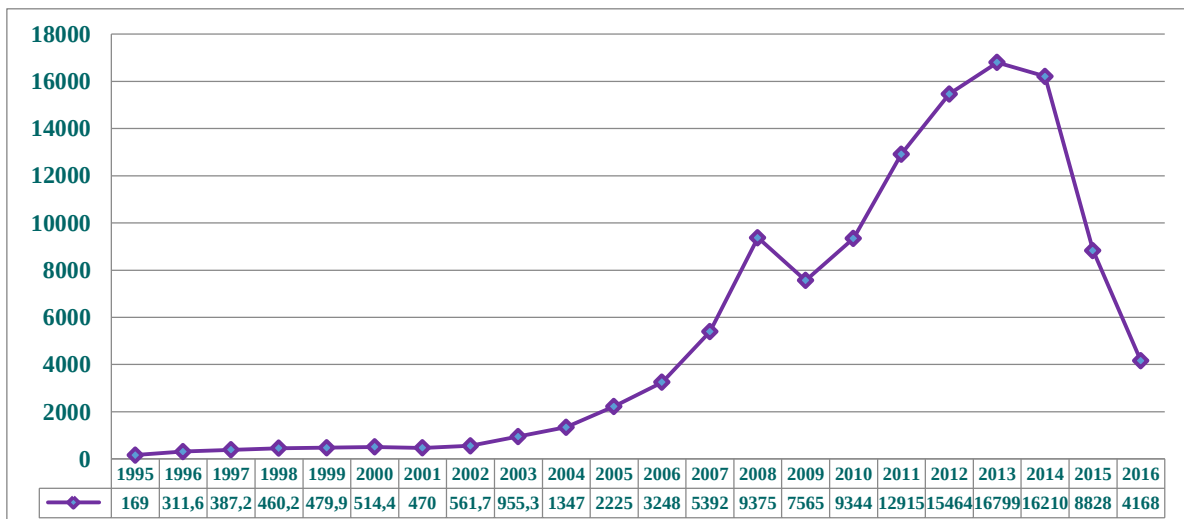
1995-2014-cü illər ərzində ölkəmizdə bütün mənbələr üzrə investisiya qoyuluşu 51,3 dəfə artmış və 2014-cü ildə rekord səviyyədə - 27,9 mlrd. dollar qeydə alınmışdır. Amma son illərdə dünyada baş verən məlum global proseslər və maliyyə çətinlikləri səbəbindən ölkəmizdə bütün mənbələr üzrə investisiya qoyuluşunun həcmi aşağı düşməkdədir. Belə ki, bu göstərici 2015-ci ildə 19,5 mlrd. ABŞ dolları, 2016-cı ildə isə 14,3 mlrd. ABŞ dolları səviyyəsinə düşmüşdür. Şəkil 3-də ölkəmizdə 1995-2016-cı illər üzrə xarici investisiyaların dinamikası ayrıca olaraq verilmişdir.

Audit № 3, Cild 21, 2018, səh. 11-20.
Audit № 3, Vol. 21, 2018, pp. 11-20.

Şəkil 3. Azərbaycan Respublikasında 1995-2016-cı illər üzrə xarici investisiyaların dinamikası, mln. ABŞ dolları. (ARDSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.stat.gov.az>).

Şəkil 3-dən göründüyü kimi 1995-2016-cı illərdə ölkəmizə cəlb edilən xarici investisiyaların artım dinamikasının intensiv fazası neft kontraktlarının reallaşdırılması ilə bağlı dövrə təsadüf edir. Amma son illərdə artım dinamikası müşahidə olunmamışdır, əgər 2015-ci ildə ölkəyə yatırılan xarici investisiyaların həcmi 10,7 mlrd. ABŞ dolları səviyyəsində idisə, bu göstərici 2016-cı ildə 10,2 mlrd. ABŞ dollarına yaxın olmuşdur. Bu investisiyaların əhəmiyyətli hissəsi neft sektoruna yönəldilmişdir, məsələn 2015-ci ildə bu göstərici 61,7 % və 2016-cı ildə isə 54,9 % səviyyəsində olmuşdur. Qeyri-neft sektoruna yönəldilən xarici investisiyaların həcmi isə 2016-cı ildə 2011-ci ilə nisbətən 88,9 % artmış və 2016-cı ilin yekununda 1,7 mlrd. ABŞ dolları təşkil etmişdir. Şəkil 4-də isə Azərbaycanda 1995-2016-cı illər üzrə daxili investisiya qoyuluşların dinamikası verilmişdir.

Şəkil 4. Azərbaycan Respublikasında 1995-2016-cı illər üzrə daxili investisiya qoyuluşlarının dinamikası, mln. ABŞ dolları. (ARDSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.stat.gov.az>).

Şəkil 4-ün təhlilinə əsaslansaq, görmək olar ki, son iki ildə daxili investisiyalar əhəmiyyətli səviyyədə azalmışdır. Məsələn, 2014-cü ildə daxili investisiya qoyuluşu 16,2 mlrd. ABŞ dolları olduğu halda, bu göstərici 2015-ci ildə 8,8 mlrd. ABŞ dolları, 2016-cı ildə isə 4,2 mlrd. ABŞ dollarına yaxın olmuşdur. Əlbəttə, bu vəziyyətin yaranmasında 2015-2016-cı illərdə ölkəmizdə baş vermiş iqtisadi devalvasiyanın təsiri böyükdür. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, ölkəmizdə daxili, həm də xarici investisiya qoyuluşlarının son illərdə azalması təkcə milli valyutanın devalvasiyası ilə bağlı deyildir. Bunun səbəblərini bütün istiqamətlərdə, o cümlədən ayrı-ayrı iqtisadiyyat sahələrinin fəaliyyət mexanizmlərinin adekvatlığında və səmərəliliyində axtarmaq daha düzgün olardı.

Y E K U N

Fikrimizcə, ölkəmizdə investisiya mühitinin formalaşması və cəlbediciliyinin artırılması ilə bağlı mövcud vəziyyətin reallıqlarından çıxış etməklə bir sıra tədbirlərin gecikdirilmədən həyata keçirilməsinə zərurət qalmaqdadır:

- ilk növbədə, investisiya mühitinin mövcud mexanizmləri dərinlən araşdırılmalı və qlobal iqtisadi çağırışların tələbləri səviyyəsində təkmilləşdirilməlidir;
- hər bir iqtisadiyyat sahəsinin prioritet fəaliyyəti istiqamətləri üzrə mühüm əhəmiyyət kəsb edən investisiya layihələrinin hazırlanması, beynəlxalq investor kompaniyalarla birlikdə ekspertizadan keçirilməsi və bu layihələr üzrə güclü kapitalla malik investor kompaniyaların dəvət edilməsi təmin olunmalıdır;
- daxili və xarici investisiyaların cəlbi mexanizmlərin stimullaşdırılması və bu proseslərə dövlət dəstəyi mexanizmlərinin gücləndirilməsi tədbirləri görülməlidir və s.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Bakı, 2016.-59 s.
2. Şəkərləliyev A., Şəkərləliyev Q. Azərbaycan iqtisadiyyatı: reallıqlar və perspektivlər. Bakı, "Turxan", NPB, 2016.-536 s.
3. Əliyev Ş.T. Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasəti. Sumqayıt, Sumqayıt Dövlət Universitetinin Nəşriyyatı, 2015.-185 s.
4. Уоррик Смит и Мэри Холлуорд-Дримайер. Анализ инвестиционного климата// «Финансы & развитие», 2005.-С. 40 – 43.
5. Пищулин О.В. Понятие инвестиционного климата в современной трактовке. - <http://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-investitsionnogo-klimata-v-sovremennoy-traktovke.pdf>.
6. Головатюк В.М., Соловьев В.П. Проблемно-ориентированные подходы к оценке инвестиционной привлекательности социально-экономической среды в контексте инновационного развития - http://iee.org.ua/files/alushta/02-golovatyuk-problemno_or.pdf.

7. Анисимова Э.В. Количественная и качественная оценка инвестиционного климата. Научный журнал, Краснодар, Россия. КубГАУ, №75(01), 2012.
8. Рязанова О.Е., Левченко Л.В. Инвестиционный климат как условие для развития инновационной экономики // Экономические Науки, №5(114), 2014 – с.14-28.
9. Коломыц О.Н. Инвестиционный климат страны и ее регионов на современном этапе: сущность и критерии оценки // Вестник СГУТиКД. 2011. № 2 (16) 64 – с.64-67.
10. Борисова О.В. Инвестиционный климат в России: состояние и оценка // Журнал «Аудит и финансовый анализ», №01, 2015 – С. 288-295.
11. Успенский Е.Э. Инвестиционный климат в арабских странах в конце XX – начале XXI века. Авт-т дисс. канд. экон. наук. Москва – 2013. - 22 с.
12. Мякшин В.Н. Управление межотраслевыми финансовыми потоками на основе механизма инвестиционной самоиндукции. Дисс. д-ра экон. наук. Архангельск – 2016 . 435 с.
13. Капустина Л.М., Портнов Н.А. Оценка значимости инвестиционного климата для привлечения в страну иностранных инвесторов. С.44-50. –
- 14.
15. <http://meu.usue.ru/attachments/article/57/Инвестиционный%20климат%20и%20прямые%20иностранные%20инвестиции.pdf>.
16. Таможенное сопровождение инвестиционных проектов: монография / К.А. Корняков, Ю.Н. Егоров, А.Н. Яцушко, В.Е. Бурдин. М.: РИО Российской таможенной академии, 2017.- 312 с.
17. Арташина И.А. Модернизация инвестиционной политики регионального развития: монография/ И.А. Арташина, Ю.Н. Жулькова. – Н.Новгород: НИУ РАНХиГС, 2012. – 180 с.
18. İnvestisiya fondları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 22 oktyabr 2010-cu il. № 1101-IIIQ.
19. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanı. Bakı şəhəri, 6 dekabr 2016-cı il.
20. Ataşov B.X. Maliyyə bazarları. Bakı, “Kooperasiya nəşriyyatı”, 2016. -456 s.
21. Bağırov D.A. Maliyyə. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti. Bakı İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2011. - 384 s.
22. Vəliyev D.Ə. Azərbaycanın qlobal maliyyə-iqtisadi mühitə inteqrasiyasının aktual problemləri. İ.e.d-nın dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2010.-49 s.
23. Namazova C.B. İnvestisiya mühitinin təhlili və onun formalaşmasında vergi siyasətinin rolu. İ.e.d. dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2011.
24. 2017-ci ildə Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafına dair Arayış. <http://www.economy.gov.az>.
25. Əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlər. <http://www.economy.gov.az>.

*Мамедова Эльнура Буньят кызы,
доктор философии по экономике,
Азербайджанский Университет Кооперации,
Адрес: AZ1124, Азербайджанская Республика,
г.Баку, ул. Н.Нариманова, 93.
E-mail: mamedova.el@inbox.ru
© Мамедова Э.Б., 2018*

НАПРАВЛЕНИЯ РЕГУЛИРОВАНИЯ ФОРМИРОВАНИЯ И ПОВЫШЕНИЯ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТИ ИНВЕСТИЦИОННОЙ СРЕДЫ СТРАНЫ

Р Е З Ю М Е

В статье исследованы направления регулирования формирования и повышения привлекательности инвестиционной среды страны. С этой целью были анализированы закономерности принципов формирования инвестиционной среды и повышения ее привлекательности. Рассмотрены проблемы формирования и совершенствования инвестиционной системы страны. Отмечена важность обновления и регулирования существующих механизмов инвестиционной среды в соответствии с глобальными экономическими вызовами. Изучена динамика кредитных вложений в экономику Азербайджана. Дана динамика инвестиционных вложений в стране по всем источникам. Обоснована важность совершенствования механизмов привлечения иностранных инвестиций. Отдельно рассмотрена динамика иностранных инвестиций в Азербайджане. Раскрыты проблемы, мешающие интенсификации привлечения иностранных инвестиций. Анализирована динамика внутренних инвестиций в стране. Затронуты проблемы максимально эффективного использования внутренних инвестиций. Также рассмотрена существующая инвестиционная политика и приоритетные критерии деятельности инвестиционной среды. Отмечена важность мероприятий по усилению повышения привлекательности инвестиционного климата. Рассмотрены направления регулирования инвестиционной среды в соответствии с глобальными экономическими вызовами. Обоснована важность осуществления стимулирующих мер для увеличения инвестиционной привлекательности. Уделено внимание разработке современных механизмов более активного притока инвестиций в страну. Дан ряд рекомендаций и подготовлены предложения по направлениям повышения эффективности инвестиционной среды страны.

Ключевые слова: инвестиционные механизмы, направления регулирования инвестиционных механизмов, формирование инвестиционной среды страны, привлекательность инвестиционной среды страны, регулирование повышения инвестиционной привлекательности, приведение соответствия инвестиционных механизмов требованиям глобальных экономических вызовов, совершенствование инвестиционной политики.

Elnura Bunyat Mamedova,

*doctor of philosophy in economics,
Azerbaijan University of Cooperation,
Address: AZ1124, Azerbaijan Republic,
Baku, 93 N.Narimanov St.
E-mail: mamedova.el@inbox.ru
© Məmmədova E.B., 2018*

THE DIRECTIONS IN THE REGULATION OF FORMATION AND INCREASE OF ATTRACTIVENESS IN THE INVESTMENT ENVIRONMENT OF THE COUNTRY

S U M M A R Y

The directions in the regulation of formation and increase of attractiveness of the investment environment in the country are investigated in the thesis. For this purpose regularities of the principles of formation of the investment environment and increase in attractiveness, the problems of formation and improvement of investment system of the country are considered. The importance of updating and regulation of the existing mechanisms of the investment environment in compliance to global economic challenges, the dynamics of credit investments in economy of Azerbaijan and the dynamics of investment in the country on all sources are mentioned in it. Next, the importance of improvement of mechanisms of attraction of foreign investments, the dynamics of foreign investments in Azerbaijan, the problems disturbing an intensification of attraction of foreign investments are separately investigated. Then, the dynamics of internal investments in the country, the issues of the most effective use of internal investments, the existing investment policy and priority criteria of activity of the investment environment and the importance of actions for strengthening of increase of attractiveness of investment environment are given in the thesis. The directions of regulation of the investment environment according to global economic challenges, the importance of implementation of the stimulating measures for increase in investment attractiveness and the development of modern mechanisms of more active inflow of investments to the country are analyzed here as well. Finally, a number of recommendations and offers on the directions of increase in efficiency of the investment environment of the country are prepared and added to the thesis.

Keywords: investment mechanisms, the directions of regulation in investment mechanisms, formation of the investment environment of the country, attractiveness of the investment environment of the country, regulation of increase in investment attractiveness, reduction of compliance of investment mechanisms to requirements global to economic challenges, improvement of investment policy.

İbrahimov Kamal Mirsahib oğlu,

*iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
Ünvan: AZ1001, Azərbaycan Respublikası,
Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç.6,
E-mail: kyamal.ibragimov@mail.ru
© İbrahimov K.M., 2018*

UOT: 368.01

DÜNYA SİĞORTA BAZARININ İNKİŞAF TENDENSİYALARI VƏ QANUNAUYGUNLUQLARI

X Ü L A S Ə

Məqalədə dünya sığorta bazarının inkişaf tendensiyaları və qanunauyğunluqları tədqiq edilmişdir. Bu məqsədlə dünyada sığorta bazarının formalaşması, inkişafı və müasir dövrdəki qanunauyğunluqları təhlil olunmuşdur. Dünya sığorta sisteminin və sığorta bazarının global təsirlər nəticəsində transformasiyası araşdırılmışdır. Dünya sığorta bazarında baş verən hadisələrin mahiyyətinin açıqlanması təmin olunmuşdur. Sığorta bazarının maliyyə sistemindeki rolu və əhəmiyyəti araşdırılmışdır. İqtisadi inkişaf proseslərinin sabitliyinin təmin edilməsi üçün sığorta xidmətlərinin çeşidinin genişləndirilməsi problemlərinə baxılmışdır. Sığorta təşkilatlarının maliyyə sabitliyinin gücləndirilməsi məsələləri diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Ayrı-ayrı ölkələrdə sığorta bazarının inkişaf səviyyəsi qiymətləndirilmişdir. Bir çox ölkələrin sığorta bazarının inkişafı ilə bağlı təcrübəsinə baxılmışdır. Dünya sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsinin və yeni mexanizmlərinin hazırlanmasının vacibliyi bildirilmişdir. Son illərdə dünya sığorta bazarındakı vəziyyət və sığorta xidmətlərinin həcmi təhlil olunmuşdur. Bir sıra dünya ölkələrində sığorta bazarının inkişaf tendensiyaları ayrıca baxılmışdır. Sığorta bazarında transmilli korporasiyaların əsas fəaliyyət strategiyaları araşdırılmışdır. Dünya sığorta bazarının yeni iqtisadi çağırışlara uyğun transformasiyanın obyektiv zərurətdən yarandığı göstərilmişdir. Qlobal şəraitdə sığorta bazarının inkişaf etdirilməsi məsələlərinə münasibət bildirilmişdir. Qlobal təhdidlərlə bağlı sığorta bazarının yeni inkişaf mexanizmlərinin hazırlanmasının vacibliyi əsaslandırılmışdır. Dünya sığorta bazarının müasir problemləri və inkişaf tendensiyaları üzrə tövsiyələr hazırlanmış və təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: sığorta sistemi, dünya sığorta sistemi, dünya sığorta bazarı, dünya sığorta şirkətləri, transmilli sığorta kompaniyaları, dünya sığorta bazarının transformasiyası, global çağırışlara uyğun dünya sığorta bazarının inkişaf tendensiyaları.

GİRİŞ

Yeni iqtisadi çağırışlar və dünya maliyyə böhranının mənfi fəsadlarının hələ də aradan qalxmıdığı bir şəraitdə dünyanın sığorta bazarı, onun inkişaf istiqamətləri və tendensiyaları kifayət qədər aktuallığı ilə diqqət çəkir. Sığorta bazarının mobilliyi və çevikliyi əslində dünya iqtisadi proseslərinin dinamik inkişafının vacib faktorlarından biri kimi də baxıla bilər. Sığorta xidmətlərinin çeşidi və keyfiyyətinin yüksək olması, etibarlılığı biznes mühiti iştirakçılarının daha geniş fəaliyyətini və iri layihələrə cəsarətlə qoşulmalarını, riskli layihələrdə tərəflərin maraqlarının qorunmasını, bir sözlə biznesin və sahibkarlıq fəaliyyətinin güvənliyini təmin edir. Amma, getdikcə kapitalın hərəkəti ilə bağlı problemlər və maliyyə resurslarının məhdudluğu, şübhəsiz dünyanın sığorta bazarına da öz təsirini göstərməyə bilməz. Belə ki, sığorta bazarının müasir inkişaf aspektləri və mövcud mexanizmləri köklü transformasiyaların aparılmasını və təkmilləşdirmələrin intensivləşdirilməsini tələb edir. İqtisadi inkişaf üçün zəruri olan investisiya potensialının formalaşdırılması, investisiya-innovasiya fəaliyyətinin gücləndirilməsi, ilk növbədə sığorta alətlərinin və mexanizmlərinin maksimum səmərəli olmasını şərtləndirir. Bu baxımdan, dünyada müşahidə olunan ən önəmli tendensiyalardan biri sığorta kompaniyalarının təmərküzləşməsi prosesləri və kapitalın iri sığorta kompaniyalarının sərəncamına doğru axması proseslərinin sürətlənməsidir. Belə ki, sığorta kapitalı əsasən transmilli sığorta kompaniyalarında təmərküzləşməkdə davam edir. Təəssüf ki, bununla belə dünyada sığorta ödənişlərinin həcmnin azalması tendensiyasını da qeyd etmək lazım gəlir. Məsələn, dünyanın ən iri kapital və sığorta bazarlarından olan Avropa bazarında son illərdə sığorta ödənişlərinin həcmi məcmu sığorta kapitalının 38-40% səviyyəsində olmuşdur. Bu göstərici Şimali Amerika və Asiyanın sığorta bazarlarında 30-31% səviyyəsində təşkil etmişdir [1].

TƏDQIQATIN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

Dünya sığorta bazarının inkişaf tendensiyaları və qanunauyğunluqlarının müqayisəli təhlillərinə daha çox diqqət yetirilmişdir. Bu istiqamətlərdə ümumiləşdirmələr aparılmış və dünya sığorta bazarında baş verən hadisələrə obyektiv qiymət verilməyə səy göstərilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, dünya sığorta bazarlarında kütləvi şəkildə sığorta kompaniyalarının və cəmiyyətlərinin birləşməsi prosesləri, daha doğrusu bir-birini “udması” prosesləri də sürətlənməkdədir. Nəticədə, beynəlxalq səviyyədə müxtəlif sığorta kompaniyaları bank və maliyyə kapitalına malik digər maliyyə qurumları ilə birləşərək transmilli maliyyə qruplarına çevrilməkdədirlər. Başqa bir tendensiyanı da qeyd etməmək mümkün deyildir. Belə ki, artıq dünyada təklif olunan sığorta xidmətləri bazarının mühiti, stukturu, infrastrukturunu əhəmiyyətli səviyyədə dəyişilməkdədir və burada internet-resurslardan, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə edilməsi səviyyəsi xeyli artmışdır, başqa sözlə sığorta xidmətlərinin elektronlaşdırılması səviyyəsi durmadan yüksəlməkdədir. Digər bir mühüm tendensiya dünyanın aparıcı ölkələrində, həmçinin iqtisadi cəhətdən sürətlə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sığorta ödənişlərinin artım tempinin zəif olmasıdır və bunun əsasında dünya ölkələrində iqtisadi artım tempinin zəifləməsi dayanır. Məsələn, 2013-2017-ci illərdə dünyada sığorta ödənişlərinin artım tempi 3,0-3,2% təşkil etmişdir. Bu göstərici inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 8,7% olduğu halda, inkişaf etmiş ölkələrdə 1,7% olmuşdur. 2017-ci ilin yekununda sığorta ödənişləri üzrə artım tempi ABŞ-da - 1,3 %, Kanadada - 2, %, Yaponiyada - 1,0%, Almaniyada - 0,6% təşkil etmişdir. Son 30 il ərzində dünya xəritəsində yeni dövlətlərin yaranması, sosializm sisteminin süqutu, Qərblə-Şərq arasında açıq münaqişələrin aradan qalxması,

elm və texnikanın sürətli inkişafı, dünya səviyyəsində kapitalın, əmtəə və işçi qüvvəsinin hərəkətinə mane olan baryerlərin azalması sığorta bazarının inkişafına təkan verən əsas amillərdəndir. Dünya sığorta sistemi özündə sığorta xidmətləri məqsədilə sığorta kapitalının formalaşdırılması, bölüşdürülməsi, xidmətlərin satılması və istehlakçılara çatdırılması proseslərini birləşdirir [2]. Bu dövrdə, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, bir qrup iri sığorta kompaniyalarının birləşməsi prosesləri getmişdir. Məsələn, ABŞ-ın Citibank-ı 1998-ci ildə həmin ölkənin Trevelers sığorta kompaniyası tərəfindən 73 mlrd. ABŞ dolları dəyərində alınmışdır. ABŞ-ın digər bir maliyyə qrupu - Berkshire Hathaway maliyyə qrupu sığorta kompaniyası olan General Re-ni almışdır. Dünyanın ən güclü sığorta brokerlərindən olan - Amerika sığorta brokeri Marsh & McLennan iki məşhur İngiltərə sığorta brokerlərini - Sedjwick və Jonson & Higgins-i almışdır. Qeyd edək ki, Marsh & McLennan və Amerikanın digər bir iri sığorta brokeri AON dünya sığorta ödənişləri bazarının 70%-nə nəzarəti həyata keçirir. Ümumiyyətlə, dünya sığorta bazarının coğrafi bölgüsünə baxsaq, 1980-ci illərdə bu bazarda ABŞ-ın payı təxminən 50% səviyyəsində, Avropa ölkələrinin payı - 26%, Asiya ölkələrinin payı isə 20%-dən də az olmuşdur, amma XXI əsrin əvvəllərində bu qeyd olunan ölkə və ölkə qruplarının payı dünya sığorta bazarlarında demək olar ki, bərabərləşmişdir. Bu baxımdan, dünya sığorta bazarında mühüm tendensiyalardan biri də, getdikcə ABŞ-ın payının azalmasının, əvəzində isə Mərkəzi və Şərqi Avropa, Latın Amerikası və Cənubi-Şərqi Asiya ölkələrinin payının artmasıdır.

NƏTİCƏ VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Dünya sığorta bazarının inkişaf tendensiyalarında əsas yeri dünya iqtisadiyyatının inkişafında və onun əsas mexanizmlərinin etibarlılığının qorunmasında sığorta alətlərinin rolunun əhəddə miyyətli səviyyədə artmasıdır. Burada iqtisadi proseslərdə və kommertiya əməliyyatlarında ortaya çıxa biləcək idarəetmə və əməliyyat risklərindən maksimum dərəcə sığortalanma, həmin əməliyyatların cəlbediciliyini və davamlı şəkildə həcmi artırılmasını təmin edir [3;4;5;6]. Bu baxımdan, dünyada transmilli sığorta kompaniyalarının rolu və təsir dairəsi sürətlə genişlənməkdədir. Qloballaşma elementlərinin dərinləşməsi və qlobal iqtisadi çağırışların yeni dalğasının güclənməsi şəraitində dünya sığorta sisteminin və dünya sığorta bazarlarının iqtisadi əhəmiyyəti xeyli artmaqdadır. Məhz dünya sığorta bazarı və sığorta ödənişləri transmilli kompaniyaların və bütövlükdə dünya iqtisadi proseslərinin risklərdən sığortalanmasında əvəzedilməz funksiyaları yerinə yetirirlər. Ortaya problemlər çıxdıqda, əməliyyatlar uğursuzluqla nəticələndikdə, itkilər və qəzalar baş verdikdə biznes və kommertiya əməliyyatı iştirakçıları risklərdən əsasən qoruna bilirlər və sığorta kompaniyaları tərəfindən sığorta ödənişləri hesabına bu risklərin mənfi fəsadlarını minimuma endirirlər. Bundan əlavə, sığorta kompaniyalarının özləri dünyada, beynəlxalq səviyyədə, ayrı-ayrı ölkələrdə iri investisiya kompaniyaları kimi fəaliyyət göstərirlər, investisiyalar yatırırlar, iri inkişaf və investisiya proqramlarında - layihələrində əsas iştirakçılar kimi çıxış edirlər. Ən başlıcası, müasir dövrdə dünya sığorta sisteminin və sığorta bazarının əsas funksiyalarından biri də əhəlinin sosial müdafiəsinin, bütövlükdə dünya sivilizasiyasının - dünya əhalisinin sosial müdafiəyə ehtiyacı olanların sosial müdafiəsinin təşkilindən ibarətdir. Bunlarla bərabər, dünya ticarətinin intensivləşməsi və liberallaşdırılması proseslərinin sığortalanması və sığorta xidmətlərinin çeşidinin yüksək səviyyədə təşkili dünya sığorta sisteminin rolunu daha da artırmaqdadır.

Dünya sığorta təşkilatlarının müasir dünya iqtisadi proseslərində yeni funksiyalarından biri də ixtisaslaşdırılmış kredit institutu kimi çıxış etməsidir [7]. Bu halda sığorta kompaniyaları ayrı-ayrı iqtisadiyyat sahələrinin və təsərrüfat fəaliyyətinin, iri beynəlxalq layihələrin

kreditləşdirilməsini təmin edir, maliyyə təminatçısı funksiyasını yerinə yetirir. Belə ki, dünyanın sığorta kompaniyaları kommersiya banklarından sonra öz aktivlərinin məcmusuna görə ikinci yeri tuturlar və sığorta edənlərin resurslarını, ödənişlərini yığaraq özlərinin aktivlərini artırmaqda, müxtəlif layihələrin maliyyələşdirilməsində ixtisaslaşmış maliyyə institutu və kredit təşkilatı funksiyasını yerinə yetirirlər. Bununla belə, son illərdə müşahidə olunan əsas tendensiya sırasında antiböhran şəraitində milli sığorta bazarlarının inkişaf tempinin aşağı düşməsi, dünya sığorta təşkilatları tərəfindən sığorta ödənişlərinin həcmnin azaldılması kimi tendensiya da diqqət çəkir. Bütün bunlara baxmayaraq, sığorta bazarı dünya iqtisadi proseslərinin hərəkət mühərrikinin əsas mexanizmlərindən biri kimi xarakterizə oluna bilər və ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatında sığorta bazarı çoxfunksiyalı missiyanı yerinə yetirməyə nail olur. Belə ki, sığorta bazarı bir tərəfdən ölkənin investisiya potensialını artırarsa, digər tərəfdən ölkədə mövcud olan sosial və iqtisadi problemlərin həllində əhəmiyyətli iqtisadi funksiyaları yerinə yetirir.

Bir sıra tədqiqatçılar sığorta bazarlarının inkişaf prinsipləri, tendensiyaları və qanunauyğunluqları üzrə tədqiqatlar aparmışlar (K.P.Kosminskiy, N.S.Vaxrameyeva, K.Y.Turbina, N.Q.Adəmçuk, L.K.Ulibina və E.A.Rusetskaya). K.P.Kosminskiy qeyd edir ki, müasir dövrdə dünya iqtisadiyyatının integrativ inkişafının sürətlənməsi investisiya risklərinin artmasına gətirib çıxarmışdır və bu baxımdan investisiya layihələrinin reallaşdırılmasında sığorta bazarının rolu əhəmiyyətlidir [8, s.96]. Belə ki, dünya sığorta bazarı uzunmüddətli dövr üçün külli məbləğdə investisiya resurslarını özündə birləşdirir və müxtəlif təqaüd proqramları və həyat sığortalarından əldə edilən vəsaitlərin hesabına bu investisiya resursları daha da artırılıb. Dünya sığorta sistemi inkişaf etdikcə milli sığorta sistemlərinin manevr imkanları genişlənir və bu baxımdan ölkənin sosial iqtisadi inkişafında, əhalinin yaşayış səviyyəsinin yüksəlməsində, digər makroiqtisadi problemlərin həll edilməsində sığorta bazarının böyük əhəmiyyəti diqqət çəkir. Dünya sığorta bazarının inkişaf səviyyəsi bu bazarın həcmi və göstəricilərin ÜDM-ə münasibətində müəyyənləşdirilir. Digər mühüm müqayisəli göstəricilər kimi əhalinin gəlirləri, sığorta bazarının iştirakçılarının sayı və institusional strukturun səviyyəsi, sığorta bazarının regional strukturları, sığorta cəmiyyətlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyi və s. Götürülür. Bu problemlərə dünya səviyyəsində baxsaq, şübhəsiz mərkəzi yerdə, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, qlobal sığortaçılar - yəni sığorta qrupları və kompaniyaları, onların törəmə təşkilatları, filialları, qlobal sığorta brokerləri və cəmiyyətləri dünya sığorta bazarında mühüm yer tuturlar və funksiyaları yerinə yetirirlər. N.S.Vaxrameyeva haqlı olaraq qeyd edir ki, hazırda dünya sığorta bazarlarında sığorta biznesinin integrativliyi qlobal proseslərlə üst-üstə düşür, buna görə də dünyada sığorta və yenidən sığorta mexanizmlərinin, texnologiyalarının uyğunlaşdırılması prosesləri də eyni intensivliklə inkişaf edir [9, s.51]. Bu baxımdan, beynəlxalq sığorta qanunvericiliyinin formalaşması prosesləri xeyli fəallaşmışdır və son illərdə Sığorta fəaliyyəti üzrə nəzarət orqanlarının Beynəlxalq Assosiasiyası və Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartları təşkilatlarının birgə fəaliyyəti, sığorta mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində apardığı işlər, xüsusilə beynəlxalq səviyyədə sığorta qanunvericiliyinin uyğunlaşdırılması istiqamətində əməkdaşlıq genişlənməkdədir. Bütün bu proseslərin fonunda beynəlxalq səviyyədə, yəni dünya iqtisadi prosesləri trayektoriyasında - hazırkı qloballaşma mühitində transmilli sığorta təşkilatları və kompaniyaları arasında rəqabət daha da güclənməkdədir. Son dövrlərdə daha güclü inkişaf prosesləri keçən sığorta bazarları kimi Latın Amerikası, Hindistan, Çin, Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin sığorta bazarları dünya sığorta bazarının inkişaf proseslərinə əlavə impulslar vermişlər. Bu baxımdan, K.Y.Turbina belə hesab edir ki, dünya sığorta bazarının hazırkı qloballaşma səviyyəsinə adekvat olaraq milli sığorta bazarları beynəlxalq səviyyədə həyata keçirilən sığorta xidmətləri üzrə standartlara və tələblərə uyğunlaşmalı, dünya sığorta bazarının yeni mexanizmlərinə adekvatlığı təmin

etməlidirlər [10, s.201]. Dünya sığorta bazarının hazırki mexanizmləri milli sığorta bazarlarının inkişafı üçün stimullaşdırıcı və məhdudlaşdırıcı xüsusiyyətlərə də malikdir. Stimullaşdırıcı xüsusiyyətlər ondan ibarətdir ki, milli sığorta bazarı fəal şəkildə beynəlxalq sığorta əməliyyatlarına qoşula bilər və milli sığorta bazarının möhkəmlənməsi təmin olunar. Mənfi cəhət isə onunla bağlıdır ki, qlobal sığorta kompaniyaları ilə rəqabətdə yerli, yəni milli sığorta kompaniyaları o qədər də güclü potensiala malik deyildirlər və əldə etdikləri potensialı, sığorta bazarlarını asanlıqla itirə bilərlər. Bunu Hindistanın sığorta bazarının misalında əyani görmək mümkündür. Bu ölkənin sığorta bazarı sığorta ödənişlərinin həcminə görə dünyada 14-cü, inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında 7-ci, Asiya regionunda 6-cı və Asiyanın inkişaf etməkdə olan sığorta bazarları arasında 4-cü yeri tutur [11]. Hindistanın sığorta bazarı, əslində inkişaf etməkdə olan güclü maliyyə bazarı kimi xarakterizə oluna bilər və bu ilk növbədə ölkədə iqtisadi artımın sabitliyi, əhəlinin gəlirlərinin artması, ölkədə gənc işçi qüvvəsinin əhəmiyyətli artımı və bütövlükdə Hindistan iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafı ilə birbaşa bağlıdır. Bundan əlavə, dünyanın bir çox regionlarında sığorta bazarlarının transformasiyası və təkmilləşdirilməsi proseslərinin sürətləndirilməsi aktuallığı ilə xeyli diqqət çəkməkdədir. Belə ki, sığorta bazarı kifayət qədər mürəkkəb bir sistemdir və müxtəlif həlqələrdən ibarətdir və hər bir sistem elementi üzrə qlobal iqtisadi çağırışlara uyğun təkmilləşdirmələr aparılmalıdır [12, s.227]. Digər tərəfdən, sığorta kompaniyalarının maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi, sığorta portfelinin diversifikasiyalasdırılması problemləri də diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Sığorta kompaniyalarının fəaliyyət prinsiplərinin və mexanizmlərinin yenilənməsi məsələsi qlobal çağırışlara uyğun tənzimlənməli və müasir dövr üçün adaptivliyi ilə seçilən mexanizmlər hazırlanaraq tətbiq olunmalı, praktiki fəaliyyət alətləri dövrüyyəyə cəlb edilməlidirlər [13]. Dünya sığorta bazarının inkişaf tendensiyaları və xüsusiyyətlərinin təhlili göstərir ki, yaxın perspektivdə qlobal sığorta kompaniyalarının fəallığı əhəmiyyətli səviyyədə yüksələcəkdir, amma bununla belə dünya sığorta bazarında inkişaf etməkdə olan ölkələrin yerləşdiyi regionun payının (məsələn, Çin və Hindistan) daha intensiv artması gözlənilir.

Dünya sığorta bazarının müasir vəziyyətinin təhlili ilə bağlı yanaşmalarda əsas diqqəti sığorta bazarında əhəmiyyətli yer tutan mexanizmlərə və tendensiyalara yönəltməyi vacib hesab etmişik. Dünya sığorta bazarının qloballaşması nəticəsində 2017-2018-ci illərdə dünya sığorta bazarında artımın müşahidə edilməsi diqqət çəkir. Sığorta bazarında əsas xidmət istiqamətlərinin xərclərinin optimallaşması proseslərinə yanaşmalar təkmilləşdirilməkdədir. Bir çox ölkələrdə sığorta mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi problemlərinə müasir dövrün reallıqlarından yanaşmaq zərurəti yaxın perspektivdə daha çox aktuallığı ilə fərqlənəcəkdir [14;15;16]. Bundan əlavə, dünya sığorta bazarlarında sığorta xidmətlərinin əhəmiyyətli hissəsinə nəzarət edən transmilli korporasiyaların fəaliyyətində daha çox ölkələrdə özlərinin təsir dairəsinin artırılması prioritetləri yer almışdır [17;18]. Məsələn, ABŞ-ın transmilli kompaniyalarının dünya sığorta bazarının 40 %-ni nəzarətdə saxlayırlar. ABŞ-ın dünya sığorta bazarında 5 mindən çox kompaniyası fəaliyyət göstərir və onların aktivlərinin ümumi həcmi 1,8 trln. ABŞ dollarından çoxdur. Bu ölkədə sığortaçıların il ərzində itirdikləri sığorta haqqlarının ümumi dəyəri 100 mlrd. ABŞ dolları həcmindədir, bu isə hər bir ABŞ ailəsinə 1000 \$ xərcin düşməsi deməkdir. Sığorta ödənişlərinin ən çox yönəldildiyi sahələr sırasında tibbi sığorta öndə gedir və bu məqsədlə ABŞ-da il ərzində 80 mlrd. dollar ödənilir [19]. ABŞ-ın hər bir ştatında sığorta fəaliyyəti üzrə qanunvericilik bazası formalaşdırılmışdır və sığortaçıların fəaliyyəti üzrə ciddi nəzarət müəyyənləşdirilmişdir. Bununla belə, ölkədə sığorta fəaliyyətinə nəzarət edən vahid federal orqan yoxdur, həmçinin federal qanun da qəbul olunmamışdır. Sığorta polisləri müstəqil şəkildə sığorta agentləri tərəfindən satılır və əsasən internet yolu ilə həyata keçirilir. Sığorta edənlərin içərisində təqaüd fondlarının rolu böyükdür və onlar bununla əlavə mənfəət qazanırlar [20].

Dünya sığorta bazarının müasir tendensiyaları sırasında, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, həyat sığortalarının rolu əhəmiyyətli səviyyədə yüksək olaraq qalmaqdadır. Amma, dünya şöhrətli kompaniyaları PwC, IRLA və AIRROC araşdırmalarına görə 2017-ci ildə digər istiqamətlər üzrə də sığorta müqavilələrin sayı və sığorta müqavilələrin həcmi də artmışdır. Məsələn, təkcə Şimali Amerikada biznes fəaliyyəti və layihələri üzrə sığorta müqavilələrinin ümumi məbləğinin həcmi 350 mlrd. dollar səviyyəsində qeydə alınmışdır. Dünyanın digər regionlarında bu qəbildən olan sığorta müqavilələri üzrə məbləğin ümumi həcmi 380 mlrd. dollar təşkil etmişdir və bunun 270 mlrd. dolları Böyük Britaniya və Avropa qitəsinin payına düşür. Ölkələr arasında isə sığorta portfelinin gücünə, diversifikasiyalaşdırılmasına və ümumi həcminə görə ABŞ liderliyini daha da möhkəmləndirmişdir. Məsələn, 2016-cı ilin yekununda ABŞ-da sığorta haqqlarının ümumi məbləği 1,35 trln. dollar, Yaponiyada 471 mlrd. dollar, Çində isə 466 mlrd. dollar təşkil etmişdir [21].

Son illərdə global dünya sığorta bazarlarında baş verən hadisələr və mövcud vəziyyət üzrə proqnozlar diqqət çəkir. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində dünya maliyyə böhranının və iqtisadi tənəzzülün mənfi fəsadlarının nisbətən arxada qaldığını qeyd etmək mümkündür. Belə ki, yaxın illərdə Avropa ölkələrində, ABŞ və Böyük Britaniyada, həmçinin Yaponiyada ölkə iqtisadiyyatlarının real şəkildə 1,0-1,5 % həcmində artımı proqnozlaşdırılır və bütün bunlar dünya sığorta bazarına əhəmiyyətli təsir göstərəcək amillər kimi qəbul olunur. Bu baxımdan sığorta bazarlarının növbəti illərdə ABŞ-da 1,5 -1,7 %, Kanadada 2,6-2,7 %, Yaponiyada 2,2-2,3 %, Avstraliya və Böyük Britaniyada - 1,4-1,5 %, Almaniyada 1,1-1,2 % və Fransada 2,8-2,9 % artımı gözlənilir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə sığorta bazarlarında artım daha dinamik tempdə proqnozlaşdırılır və bu tempin 6,6-6,7 % həcmində olması bildirilir [22;23]. Bu proseslərə ABŞ-dan sonra iqtisadiyyatın həcminə və gücünə görə dünya ikincisi kimi möhkəmlənməkdə olan və hər il ABŞ-la arasında fərqi azaltmaqda davam edən Çində iqtisadi artımın 2018-ci ildə 6,5 % səviyyəsində proqnozlaşdırılması da ciddi təsir göstərmişdir. Qeyd edilən tendensiyalar, proqnozlar baxımından yaxın perspektivdə dünya ölkələrində sığorta bazarının inkişafı ilə bağlı məsələlərdə balanslaşdırılmış iqtisadi siyasətin gücləndirilməsi və ümumilikdə, dünya iqtisadiyyatının inkişaf tempinin nisbətən artımı ilə əlaqədar sığorta bazarının müsbət təsir göstərəcəyi gözlənilir. Bundan əlavə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sığorta bazarının artım tempinin az da olsa yüksəlməsi fonunda, inkişaf etməkdə olan dünya sığorta bazarlarında artımın dinamikliyi ümumilikdə dünya sığorta bazarının növbəti illərdə inkişaf tempinin artmasını proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Dünya sığorta bazarlarında baş verən hadisələr, fəaliyyət istiqamətlərinin xüsusiyyətləri, müasir tendensiyalar və gözlənilən inkişaf trendləri, şübhəsiz, Azərbaycanın sığorta bazarına da öz təsirini göstərməkdədir. Son illərdə milli iqtisadiyyatımızın inkişaf prioritetlərinin yenilənməsi, strateji hədəflərin müəyyənləşdirilməsi və xüsusilə maliyyə xidmətləri sahəsində yeni strateji vəzifələrin və hədəflərin qarşıya qoyulması sığorta bazarının inkişafında fərqli mexanizmlərin hazırlanmasını və tətbiqini şərtləndirmişdir [24; 25]. Ölkəmizdə milli iqtisadiyyatın inkişaf prioritetlərinin reallaşdırılmasında, maliyyə bazarlarının inkişafında sığorta sisteminin mövcud mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi və sığorta bazarlarının inkişaf etdirilməsi vacib məsələlər kimi diqqət çəkir [26;27;28;29]. Azərbaycanda sığorta bazarının inkişafının global iqtisadi çağırışlara uyğun olaraq təkmilləşdirilməsi və əsas fəaliyyət mexanizmlərinin tənzimlənməsi problemlərinin həlli üzrə intensiv tədbirlərin görülməsi zərurəti vardır. İlk növbədə, sığorta bazarının dayanıqlılığının təmin edilməsi, sığorta şirkətlərinin maliyyə sabitliyinin gücləndirilməsi və sığorta portfelinin diversifikasiyalaşdırılması problemləri həll ediləməlidir [30; 31].

Y E K U N

Yaxın illərdə dünya sığorta bazarında mövcud mexanizmlərin yenidən baxılması və sığorta əməliyyatlarının səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində yeni təkmilləşdirilmiş fəaliyyət alətlərinin hazırlanacağı və ümumilikdə sığorta mexanizmlərinin səmərəliliyinin artırılmasını proqnozlaşdırmaq mümkündür. Bu baxımdan bir sıra məsələlərə önəmin nisbətən artacağını gözləmək lazım gəlir:

✓ transmilli sığorta kompaniyalarının, ildən-ilə iqtisadi inkişaf tempini artırmağa səy göstərən inkişaf etməkdə olan ölkələrin sığorta bazarlarına təsirinin daha da güclənəcəyini proqnozlaşdırmaq mümkündür;

✓ Asiya ölkələrində, xüsusilə, Çin və Hindistanın sığorta bazarının genişlənməsi və dinamik inkişaf tempinin artacağı ilə bağlı proqnozlar nəzərə alınmaqla, ABŞ-in dünya sığorta bazarında payı nisbətən azalacaqdır;

✓ postsosialist və postsovet respublikalarında sığorta mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və sığorta portfelinin diversifikasiyalaşdırılması proseslərinin intensivləşdirilməsi proqnozlaşdırılır;

✓ Azərbaycanın sığorta bazarında sığorta xidmətlərinin çeşidinin genişləndirilməsi və sığorta şirkətlərinin maliyyə sabitliyinin gücləndirilməsi, sığorta portfelinin strukturunun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərində məqsədli tədbirlərin artması və ümumilikdə, ölkəmizdə sığorta bazarının dayanıqlılığının az da olsa möhkəmlənəcəyini proqnozlaşdırmaq mümkündür və s.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Романова А.А., Улыбина Л.К. Состояние и перспективы развития мирового страхового рынка. <http://eee-region.ru>.
2. Основные тенденции развития мирового страхового рынка. <http://librisum.com>.
3. Анализ тенденций развития мирового рынка страхования. <http://na5bal.narod.ru>.
4. Тенденции и перспективы развития мирового страхового хозяйства. <http://helpiks.org>.
5. Глобализация мирового страхового рынка: причины, формы и тенденции. <http://lib.sale>.
6. Основные тенденции развития мирового страхового рынка. <https://text-book.news>.
7. Тенденции развития международного страхового рынка. <http://uchebnikirus.com>.
8. Косминский К.П. Современные тенденции развития мирового страхового рынка. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2011.- 198 с.
9. Вахрамеева Н.С. Модели развития страхования в регионах мира // Молодой ученый. — 2015. — №4. — С. 349-352
10. Турбина К.Е. Тенденции развития мирового рынка страхования. - М.: Анкил, 2000. - 320 с.
11. Адамчук Н.Г. Мировой страховой рынок на пути к глобализации. Издатели: Московский государственный институт международных отношений (Университет); «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004.-591 с.

12. Улыбина Л.К. Трансформация страхового рынка: проблемы, тенденции, перспективы // Финансы, денежные обращение и кредит. Экономические науки. №1(86), 2012.- С. 227-235.
13. Русецкая Э.А. Тенденции и перспективы развития страхового рынка в Российской Федерации // Журнал «Финансы и кредит», №11(443), 2011.- С. 6-9.
14. Скрыпникова М.Н. Страхование в зарубежных странах // Российское предпринимательство. – 2001. – Том 2. – № 9. – С. 41-44.
15. Баранова В.Г. Страхования система Украины: проблемы и перспективы развития. <http://dspace.oneu.edu.ua>
16. Абдибеков С.У., Сыдыкова Г.С. Основные направления совершенствования страхового рынка республики Казахстан // Вестник КазЭУ. Алматы, 2012.
17. Глазкова О.В. Основные стратегии развития транснациональных корпораций на мировом рынке страхования. Автореферат. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2007.- 19 с.
18. Адамчук Е.А. Основные тенденции развития страхового рынка Индии. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2014.- 195 с.
19. Страховой рынок в США. <http://www.prakhinlaw.com>
20. Характеристика страхового рынка США. <http://russia-in-us.com>
21. Объем мирового страхового рынка runoff достиг \$730 млрд. в 2017 г. <http://asn-news.ru>.
22. Прогноз развития глобального рынка страхования на 2017-2018 годы: 5 ключевых тенденций в мире. <https://forinsurer.com>.
23. Мировой страховой рынок: операторы, тенденции и инфраструктура. <http://udik.com.ua>.
24. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanı. Bakı şəhəri, 6 dekabr 2016-cı il.
25. Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi.
26. Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixi fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Bakı, 2016.-59 s.
27. Şəkəraliyev A., Şəkəraliyev Q. Azərbaycan iqtisadiyyatı: reallıqlar və perspektivlər. Bakı, “Turxan”, NPB, 2016.-536 s.
28. Ataşov B.X. Maliyyə bazarları. Bakı, “Kooperasiya nəşriyyatı”, 2016. -456 s.
29. Bağirov D.A. Maliyyə. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti. Bakı İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2011. - 384 s.
30. Vəliyev D.Ə. Azərbaycanın global maliyyə-iqtisadi mühitə integrasiyasının aktual problemləri. İ.e.d-nin dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2010.-49 s.
31. Xudiyev N.N. Sığortanın əsasları. Bakı, 2013.
32. Xankişiyev B.A. Sığorta fəaliyyətinin əsasları. Bakı İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2006. – 274 s.

Ибрагимов Кямал Мирсахиб оглы,

*доктор философии по экономике,
Азербайджанский Государственный Экономический Университет,
Адрес: AZ 1001, Азербайджанская Республика,
г.Баку, ул.Истиглалият, 6.
E-mail: kyamal.ibragimov@mail.ru
© Ибрагимов К.М., 2018*

ТЕНДЕНЦИИ И ЗАКОНОМЕРНОСТИ РАЗВИТИЯ МИРОВОГО СТРАХОВОГО РЫНКА

Р Е З Ю М Е

В статье исследованы тенденции и закономерности развития мирового страхового рынка. С этой целью анализировано формирование страхового рынка мира и особенности его развития в нынешнем времени. Исследована трансформация мировой системы страхования и рынка страхования в результате глобального влияния. Раскрыта сущность происходящих событий на мировом рынке страхования. Исследована роль и значение страхового рынка в финансовой системе. Рассмотрены проблемы расширения ассортимента страховых услуг по обеспечению стабильности процессов экономического развития. Обращено внимание на вопросы усиления финансовой стабильности страховых организаций. Оценен уровень развития страхового рынка в отдельных странах мира. Рассмотрен опыт отдельных стран по развитию страхового рынка. Отмечена важность разработки новых механизмов совершенствования мировой системы страхования. Анализирован объем страховых услуг и существующее положение в страховом рынке. Исследованы основные стратегии транснациональных корпораций в страховом рынке, обоснована объективность углубления трансформаций мирового страхового рынка в контексте новых экономических вызовов. Отмечена важность развития страхового рынка в глобальных условиях. Обоснована необходимость разработки новых механизмов развития страхового рынка в контексте глобальных угроз. Подготовлены рекомендации и даны предложения по основным тенденциям и закономерностям развития мирового страхового рынка.

Ключевые слова: система страхования, мировая система страхования, мировой рынок страхования, страховые компании мира, транснациональные страховые компании, трансформация мирового страхового рынка, тенденции развития мирового страхового рынка в соответствии с глобальными вызовами.

Kamal Mirsahib İbragimov,

*doctor of philosophy in economics,
Azerbaijan State Economic University
Address: Azerbaijan Republic,
Baku, AZ 1001, Independence St. 6,
E-mail: kyamal.ibragimov@mail.ru
© Ibragimov K.M., 2018*

THE TENDENCIES AND THE REGULARITIES OF DEVELOPMENT IN THE WORLD INSURANCE MARKET

S U M M A R Y

The tendencies and the regularities of development in the world insurance market are investigated in the thesis. For this purpose, the formation of the insurance market of the world and feature of its development in present time, the transformation of world system of insurance and the market of insurance as a result of global influence are investigated. The essence of the taking place events in the world market of insurance is disclosed here. The next role and the value of the insurance market in a financial system, the problems of expansion of the range of insurance services in ensuring stability of processes of economic development are considered. In this thesis the attention to questions of strengthening of financial stability of insurance companies is paid, the level of development of the insurance market in the certain countries of the world is analyzed as well. Then the experiment of the certain countries on development of the insurance market, the importance of development of new mechanisms of improvement of world system of insurance, the volume of insurance services and the current situation in the insurance market and the strategy of multinational corporations in the insurance market are investigated. After the objectivity of deepening of transformations of the world insurance market in the context of new economic challenges, the importance of development of the insurance market in global conditions and the need of the development of the new mechanisms, the development of the insurance market in the context of global threats are analyzed. Finally the recommendations and the proposals on the main tendencies and regularities of the development of the world insurance market are investigated in the thesis.

Keywords: system of insurance, world system of insurance, world market of insurance, insurance companies of the world, multinational insurance companies, transformation of the world insurance market, a tendency of development of the world insurance market in compliance with global challenges.

*Qasımzadə Emil Eyler oğlu, dissertant,
AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu,*

Ünvan: AZ 1143, Azərbaycan Respublikası,

Bakı şəh., H.Cavid pr.115.

E-mail: e.gasimzade@yahoo.com

© Qasimzadə E.E., 2018

UOT 336.1

AZƏRBAYCANDA NEFTQAZÇIXARMA SƏNAYESİNDƏ NANOTEXNOLOGİYALARIN İŞLƏNMƏSİ VƏ TƏTBİQİNİN MALİYYƏLƏŞDİRMƏ PROBLEMLƏRİ

X Ü L A S Ə

Enerji sektoru daxil olmaqla, bir çox önəmli sektorlarda innovativ həllər təklif edən nanotexnologiyalar son illər neftqazçıxarma sənayesində daha uğurla tətbiq olunmaqdadır. Bu texnologiyaların vəd etdikləri perspektivlər və faktiki faydaları onların genişləndirilməsini şərtləndirir. Bunun üçün isə, onların düzgün maliyyələşdirmə mexanizmləri təhlil olunmalı, faktiki vəziyyət qiymətləndirilməli, yeni mümkün üsul və metodlar araşdırılmalıdır. Məqalədə neft şirkətlərinin innovativ və yeni texnologiyalara, investisiyalarına təsir edən hallara baxılır. Nanotexnologiyaların maliyyələşdirilməsinin tarixi və cari tendensiyləri beynəlxalq təcrübədə təhlil olunur, Azərbaycanda nanotexnologiya layihələrinin dövlət, dövlət qurumları, şirkətlər, elmi tədqiqat müəssisələrinin vəsaitləri, qrantlar və vençur kapitalı ilə maliyyələşdirilməsi imkanları nəzərdən keçirilir. Dövlətin isə bu sahədə daha böyük rol oynaya biləcəyi göstərilərək, dövlət büdcəsindən müvafiq qrantların ayrılması, dövlət sifarişlərinin verilməsi və bu işlərin birbaşa maliyyələşdirilməsinə subsidiyaların ayrılması kimi yollar da təklif edilir.

Açar sözlər: neft şirkətləri, nanotexnologiyalar, nanotexnologiyaların maliyyələşdirilməsi, innovasiya iqtisadiyyatı, neft sənayesi texnologiyaları, maliyyələşdirmə üsulları.

G İ R İ Ş

Nanotexnologiyaların Azərbaycanda neftqazçıxarma sənayesində çoxsaylı tətbiq imkanları fonunda bu texnologiyaların gələcəyi haqda proqnozlar müsbətdir. Digər sektorlarla yanaşı neft sektorunda da istehsalat xərclərinin azalmasına və iqtisadi səmərəliliyin yüksəlməsinə böyük töhfə verə biləcək nanotexnologiyaların tətbiqi üçün onların müvafiq maliyyələşdirmə mexanizmləri işlənməlidir.

Neft hasilatının getdikcə çətinləşməsi ilə yeni üsulların tətbiqinə investisiya ayırmağa məcbur olan şirkətlər uzunmüddətli perspektivdə faydalar əldə etmək üçün nanotexnologiyalara investisiyalar yatıra bilərlər. Şirkətlər isə nanotexnologiyaların istismarından əldə edəcəkləri səmərəni bəzi hallarda innovasiyanın riskləri fonunda kifayət qədər cəlbedici hesab etmirlər. Əslində isə ətraf mühitin mühafizəsi, yataqlardan neftin maksimum hasilatına olan tələblər bu “yaşıl” texnologiyalara ehtiyacı artırır.

Bu amillər nəzərə alınaraq, eyni zamanda nanotexnologiyaların çoxsaylı faydaları fonunda hazırda neft sektorunda hasilatın çox kiçik hissəsinin nanotexnologiyaların tətbiqi ilə həyata keçirilməsinin əsas səbəbinin maliyyə vəsaitlərinin çatışmazlığı olduğundan, nanotex-

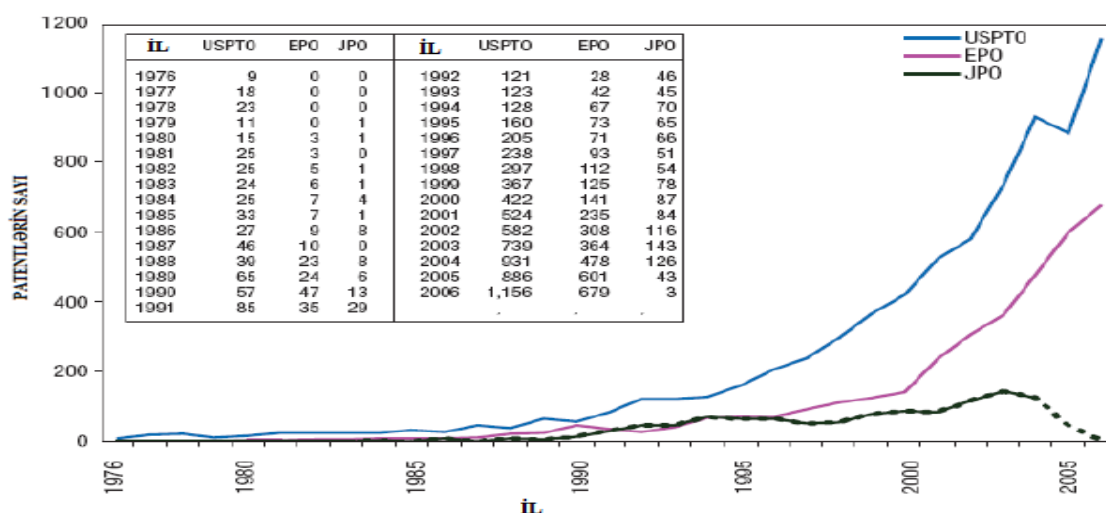
nologiyaların Azərbaycanın neft-qaz sektorunda maliyyələşdirilməsinin təkmilləşdirilməsi üçün müvafiq işlər aparılmalıdır.

Nanotexnologiyalar sahəsində layihələrin maliyyələşdirilməsi həm dövlət, həm də özəl sektorun diqqət mərkəzində olmalıdır. İri investisiya tələb edən layihələrə dövlət dəstəyinin göstərilməsi bu sahədə vəziyyətin yaxşılaşmasına kömək edir.

Nanotexnologiyalar ilk dəfə keçən əsrin sonlarında məşhurluq qazansa da, bu istiqamətdə ilkin işlərə hələ 1970-ci illərdə ABŞ-da başlanılmışdı. Nanotexnologiyalara sonrakı dövrlərdə marağın artmasında bu texnologiyalar çoxsaylı tətbiq imkanları və potensial faydaları fonunda reallaşırdı. Nano əsaslı materialların işlənməsi və nanotexnologiya sahəsində layihələrin maliyyələşdirilməsində artım özünü innovasiyaların təyin edicilərindən olan patentlərin sayının artımında göstərmişdir.

Qrafik 1.

1976-2006-cı illərdə USPTO (ABŞ Patent Ofisi) , EPO (Avropa Patent Ofisi) və JPO (Yaponiya Patent Ofisi) üzrə dərc olunan patentlərin sayı

Mənbə: ResearchGate [11].

Nanotexnologiyaların dünya miqyasında və Azərbaycanda maliyyələşdirilməsi son dövrlərə qədər nisbətən zəif səviyyədə olmuşdur. Buna baxmayaraq, gətdikcə elmi tədqiqatlarla və yeni innovasiyalara tələb fonunda nanotexnologiyalar sahəsində layihələrin maliyyələşdirilməsi də neft şirkətlərinin innovasiya siyasətlərinin tərkib hissəsi olmaqdadır. Əgər firmalar investisiyalarının səmərəliliyini öncədən dəqiq proqnozlaşdırarsa, onların ayırdığı vəsait də müvafiq olaraq artacaqdır. Lakin qeyd etdiyimiz kimi, nanotexnologiyalar bəzi hallarda uzunmüddətli innovasiya layihələri olduğundan, bəzən firmaların onların maliyyələşdirilməsinə marağı böyük olmur. Hətta maraq olduğu halda belə, neft şirkətlərinin də çoxsaylı xərc faktorları fonunda bu layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün bəzən vəsait çatışmır. Çünki, şirkətlər daxilində də müxtəlif layihələr bir-biri ilə rəqabət aparır və iqtisadi terminologiyada buna daxili kapital bazarları deyilir.

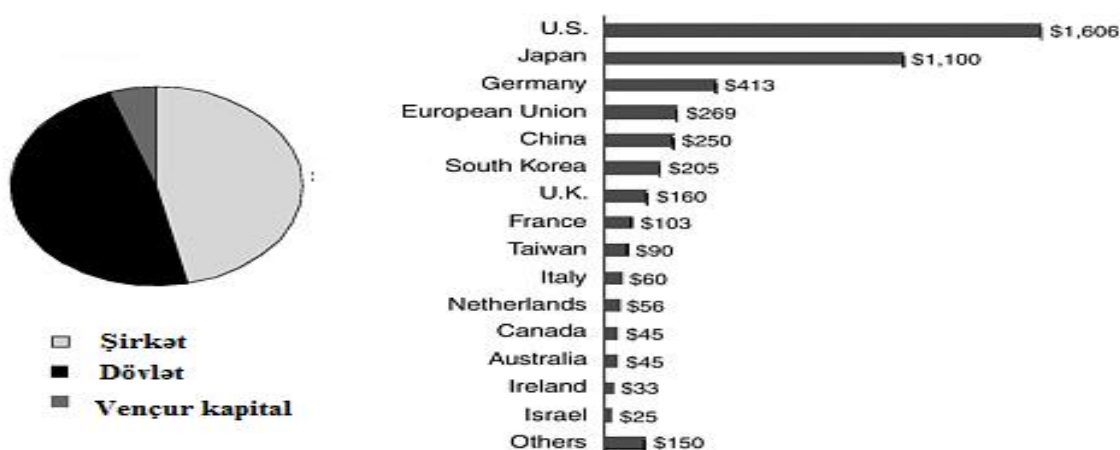
TƏDQIQATIN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

Nanotexnologiyaların maliyyələşdirilməsi mexanizmləri dedikdə, neft şirkətlərinin elmi tədqiqatları aparması, yeni ixtira və texnologiyaları adaptasiya edərək istehsalatda tətbiq etməsi və müvafiq hallarda əldə olunan məhsul və texnologiyaların kommersiyalaşdırılması üçün tələb olunan vəsaitləri əldə etmək və istifadə üsul və vasitələr nəzərdə tutulur.

Firmalar belə texnologiyaları həm daxili, həm də xarici mənbələr hesabına maliyyələşdirə bilirlər. Xarici mənbələrdən vəsait cəlb etmək (fondlardan qrant əldə etmək, banklardan kredit almaq və s.) çox zaman çətinliklər törədir. Nanotexnologiyaların maliyyələşdirmə imkanları şirkətlərin fəaliyyət növündən (məsələn, neft hasilatçısı yaxud neftqazçıxarmada xidmət şirkətləri) və eləcə də, onların iri və ya kiçik şirkət olmasından da asılıdır. Yeni qurulmuş və dünya bazarında kifayət qədər etibar qazanmamış neft şirkətləri və xidmət podratçıları daxili maliyyə resurslarının azlığından əlavə, həm də banklardan və kredit qurumlarından, qabaqcıl elmi tədqiqat mərkəzlərindən maliyyə cəlb etmədə də çətinliklərlə üzləşirlər. Bu baxımdan, iri neft şirkətlərinin bu texnologiyaları maliyyələşdirmə və işləyib-hazırlama imkanları daha genişdir.

Dünya təcrübəsində, bu texnologiyalar sahəsində 2000-ci ildən Amerika Birləşmiş Ştatlarının Milli Təşəbbüs Strategiyası mövcuddur. Çoxsaylı sektorlar üzrə nanotexnologiyaların təşviqini hədəfləyən bu strategiya elmi tədqiqatları, sahələrarası texnologiya transferlərinin reallaşdırılmasını və səriştəli kadr potensialının formalaşdırılmasını hədəfləyir. Strategiya çərçivəsində ölkədə 10-dan artıq nazirlik və dövlət agentliyi nanotexnologiyaların elmi tədqiqatlarını və sınaq işlərini maliyyələşdirirlər. Başqa bir nümunə kimi, digər nəhəng ölkələrin təcrübəsinə baxsaq, ABŞ-in bu sahədəki əsas rəqibləri Avropa Birliyi və Yaponiyadır. Yaponiyada maliyyələşdirmə dövlət büdcəsindən, Avropa Birliyində isə Avropa Komissiyasının büdcəsindən və Birliyə daxil olan ölkələrin öz büdcələrindən aparılır [3].

Qrafik 2. 2005-ci ildə nanotexnologiyaların maliyyələşdirilməsinə ölkələr tərəfindən ayrılmış vəsaitlər (milyon dollarla) və ABŞ-da maliyyələşdirilmədə şirkət, dövlət və vençur kapitalın payı

Mənbə: Lux Research [8].

Neft şirkətlərinin innovasiya layihələrinin maliyyələşdirmə metodlarına nəzər salsaq,

daxili və xarici mənbələrin fərqli xarakter nümayiş etdirdiyini görə bilərik. Neft şirkətlərinin daxili maliyyə mənbəyi onların neft və neft məhsullarının satışından əldə etdikləri vəsaitlərdir. Yəni bu vəsaitlər daha öncədən investisiya qoyularaq qazılmış quyuların, hazırlanmış infrastrukturun və tətbiq olunan texnologiyaların nəticəsidir ki, əldə olunmuş gəlirlərin müəyyən hissəsi təkrarən neftqazçıxarmaya yönəldilir. Neftin qiyməti də burada böyük rol oynayır. Xərclərin əsasən eynilik nümayiş etdirdiyi qısamüddətli perspektivdə neftin qiymətləri nə qədər yüksək olursa, şirkətlərin sərəncamında bir o qədər çox vəsait qalır və şirkətlər investisiya strategiyalarını müvafiq olaraq adaptasiya edirlər.

Digər tərəfdən, neft qiymətləri normadan aşağı düşdükdə də, şirkətlər xərclərin azaldılması üçün innovasiyaya üz tuturlar. Yəni, aşağı neft qiymətlərində daha çox mənfəət əldə etmək üçün şirkətlər müxtəlif üsul, mexanizm və texnologiyaların xərc yaradan amillərə təsir etməyə çalışırlar. Bu iki sadalanan (normadan yuxarı və aşağı neft qiymətləri) amillər arasında fərq odur ki, yüksək neft qiymətlərində neft şirkətlərinin yeni texnologiyaları işləməsinə daha çox marağı olursa, aşağı neft qiymətlərində onlar hazır texnologiyaların tətbiqinə və optimal idarəetmə-istehsal mexanizmləri qurmağa çalışırlar. Bu səbəbdən, uzunmüddətli strateji planlaşdırma üçün əhəmiyyət kəsb edən nanotexnologiyalara neft qiymətlərinin yüksək olduğu dövrlərdə daha çox daxili vəsaitlərin ayrılması şirkətlər tərəfindən məqsədəuyğun hesab edilir. Məsələn, ABŞ-ın Milli Neft Şurasının statistikalarını təhlil edən Aberden Universiteti tədqiqatçıları qeyd edirlər ki, yeni texnologiyaların yaradılması neft şirkətlərinin bu texnologiyalara maliyyə ayırmasından bilavasitə asılıdır ki, sonda onun gəlir axını ilə əlaqəlidir. Neft qiymətlərinin yüksək olduğu dövrlərdə neft şirkətlərində elmi tədqiqat xərclərinin, eləcə də texnoloji innovasiyanın göstəricisi olan patentlərin artdığı müşahidə edilmişdir [7]. Bu da daha öncə qeyd etdiyimiz fikri təsdiq edir ki, yeni texnologiyaların yaradılması yüksək neft qiymətlərində daha çox reallaşır.

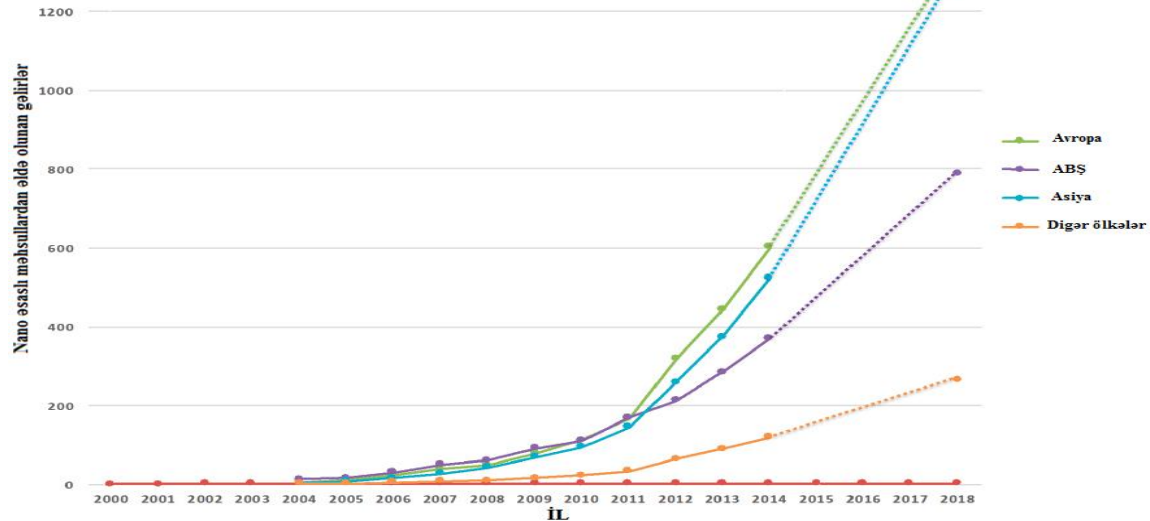
Əgər xarici resurslardan istifadə kredit formasında təzahür edirsə, şirkətlər belə xərclərdən yayınmağa və daxili resurslardan istifadə etməyə çalışırlar. Belə bir şəraitdə, şirkətlərin nanotexnologiyaların maliyyələşdirilməsi üçün daxili resurslar kifayət hesab edilmədikdə, onlar maliyyələşdirməni həyata keçirmir və bu kimi mühüm texnologiyaların hazırlanması və tətbiqi ləngiyir. Buna görə də, nanotexnologiyaların maliyyələşdirilməsi üçün müvafiq mexanizmlərin hazırlanması vacibdir.

Nanotexnologiyaların maliyyələşdirilməsi və bu vəsaitlərin optimal istifadəsinin təmin edilməsi qarşıda duran ayrı bir məsələ olur. Yəni fərqli nano texnologiya və məhsulların iqtisadi səmərəliliyi və beləliklə, gətirdiyi gəlirlər də fərqlilik təşkil edə bilər. Neft sənayesində çoxsaylı nano əsaslı texnologiyaların tətbiqi imkanı vardır. Lakin onların hamısından istifadə eyni formada mənfəət gətirə bilməz. Bəzi nanoməhsullar, məsələn, qrafen kimi materiallar uzun illər xidmət göstərərək istehsalatda bir çox tətbiq tapa bilir və ona görə də onlardan əldə olunan səmərə də qısa müddətdə daha yüksək olur.

Daha öncə qeyd etdiyimiz kimi, nanotexnologiyalara ən çox investisiya yatırان ölkə ABŞ olmuşdur, eyni zaman civarında bu texnologiyalardan əldə olunan gəlirləri müqayisə etsək, ABŞ-ın lider mövqedə olmadığını görərik.

Qrafik 3.

Regionlar üzrə nano əsaslı məhsullardan əldə olunan təqribi gəlirlər (milyard dollarla)

Mənbə: Lux Research hesabatları [9].

Doğrudur, qitələrlə müqayisədə ABŞ tək bir ölkədir və onun bu sahədə nailiyyətlərini vurğulamaq lazımdır. Buna baxmayaraq, Avropa və Asiyanın son illərdə bu texnologiyalardan daha səmərəli istifadə edərək daha çox gəlir əldə etdiyinə şahidi oluruq. Hesab edirik ki, ABŞ daha çox fundamental, elm əsaslı və uzunmüddətli perspektivə hesablanmış nanotexnologiyalara, Avropa və Asiyada isə qısa müddətə hesablanmış lakin tez müddətdə də gəlir gətirən nanotexnologiyalara investisiyaların payı böyükdür. Buna baxmayaraq, bu məsələ ayrılıqda təhlil olunmalıdır.

Qeyd olunanlara əsasən deyə bilərik ki, nanotexnologiyaların maliyyələşdirilməsi və investisiyaların yatırılması üçün ilk öncə bu texnologiyaların səmərəliliyi qiymətləndirilməlidir.

NƏTİCƏ VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Azərbaycanda nanotexnologiyaların işlənməsi bir neçə mənbədən maliyyələşir. Həm ayrı-ayrı dövlət müəssisələri, həm də ölkəmizdə olan yerli və xarici şirkətlər bu sahəyə vəsait ayırırlar. Xüsusən xarici şirkətlər nanotexnologiyaların tətbiqində maraqlıdırlar. Bununla belə, ölkəmizin neft sənayesində nanotexnologiyaların işlənməsinin maliyyələşdirilməsi əsas etibarilə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti tərəfindən həyata keçirilir. SOCAR-ın müvafiq qurumlarında və respublikamızda fəaliyyət göstərən digər elmi-tədqiqat müəssisələrində və elmi-mərkəzlərdə Dövlət Neft Şirkətinin ayırdığı vəsait hesabına nanotexnologiyalar sahəsində elmi-tədqiqat mövzuları işləri yerinə yetirilir, mədənlərdə sınaq-tətbiq işləri aparılır.

SOCAR-da nanotexnologiyaların işlənməsi və tətbiqi Nanotexnologiyalar Departamentində, "Neftqazəlmətdəqiqatlayihə" İnstitutunda aparılır, və müəllif nəzarəti ilə müvafiq istehsalat sahələrində həyata keçirilir. Nanotexnologiyalar Departamentində müxtəlif istiqamətlər üzrə işlənmiş nanosistemlərin tətbiqi neftvermə əmsalının artırılmasına və işlənmə proseslərinin daha effektiv aparılmasına imkan yaradır. Qalıq neftin çıxarılması, qumun laydan quyu

dibinə gəlməsinin qarşısının alınması, quyuiçi avadanlıqlarda və nəql xətlərində duzlaşmanın aradan qaldırılması, kənar suların izolyasiyası, kəmərlərin möhkəmləndirilməsi və qazmada mürəkkəbləşmələrə qarşı işlənmiş nanosistemlər 2011-ci ildən başlayaraq "Azneft" İstehsalat Birliyinin Əmirov, Tağıyev, Bibiheybət NQÇİ-lərdə və bir sıra digər yataqlarda mədən-sənaye miqyasında tətbiq edilməkdədir. Nanotexnologiyaların tətbiqilə 10800 tondan çox əlavə neft hasil edilmiş, tətbiq obyektləri üzrə 3 400000 manatdan çox iqtisadi səmərə əldə edilmişdir. Tətbiq nəticəsində quyuların təmirarası müddəti artmış, yanalmalarla bağlı vaxt itkisi məhdudlaşmış, əlavə xərclər və əmək məsrəfləri azaldılmış, quyuiçi avadanlıqların və kollektorların istismar müddəti uzadılmışdır [1].

Elmi tədqiqatların maliyyələşdirilməsi də, ümumilikdə bu texnologiyaların dəyər zəncirinin önəmli bir hissəsi olduğundan, vurğulamaq lazımdır ki, AMEA-nın bir sıra institutlarında neftqazçıxarma və neft emalı sahələrində nanotexnologiyaların elmi tədqiqatları aparılır, onların müxtəlif yönümlü tətbiq imkanları araşdırılır. Bu institutlarda Nanotexnologiyalar və nanomateriallar laboratoriyaları mövcuddur ki, burada nanotexnologiyalardan istifadə etməklə, effektiv katalizatorlar (emal sənayesi üçün), nano əsaslı materiallar, eləcə də nanokarbon və nanometalpolimer kompozitləri hazırlanır. Burada bu işlər AMEA-nın vəsaiti hesabına həyata keçirilir. Həmçinin, Bakı Dövlət Universitetində nanotexnologiyalar sahəsində önəmli işlər görülməkdədir və onların arasında neft sənayesi üçün əhəmiyyət kəsb edən bir sıra sahələr vardır. Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyevin Rumıniyaya səfəri zamanı BDU ilə Rumıniyanın müvafiq bir sıra universitetləri ilə imzalanan əməkdaşlıq müqavilələri çərçivəsində nanotexnologiyaların öyrənilməsinin əsası qoyulmuş, sonralar Universitetdə "Nanoaraşdırmalar mərkəzi" və "Nanomaterialların kimyəvi fizikası" kafedraları açılmışdır. Nanotexnologiyalar üçün böyük önəm daşıyan bacarıqlı və səriştəli işçi qüvvəsinin hazırlanmasında da BDU-nun rolu böyükdür [8]. Burada da qeyd olunan istiqamətlər üzrə aparılan işlər Universitetin öz vəsaitləri hesabına həyata keçirilir.

Göründüyü kimi, sadalanan qurumlar əsasən dövlət müəssisələridir və neft sənayesi üçün önəmli innovativ layihələrin maliyyələşdirilməsini öz vəsaitləri hesabına həyata keçirirlər. Bu baxımdan ayrılan vəsaitlər hansısa xüsusi məqsəd hesabına ayrılmış vəsaitlər deyil, əksinə, qeyd olunan qurumların nanotexnologiyaların əhəmiyyətini başa düşərək, onların maliyyələşdirilməsinə ayrılmış resurslardır.

Lakin ölkəmizdə nanotexnologiyaların maliyyələşdirilməsi sadəcə dövlət strukturlarının öz vəsaitləri hesabına getmir. Digər bir üsul beynəlxalq təşkilatlardan alınan qrantlardır. Nanotexnologiyalar bəşəriyyət üçün əhəmiyyətli olduğundan, onların işlənməsinə global miqyasda da maraq böyükdür və bir çox təşkilatlar bu məqsədlə qrant ayırırlar. Məsələn, Bakı Dövlət Universiteti bir çox beynəlxalq əməkdaşlıqlar vasitəsilə çeşidli layihələrdə iştirak edir, öz maliyyə resurslarından savayı xarici vəsaitlərdən də istifadə edərək mühüm işlər görür. Universitet alimlərinin uğurlu fəaliyyəti nəticəsində beynəlxalq əməkdaşlıqlar vasitəsilə xarici qrantlar cəlb edərək, bu vəsaitlər hesabına nanotexnologiyaların işlənməsi və tətbiqi üçün gərəkli bir çox avadanlıqlar əldə edilmişdir.

Bakı Dövlət Universitetinin neft sənayesində nanotexnologiyaların maliyyələşdirilməsi üçün cəlb etdiyi qrantlara misal olaraq Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı Elm və Texnologiya Mərkəzinin və Birləşmiş Dubna Nüvə Tədqiqatları İnstitutunun (Rusiya) layihələrini göstərmək olar. Birinci halda, cəlb edilən qrant vasitəsilə neftqazçıxarmada nanotexnologiyaların tətbiqinin elmi və texnoloji əsasları işlənmişdir və yüksək göstəricilərə malik katalitik nano-hissəciklər əldə edilmişdir. Hazırlanmış katalizatorlar SOCAR-ın bir sıra quyularında müxtə-

lif mühitlərdə uğurla tətbiq edilmişdir. İkinci qrant layihəsi çərçivəsində isə nanotexnologiyaların istifadəsi ilə neftlə çirklənmiş sudan nazik neft təbəqələrinin təmizlənməsi üçün elmi tədqiqat işləri aparılmışdır. Qalın neft təbəqəsindən əlavə səthdə qalan nazik neft təbəqəsi də ciddi ekoloji problemdir və BDU alimləri nanotexnologiyaların tətbiqi ilə belə təmizləmənin aparılmasının mümkünlüyünü sübut etmişlər [4].

Azərbaycanda nanotexnologiyaların maliyyələşdirilməsi dövlətə məxsus bir sıra sadalanan qurumların vəsaiti hesabına həyata keçirilsə də, bu texnologiyaların birbaşa dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilməsi həyata keçirilmir. Bu məqsədlə hələ 2007-ci ildən Azərbaycan Respublikasında nanotexnologiyaların inkişaf proqramının layihəsi hazırlanmış, lakin sonralar müxtəlif səbəblərdən qəbul olunmamışdır. Sözügedən proqramın layihəsində [2] nanotexnologiyaların büdcə və büdcədən kənar vəsaitlərdən ümumilikdə illik 25 milyon manata qədər maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulurdu ki, bu da sadəcə neft sənayesini deyil, nanotexnologiyaların tətbiq oluna biləcəyi bütün sektorları əhatə edirdi. Hazırda isə dövlət büdcəsindən konkret olaraq bu məqsədlə vəsait ayrılır. Lakin xarici ölkələrdə nanotexnologiyaların işlənilib hazırlanmasına dövlət xüsusi olaraq vəsait ayırır.

Digərləri ilə yanaşı, nanotexnologiyalar üzrə aparılan tədqiqatların istehsalata tətbiqi, onların stimullaşdırılması və dəstəklənməsi üçün SOCAR-da Elm Fondu yaradılmışdır. Bu isə ölkəmizdə nanotexnologiya və digər yüksək texnologiyaların maliyyələşdirilməsinin digər bir yolu olaraq qeyd edilə bilər. Bu fond “Neft kapitalını insan kapitalına çevirmək” konsepsiyasından irəli gələrək, respublikamızdakı alimlərin intellektual əməyindən və tədqiqatlarından neft sənayesini daha da müasirləşdirmək, istehsalata yeni innovasiyalar qazandırmaq, iqtisadi səmərələr əldə etmək, həmçinin alimlərin sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə yaradılmışdır [5]. Sonuncu belə qrant müsabiqəsində nanotexnologiyalar üzrə innovativ layihələr xüsusilə vurğulanmışdır.

Nanotexnologiya sahəsində layihələrin fərdi olaraq maliyyələşdirilməsi eyni zamanda bəzən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişaf Fondu tərəfindən də qrant müsabiqələri həyata keçirilir. Burada da SOCAR-ın Elm Fondunda olduğu kimi, xüsusi olaraq nanotexnologiyalar yox, digər yeni texnologiyalarla birlikdə nanotexnologiya layihələri də sadalanır və müvəffəq layihələrə qrantlar ayrılır.

Cari vəziyyətdə Azərbaycanda nanotexnologiyalar bir sıra mənbələrlə maliyyələşdirilir. Buna baxmayaraq, bu işlərin daha da inkişaf etdirilməsi üçün təkmil maliyyələşdirmə mexanizmləri hazırlanmalı və istifadə edilməlidir ki, neft sənayesi üçün böyük potensiala malik bu texnologiyaların inkişaf etdirilməsi və tətbiqi geniş miqyasda aparılsın.

Dünya təcrübəsində bütün bu sadalanan yollardan əlavə nanotexnologiya sahəsində layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün vençur kapitalından da istifadə edilir. Belə ki, bir çox inkişaf etmiş xarici ölkələrdə dövlətlərin və şirkətlərinin özlərinin maliyyələşdirməsindən sonrakı payı vençur kapitalı tutur. Xüsusilə, son illərdə nanotexnologiya layihələrinə vençur kapitalının cəlb edilməsində artımlar nəzərə çarpmaqdadır. Vençur kapitalı dedikdə investorlar tərəfindən yüksək riskli, lakin eyni zamanda yüksək gəlir vəd edən layihələr üçün ayrılmış vəsaitlər nəzərdə tutulur. Belə vençur kapitalı fondları dünya miqyasında həmçinin nanotexnologiyalara da vəsait ayırırlar. Çünki bu texnologiyalar bəzən qısamüddətli dövrdə gəlir gətirmədiyindən riskli hesab olunurlar. Bu maliyyələşdirmə mexanizmi ABŞ-da daha çox tətbiq edilirdi. Məsələn, bu texnologiyaların inkişafının ilkin dövrlərində (2007-ci ildə) nanotexnologiyalar üzrə ABŞ-da ayrılmış vençur kapitalının ümumi miqdarı 70 milyon dollar,

digər bütün ölkələrdə isə birlikdə 76.5 milyon dollar təşkil etmişdir. Lakin, daha sonralar digər ölkələrdə də bu sahədə böyük addımlar atılmış, məsələn, Rusiyada 2008-ci ildə Moskva Skolkovo İdarəetmə Məktəbi və Rusiya Nanotexnologiyalar Korporasiyası maliyyə vəsaiti təxminən 70 milyon dollara çatan vençur kapitalı fondu təsis etmişlər. Almaniyada belə layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün Nanostart vençur kapitalı fondu təsis edilmişdir [6].

Azərbaycanda da bir neçə vençur kapitalı fondları mövcuddur – “Infipro” və “Khazar Ventures” fondları əsasən informasiya texnologiyaları, proqram təminatları və internet bizneslər üzrə ixtisaslaşan startapları ilkin mərhələlərdə maliyyələşdirən vençur kapitalı şirkətləridir [10]. Müxtəlif sektorlar üzrə nanotexnologiyaları və ümumilikdə belə yüksək texnologiyaları maliyyələşdirmədə maraqlı olan investorlar qrupundan ibarət – vençur kapitalı fondlarının yaradılmasının təşviqi həm ölkə iqtisadiyyatına töhfələr verər, həm də özləri bu yeni elmi nailiyyətlərin vəd etdiyi iqtisadi səmərələrdən böyük pay götürə bilirlər.

Nanotexnologiyaların maliyyələşdirilməsinin dövlət sifarişləri və dövlətin birbaşa maliyyələşdirməsi kimi yolları da mümkündür. Dövlət sifarişləri hansısa tələb olunan texnologiyaların hazırlanmasının özəl sektora sifariş edilməsidir ki, müvafiq ayrılmış büdcədən tələb olunan vəsait ayrılır. Bu zaman dövlət gərəkli olan texnologiyaları özü seçir və onların hazırlanmasını stimullaşdırır. Əgər qrant layihələrində iddiaçılar özləri müxtəlif texnologiya təkliflərini irəli sürsə və əsasən kiçik miqyasda olursa, dövlət sifarişləri daha çox hesablanmış və tələb duyulan sahəni stimullaşdırır. Hesab edirik ki, bu üsul Azərbaycanda da neft-qazçıxarmada radikal yeniliklər gətirə biləcək nanotexnologiyaların maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edilməlidir.

Dövlətin birbaşa maliyyələşdirməsi dedikdə isə, xarakterindən asılı olmayaraq, nanotexnologiyalar üzrə aparılan elmi tədqiqatlara müvafiq subsidiyaların ayrılması nəzərdə tutulur. Yəni, şirkətlər bu sahədə elmi tədqiqat aparmaq üçün vəsaitlərin bir hissəsini subsidiya şəklində dövlətdən ala bilər ki, həmin vəsaitlər onlarda nanotexnologiyalar üzrə elmi tədqiqatları stimullaşdırmaqda yardım edəcəkdir. Şirkətlər özləri istədikləri sahəni seçərək, onun işlənməsi və tətbiqi üzərində iş apara bilərlər. Lakin burada önəm kəsb edən amil onların istifadəsinə müvafiq nəzarət mexanizmi və hesabatlılığın da formalaşdırılmasıdır.

Dövlətin sahib olduğu akademik qurumlara və elmi tədqiqat mərkəzlərinə də bu istiqamətdə müvafiq maliyyə vəsaitləri ayrılmalıdır və onların işi koordinasiya edilməlidir. AMEA, Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi kimi strukturların tərkibində müvafiq elmi tədqiqat mərkəzləri yaradılaraq, onların tələb olunan vəsaitlə təmin olunması nanotexnologiyaların maliyyələşdirilməsinin digər bir yolu kimi qeyd edilə bilər. Bu işlərin istehsalatla əlaqəli aparılmasını təmin etmək lazımdır ki, elmi araşdırmaların son nəticəsi iqtisadi səmərəliliyin əldə edilməsi olsun. Bakı Dövlət Universiteti ilə yanaşı digər texniki yönümlü universitetlərdə də bu işlərin miqyasının genişləndirilməsi üçün departamentlər yaradılmalı və intellektual resurslardan maksimum istifadə edilərək, bu fundamental və perspektiv vəd edən sahənin inkişaf etdirilməsi təmin edilməlidir. Hesab edirik ki, bu işlər üçün dövlət büdcəsində əlavə bənd nəzərdə tutulmalı və nanotexnologiyalara kiçik həcmli yox, geniş perspektivli dövlət maliyyəsi ayrılmalıdır. Bu vəsaitin təyinatı isə qeyd olunan strukturlar vasitəsilə həm neft sənayesində, həm də iqtisadiyyatın digər sferalarında nanotexnologiyaların işlənməsi və tətbiqinin maliyyələşdirilməsi olmalıdır.

Y E K U N

Nanotexnologiyalar neft sənayesində rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması, xərclərin azaldılması, neft hasilatının yüksəldilməsi və ətraf mühitin qorunmasında böyük potensial faydalar vəd etdiyindən, onların bu sənayedə tətbiqləri genişləndirilməlidir. Bunun üçün isə müvafiq maliyyə resurslarının tapılması tələb olunur. Nanotexnologiyaların maliyyələşdirilməsi üçün dövlət və özəl sektorun maliyyə imkanlarından istifadə etmək lazımdır. Əgər indi Azərbaycanda struktur nanotexnologiyalar əsasən Dövlət Neft Şirkətinin öz vəsaitləri hesabına işlənirsə, BDU və AMEA-da müvafiq elmi tədqiqatların maliyyələşdirilməsi aparılırsa, Elmin İnkişaf Fondu və SOCAR-ın Elm Fondu tərəfindən bu istiqamətdə müsbət işlər görülürsə, nanotexnologiyaların çoxsaylı faydaları və hazırda neft sektorunda hasilatın çox kiçik hissəsinin nanotexnologiyaların tətbiqi ilə həyata keçirilməsi səbəbindən, bu texnologiyaların daha da genişləndirilməsi istiqamətində işlər aparmaq lazımdır. İri investisiya tələb edən, lakin səmərəsi sübut olunmuş layihələrin maliyyələşdirilməsi, eləcə də ayrılan resursların idarə və koordinasiya edilməsi üçün nanotexnologiyaların maliyyələşdirilməsi prosesinə eyni zamanda dövlətin cəlb olunmasını məqsəduyğun hesab edirik. Dövlətə məxsus elmi tədqiqat mərkəzləri və institutlardan əlavə, dövlət büdcəsindən müvafiq qrantların ayrılması, dövlət sifarişlərinin verilməsi və bu işlərin birbaşa maliyyələşdirilməsinə subsidiyaların ayrılması vasitəsilə nanotexnologiyaların daha da inkişafına nail olmaq olar. Digər bir üsul isə ölkədə vençur kapitalı fondlarının yaradılmasının təşviq edilməsi və onların vasitəsilə nanotexnologiyaların maliyyələşdirilməsinin təkmilləşdirilməsidir. Dünya təcrübəsində geniş istifadə olunan bu üsul, yeni bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olan institut – vençur kapitalı fondlarının yaradılması ilə milli iqtisadiyyatımız üçün də böyük faydalar gətirər. Bütün bu işlərin sistemli şəkildə koordinasiya edilməsi, idarə olunması və həyata keçirilməsi isə ayrılmış maliyyə vəsaitlərinin maksimal səmərəlik prinsipi ilə istifadəsini təmin edərək neft sənayesinin rəqabətqabiliyyətliliyini yüksəldəcək, hələ uzun illər neft sektorunun ölkəmiz üçün əhəmiyyətli gəlir mənbəyi rolunun saxlanmasına töhfəsini verəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti "NANONEFT" proqramı 2016-2020-ci illər, İTİ SOCAR-ın Mərkəzləşdirilmiş Mətbəəsi-2015, 92 s.
2. Azərbaycan Respublikasında nanotexnologiyaların inkişaf proqramı layihəsi, Bakı 2007-ci il, BDU. -//<http://static.bsu.az/w27/PDF/govpnanotech.pdf>
3. Hacızadə E. Nanotexnologiyalar və Azərbaycan prioritetləri, 05/12/2013.// [http:// banker.az/nanotexnologiyalar](http://banker.az/nanotexnologiyalar).
4. Əsgərov B. Nanotexnologiya - kiçik hissəciklərin sabaha böyük pəncərəsi, 29/01/2014 - //<http://bsu.edu.az/az/news/nanotexnologiya>
5. SOCAR-ın rəsmi veb saytı. -//<http://socar.az/socar/az/research-and-development/science-fund/about-science-fund>
6. Day J. Venture capital investment in nanotechnology, USA November 11 2010.// <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=16bd93f6-c39c-4dea-921e-c04aa2067375>
7. Martiningrum F. Relationship between Technological Advance and Oil Price, Aberdeen Univ//https://www.abdn.ac.uk/research/acreef/documents/dissertation_posters_2016/

Audit № 3, Cild 21, 2018, səh. 31-41.

Audit № 3, Vol. 21, 2018, pp. 31-41.

Faradina_Dwi_Martiningrum _pdf

8. Lux Research, Inc. 2006. The Nanotech Report. 4th Edition. New York: Lux Research, Inc.

9. Triennial Review of the National Nanotechnology Initiative, National Academies Press, 20 дек. 2013 г. - Всего страниц: 186, səh. 15

10. <https://www.technote.az/az/vencur-kapitali-nedir-vencur-kapitali-sirketi-nece-yara-nir>.

11. https://www.researchgate.net/figure/Number-of-nanotechnology-patents-published-by-the-USPTO-EPO-and-JPO-according-to_fig6_242513451.

12. Х.Юсифзаде, Э.Шахбазов. Разработка и внедрение нанотехнологий в нефтегазодобыче, Баку-2011.

*Касымзаде Эмил Эйлар оглы, диссертант,
Институт Экономики
Национальной Академии Наук Азербайджана,
Адрес: АЗ 1143. Азербайджанская Республика,
г.Баку, пр. Г.Джавид, 115.
E-mail: e.gasimzade@yahoo.com
© Касымзаде Э.Э., 2018*

ФИНАНСОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ И ПРИМЕНЕНИЯ НАНОТЕХНОЛОГИЙ В НЕФТЕГАЗОВОЙ ПРОИЗВОДСТВЕННОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Р Е З Ю М Е

Нанотехнологии, предлагающие инновационные решения в некоторых важных секторах, в том числе в энергетическом секторе, в последние годы более успешно применяются в нефтегазодобывающей промышленности. Перспективы этих технологий и их реальные преимущества подтверждают расширение их применения. Для этого необходимо проанализировать их правильные механизмы финансирования, изучить новые возможные пути и методы, оценить фактическую ситуацию. В статье рассматриваются ситуации, влияющие на инвестиции нефтяных компаний в инновационные и новые технологии. Исследованы исторические и текущие тенденции финансирования нанотехнологий в международном опыте, рассматриваются средства финансирования нанотехнологий в Азербайджане за счет государственных средств, государственных органов, компаний, научно-исследовательских институтов, грантов и венчурного капитала. Отмечая, что правительства могут играть более значительную роль в этой области, предлагаются соответствующие гранты из государственного бюджета, государственные заказы и субсидии для прямого финансирования этих технологий.

Ключевые слова: нефтяные компании, нанотехнологии, финансирование нанотехнологий, инновационная экономика, технологии в нефтяной промышленности, методы финансирования.

Emil Eyler Gasimzadeh, associate professor,

*Azerbaijan National Academy of Sciences,
Address: AZ 1143, Baku, Azerbaijan,
115 H.Javid Avenue,
E-mail: gasimzade@yahoo.com
© Gasimzadeh E.E., 2018*

**FINANCING PROBLEMS OF DEVELOPMENT AND APPLICATION OF
NANOTECHNOLOGIES IN OIL AND GAS PRODUCTION INDUSTRY IN
AZERBAIJAN**

S U M M A R Y

Nanotechnologies, offering innovative solutions in some important sectors including energy sector, have been applied more successfully in oil and gas production industry in recent years. Perspectives of these technologies and their real benefits substantiate expanding their applications. For this purpose, their correct financing mechanisms should be analyzed, new possible ways and methods should be explored, estimating the actual situation. In the article cases influencing investments of oil companies to innovative and new technologies are reviewed. Historical and current trends of financing nanotechnologies in international experience are explored, financing means of nanotechnologies in Azerbaijan through funds of state, state agencies, companies, research and development institutions, grants and venture capital are looked over. Noting that governments can play a bigger role in this area, giving proper grants from the state budget, state orders and subsidies for direct financing of these technologies are suggested.

Keywords: oil companies, nanotechnologies, financing nanotechnologies, innovation economics, technologies in oil industry, financing methods.

*Əliyev Şəfa Tiflis oğlu, professor,
iqtisad elmləri doktoru,*

Sumqayıt Dövlət Universiteti,

“Dünya iqtisadiyyatı və marketing” kafedrası,

Ünvan: AZ 5008, Azərbaycan Respublikası,

Sumqayıt şəh., 43-cü məhəllə.

E-mail: shafaaliyev@gmail.com

©Əliyev Ş.T., 2018

UOT: 314.1:314.3:331.5:331.5.024.5

QLOBAL ÇAĞIRIŞLAR ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCANDA DEMOQRAFİK İNKİŞAF PROSESLƏRİ VƏ MƏŞĞULLUQ MƏSƏLƏLƏRİ

X Ü L A S Ə

Məqalədə qlobal çağırışlar şəraitində Azərbaycanda demoqrafik inkişaf prosesləri və məşğulluq məsələləri tədqiq olunmuşdur. Bu məqsədlə demoqrafik inkişaf proseslərinin xüsusiyyətləri və məşğulluq problemləri araşdırılmışdır. Demoqrafik inkişafın təmin edilməsi üzrə dövlət siyasətinin təkmilləşdirilməsinin vacibliyi əsaslandırılmışdır. Məşğulluq problemlərinə kompleks və sistemli yanaşmanın təmin edilməsi məsələlərinə baxılmışdır. Ölkə əhalisinin yaşayış səviyyəsinin davamlı və tarazlı şəkildə təmin edilməsi problemlərinə diqqət yetirilmişdir. Demoqrafik inkişafın əsas indikatorlarından olan ölkə əhalisinin sayının dəyişməsi dinamikası təhlil olunmuşdur. Şəhər və kənd yerlərində yaşayan əhalinin dəyişməsi dinamikası ayrıca baxılmışdır. Əhalinin ümumi sayına nisbətən kişilər və qadınların sayı araşdırılmışdır. Əhalinin yaş qrupları üzrə bölgüsü təhlil edilmişdir. Əhalinin təbii artımı, doğulanlar və ölənlər üzrə dinamikası verilmişdir. Ölkədə əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən doğulanlar, ölənlər və təbii artım göstərilmişdir. Əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmasının vacibliyi problemlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. İqtisadi fəal əhalinin sayı təhlil olunmuşdur. Ölkədə məşğul iqtisadi fəal əhalinin və işsizlərin sayı üzrə dinamika verilmişdir. İqtisadi fəal əhalinin strukturu araşdırılmışdır. Mülkiyyət növləri üzrə məşğul əhalinin və iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə maddə ilə işləyən işçilərin strukturu baxılmışdır. Məşğulluq xidməti orqanlarında işsiz statusu alan şəxslərin sayı üzrə dinamikası verilmişdir. 2017-ci ildə dövlət məşğulluq xidməti orqanları tərəfindən əhalinin işlə təmin edilməsi təhlil olunmuşdur. Ölkədə yeni açılmış iş yerlərinin sayı dinamikası verilmişdir. Məqalənin sonunda qlobal çağırışlar şəraitində Azərbaycanda demoqrafik inkişaf prosesləri və məşğulluq məsələləri üzrə bir sıra təkliflər və tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: qlobal iqtisadi çağırışlar, demoqrafik inkişaf prosesləri, məşğulluq problemləri, əhalinin inkişaf səviyyəsi, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi problemləri, əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə problemləri, məşğulluq strategiyasının təkmilləşdirilməsi məsələləri.

G İ R İ Ş

Azərbaycanda demoqrafik siyasətin formalaşdırılması və milli maraqlara, milli dəyərlərə adekvat olaraq inkişaf etdirilməsi prosesləri yalnız müstəqilliyin bərpasından sonra mümkün olmuşdur. Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin tarixi söyləri nəticəsində ölkəmizdə demoqrafik siyasətin milli dəyərləri qorunmaqla əsası qoyulmuşdur. Ölkə əhalisinin həyat səviyyəsinin və məişət şəraitinin yüksəldilməsi, demoqrafik vəziyyətin milli maraqlar çərçivəsində tənzimlənməsi və sabitləşdirilməsi, ailə institutunun inkişaf etdirilməsi, milli dəyərlərin qorunması bu proseslərdə təməl prinsiplər kimi baxılmışdır. Azərbaycanda demoqrafik siyasətin formalaşdırılması və inkişafı məsələləri əsas etibarilə ölkə prezidentinin 1990-cı il 9 dekabr tarixli sərəncamına əsasən təsdiq olunmuş, “Azərbaycan Respublikasının Demoqrafik İnkişaf Konsepsiyası” əsasında tənzimlənir [1]. Cəmiyyətin və iqtisadiyyatın qarşılıqlı vəhdətdə, narazılıq doğurmadan tarazlı və davamlı inkişafı üçün Azərbaycanda demoqrafik siyasətin müasir modeli formalaşdırılmışdır və bunun əsasında bir, çox mühüm xüsusiyyətlər diqqət çəkir. Bunlara demoqrafik siyasətin əsasında ölkə əhalisinin rifahı və onun həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması dayanır; ölkəmizdə demoqrafik siyasət ilk növbədə insan amilini və ailə institutunun vacibliyini dəyərləndirir; gənclərin milli ruhda tərbiyə alması, sağlam həyat keçirməsi, möhkəm təməllər üzərində ailə qurması və cəmiyyətin inkişafında öz yerlərini tutması; əhalinin kəmiyyət və keyfiyyətə formalaşması, əhalinin təkrar istehsal proseslərinin tənzimlənməsi və ölkə əhalisinin artımına imkan verən tədbirlərin görülməsi; ölkə əhalisinin sağlamlığının qorunması, səhiyyə müəssisələrinin şəbəkəsinin genişləndirilməsi, tibbi xidmətlərin səviyyəsinin yüksəldilməsi, əhali arasında ölüm səviyyəsinin azaldılması və uzunömürlüyün artırılması; ölkənin demoqrafik siyasətinin əhəmiyyətli səviyyədə tənzimlənməsi və bu istiqamətdə optimal dövlət demoqrafik siyasətinin formalaşdırılması aiddirlər. Bundan əlavə, ölkədə demoqrafik vəziyyətin yaxşılaşdırılması ilə bağlı görülmə tədbirlərin nəticəsində ölkədən gedənlərin sayı minimum səviyyəyə düşmüşdür. Əksinə ölkəmizə daimi yaşamağa gələnlərin sayı artmaqdadır və bu sırada Azərbaycan üçün ənənəvi olmayan ölkələrdən də gələnlərin olması müşahidə edilir. Dövlətin sosial-iqtisadi sahədə əsas və strateji iqtisadi siyasət mexanizmlərinin hazırlanmasında və tətbiqində demoqrafik siyasətin balanslaşdırılması, sosial ədalətin qorunması, yoxsulluğun azaldılması, məşğulluğun gücləndirilməsi, bu sahədəki digər prioritet vəzifələrin nəzərə alınması, bunlarla əlaqədar müvafiq dövlət proqramlarının, konsepsiyaların, strategiyaların və tədbirlər proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi ardıcıl aparılır və dövlətin iqtisadi-demoqrafik siyasətində ən yüksək səviyyədə nəzarətdə saxlanılır [2;3;4].

TƏDQIQATIN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

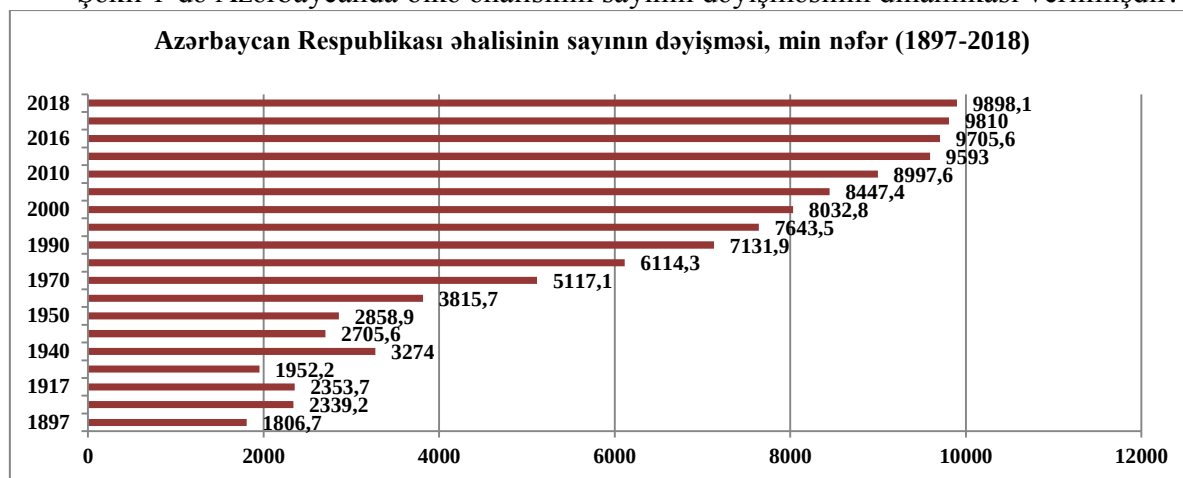
Yeni çağırışlar şəraitində ölkəmizdə demoqrafik inkişaf prosesləri və məşğulluq məsələlərinin sistemli baxılması, bunlarla bağlı uzunmüddətli dövrü əhatə edən konseptual yanaşmaların hazırlanması, maksimum səmərəli mexanizmlərin tətbiq edilməsi problemləri araşdırılmalı, təhlil olunmalı və zəruri tədbirlər görülməlidir. Demoqrafik inkişaf və dövlətin demoqrafik siyasətinin optimal təşkili hər bir ölkənin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayan amillərdən hesab olunur [5;6]. Bu problemin dövlət tərəfindən sistemli və kompleks olaraq tənzimlənməsi, ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf xüsusiyyətlərindən çıxış etməklə demoqrafik siyasət mexanizmlərindən hazırlanması vacib şərtlərdəndir [7;8]. Demoqrafik inkişaf və demoqrafik siyasət mexanizmləri özündə əsas etibarlı ilə aşağıdakıları birləşdirir:

- ✓ ilk növbədə, ölkə əhalisi haqqında, onun sayı, yerləşməsi və digər göstəriciləri haqqında müfəssəl məlumatlar olmalı, sistemli və obyektiv statistik göstəricilər sistemi formalaşdırılmalıdır;
- ✓ əhalinin sayı və tərkibi, inzibati-ərazilər üzrə bölgüsü, cins üzrə bölgülərin aparılması əhalinin yaş qrupları üzrə xüsusi çəkisi və s. göstəricilər dəqiq olaraq aparılmalı və bunlarla əlaqədar bütün mühüm cəhətlər, xüsusiyyətlər, tendensiyalar, proqnozlar nəzərə alınmalıdır;
- ✓ ölkədə ailə institutu və ailə ənənələri ilə bağlı milli mental xüsusiyyətlər, nigah və boşanmaların dinamikası, nigahın və boşanmaların artması və azalması ilə bağlı tendensiyaların öyrənilməsi, proqnozların hazırlanması, dövlət əhəmiyyətli tədbirlərin təşkili həyata keçirilməlidir;
- ✓ əhalinin artımı və əhalinin təkrar istehsalı, doğum, ölüm və təbii artım tendensiyaları, statistik göstəriciləri və proqnozları əsasında ölkədə sosial-iqtisadi inkişafın modelləşdirilməsi, səhiyyə və təhsil sisteminin infrastrukturunun və imkanlarının tənzimlənməsi, xüsusilə məktəbəqədər uşaq baxçalarının və uşaq evlərinin tikintisinin planlaşdırılması, orta məktəb infrastrukturunun yaradılması məsələlərinə kompleks baxılmalıdır;
- ✓ əhalinin sağlamlığının ən yüksək səviyyədə qorunması və səhiyyə sisteminin modernləşdirilməsi tədbirləri ölkə əhalisinin uzun ömürlük göstəriciləri ilə, ölümün səviyyəsi və s. amillərlə qarşılıqlı kontekstdə baxılmalı və uzun dövrü əhatə edən tədbirlər müəyyənəndirilməli, ardıcıl olaraq həyata keçirilməlidir;
- ✓ təqaüdcülərin sosial təminatının və sağlamlığının qorunması tədbirləri sistemli təşkil olunmalı, bunlarla əlaqədar sosial infrastrukturun formalaşdırılması proqnozlaşdırılmalı və reallaşdırılması təmin edilməlidir və s.

NƏTİCƏ VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Azərbaycanda demoqrafik siyasətin son onilliklərdə nisbətən optimallaşdırılması və milli maraqlar çərçivəsində demoqrafik inkişafın təmin edilməsi ölkədə əhalinin təbii artımına müsbət təsir göstərmişdir. Ölkəmiz müharibə şəraitində olduğundan və mənfur Ermənistanın işğalçılıq siyasətindən yaranmış vəziyyəti obyektiv qiymətləndirməyə nail olmuş, ölkə əhalisinin dinamik artımı və onun həyat şəraitinin yüksəldilməsi prosesləri dövlətin əsas strateji məqsədlərindən və vəzifələrindən hesab olunur.

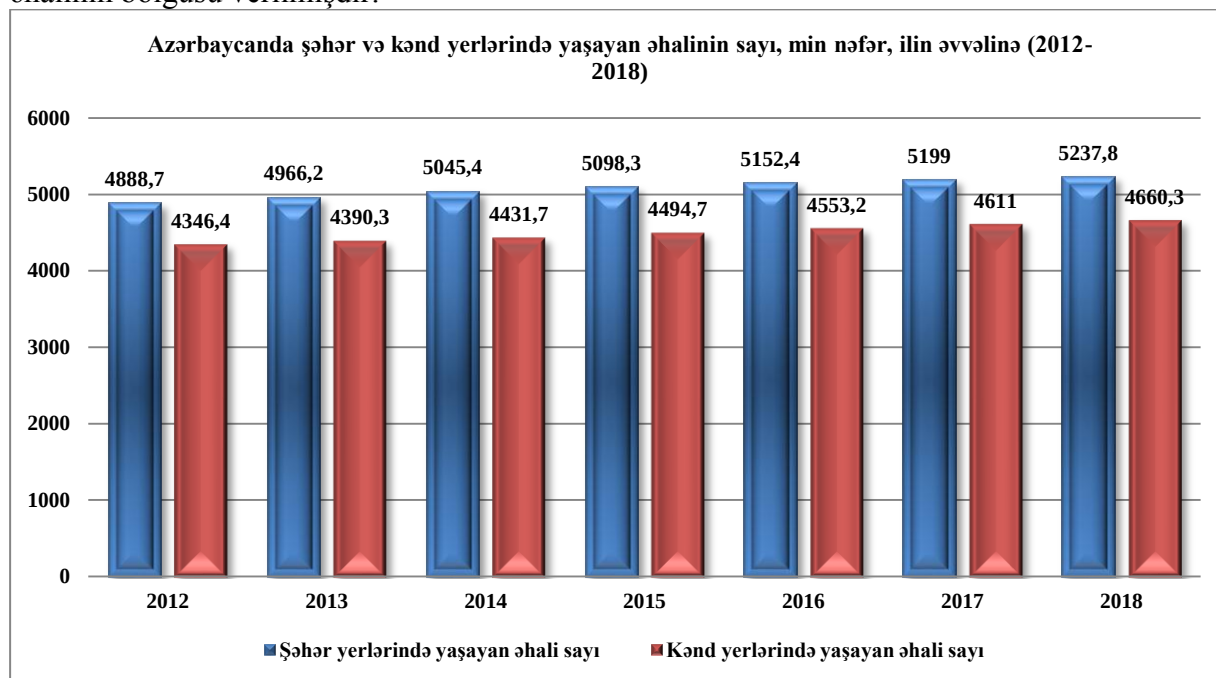
Şəkil 1-də Azərbaycanda ölkə əhalisinin sayının dəyişməsinin dinamikası verilmişdir:

Şəkil 1. Azərbaycan Respublikası əhalisinin sayının dəyişməsi, min nəfər, 1897-2018-ci illər (ARDSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.stat.gov.az>).

Göründüyü kimi, müstəqilliyin bərpasından sonra yenidən formalaşmış demografik siyasətin nəticəsində ölkə əhalisinin artımı təmin edilmişdir və 1990-2018-ci illər ərzində ölkə əhalisinin sayı artım tempi ilə müşayiət olunmuş və 2018-ci ilin əvvəlinə 9,9 mln. nəfərə yaxın olmuşdur.

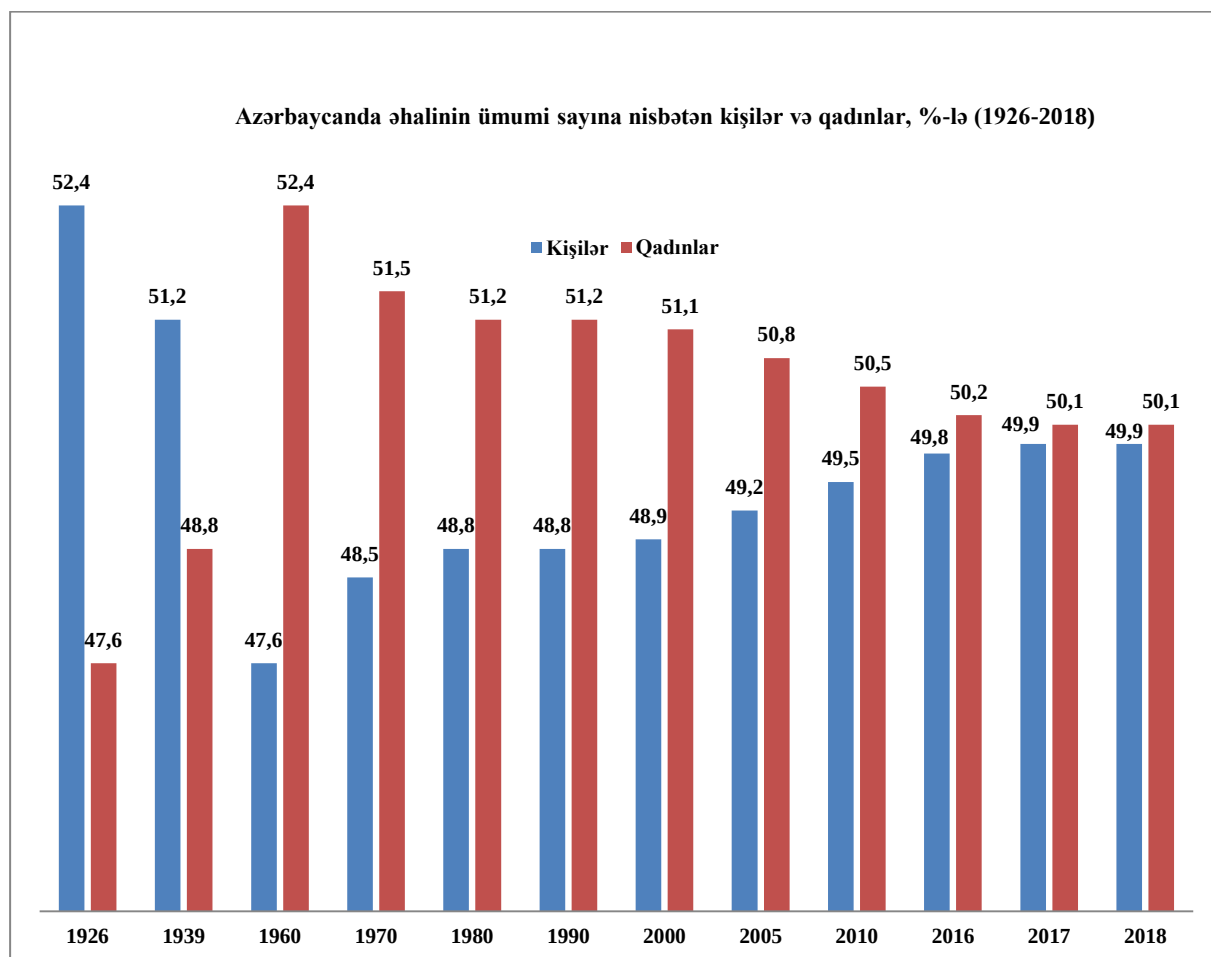
Şəkil 2-də 2012-2018-ci illər ərzində Azərbaycanda şəhər və kənd yerlərində yaşayan əhalinin bölgüsü verilmişdir:

Şəkil 2. Azərbaycan Respublikasında şəhər və kənd yerlərində yaşayan əhalinin sayı, min nəfər, ilin əvvəlinə, 2012-2018-ci illər (ARDSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.stat.gov.az>).

2012-ci ildə Azərbaycanda ümumi əhalinin 4,9 mln. nəfəri şəhər yerlərində, 4,3 mln. nəfəri isə kənd yerlərində yaşamışdır. Bu göstərici 2018-ci ildə müvafiq olaraq 5,2 mln. nəfər və 4,66 mln. nəfər olmuşdur. Son illərdə ölkədə şəhərlərin sayı artmaqdadır. Fikrimizcə, bölgələrdə 5-8 min və daha çox əhali yaşayan kəndlərin yaxın perspektivdə qəsəbələrə, uzaq perspektivdə isə şəhərlərə çevrilməsi prosesləri sürətləndirilməlidir. Bu təqdirdə infrastrukturun genişləndirilməsi və əhalinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün daha çox potensial formalaşdırmaq mümkün olar. Problemlə məsələlərdən biri də ölkə əhalisinin cins tərkibi ilə bağlıdır və bununla əlaqədar cəmiyyətdə diskussiyalar genişlənməmişdir. Ailədə uşaqların planlaşdırılması zamanı oğlan uşaqlarına üstünlük verilməsi gələcəkdə ciddi mənfi fəsadlara gətirib çıxara bilər və hesab edirik ki, bu istiqamətdə daha təsirli tədbirlərin görülməsi təmin olunmalıdır və gecikdirilməməlidir.

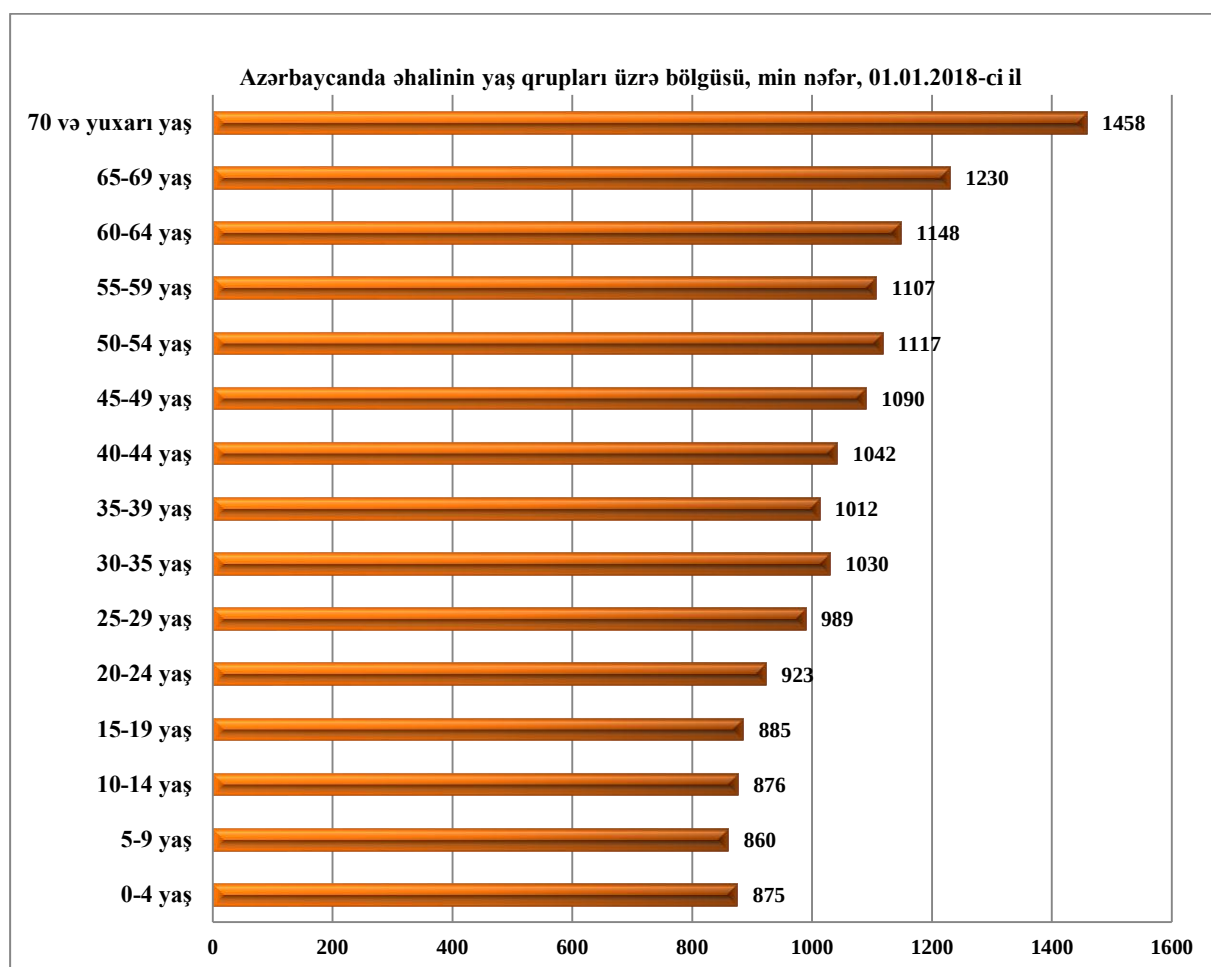
Şəkil 3-də 1926-2018-ci illər üzrə Azərbaycanda əhalinin ümumi sayına nisbətən kişilər və qadınların % nisbətində müqayisəsi verilmişdir.

Şəkil 3. Azərbaycanda əhalinin ümumi sayına nisbətən kişilər və qadınlar, %-lə, 1926-2018-ci illər (ARDSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.stat.gov.az>).

Əgər 1926-cı ildə Azərbaycanda kişilərin sayı ümumi əhaliyə nisbətə 52,4 % və qadınların sayı 47,6 % olmuşdursa, bu göstərici 1960-cı ildə müvafiq olaraq 47,6 % və 52,4 %, 1980-ci ildə - 48,8 % və 51,2 %, 1990-cı ildə - yenə də - 48,8 % və 51,2 %, 2000-ci ildə 49,5 % və 50,5 % və nəhayət 2018-ci ilin əvvəlinə - 49,9 % və 50,1 % olmuşdur.

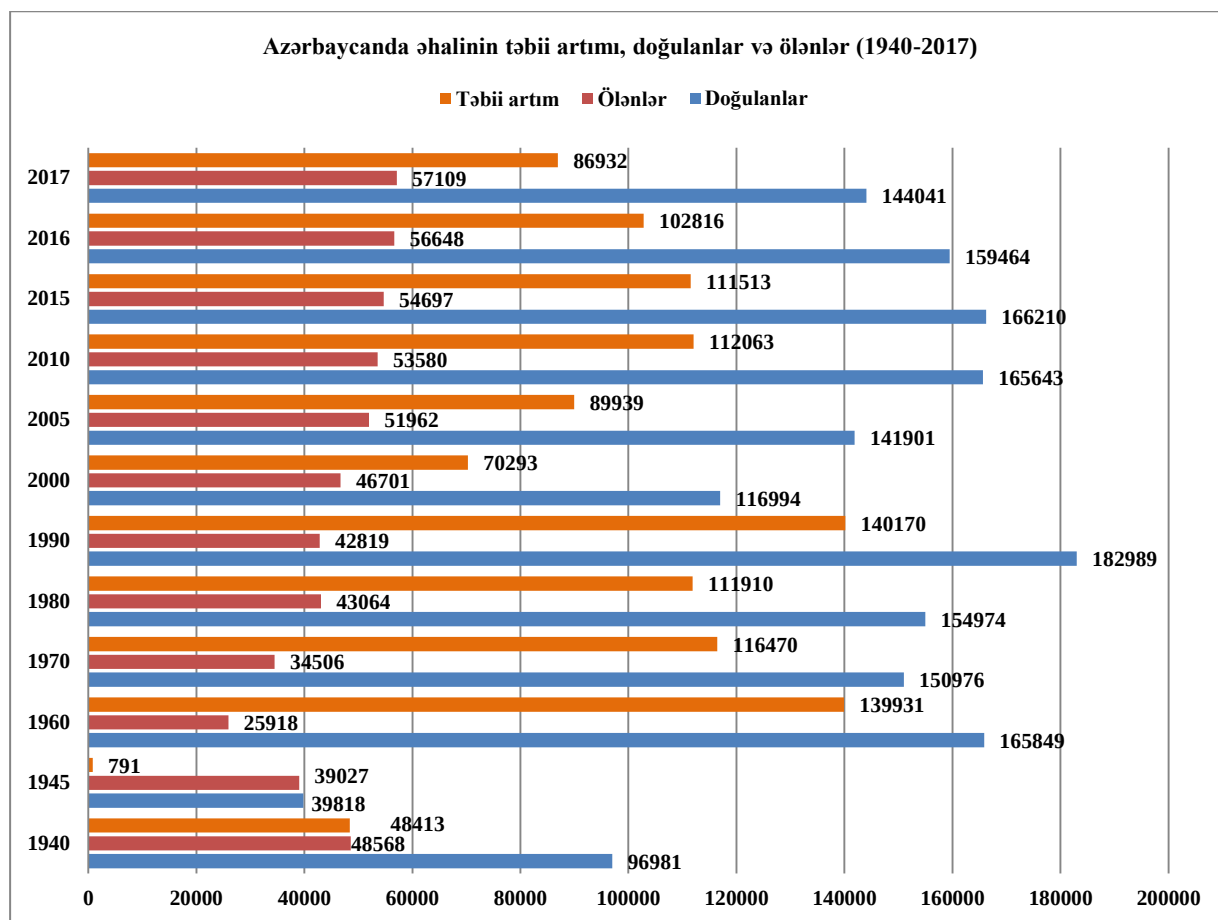
Şəkil 4-də Azərbaycanda əhalinin yaş qrupları üzrə bölgüsü verilmişdir. Sevindirici haldır ki, 0-4 yaş qrupu üzrə 01.01.2018-ci il tarixə 875 min nəfər uşaq düşür. Digər uşaq yaş qruplarında da orta hesabla 865 min nəfər uşaq vardır.

Şəkil 4. Azərbaycanda əhalinin yaş qrupları üzrə bölgüsü, min nəfər, 01.01.2018-ci il (ARDSK-nın məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.stat.gov.az>).

Əhalinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi yaxın perspektivdə ölkədə icra olunan Strateji Yol Xəritəsinin strateji hədəflərində və məqsədlərində əhəmiyyətli yer almışdır. Bütün bunlar ölkə əhalisinin artımının dinamikliyini təmin etməyə imkan verəcəkdir [9;10]. Əhalinin artım dinamikasının təmin edilməsində mühüm amillər kimi əhalinin təkrar istehsal göstəriciləri daha çox diqqət çəkir. Şübhəsiz, ölkədə doğumun sayının artması və ölümün səviyyəsinin azalması təbii artımın yüksəlməsinə imkan verir.

Şəkil 5-də Azərbaycanda 1940-2017-ci illər üzrə əhalinin təbii artımı, doğulanlar və ölənlər barədə göstəricilər öz əksini tapmışdır.

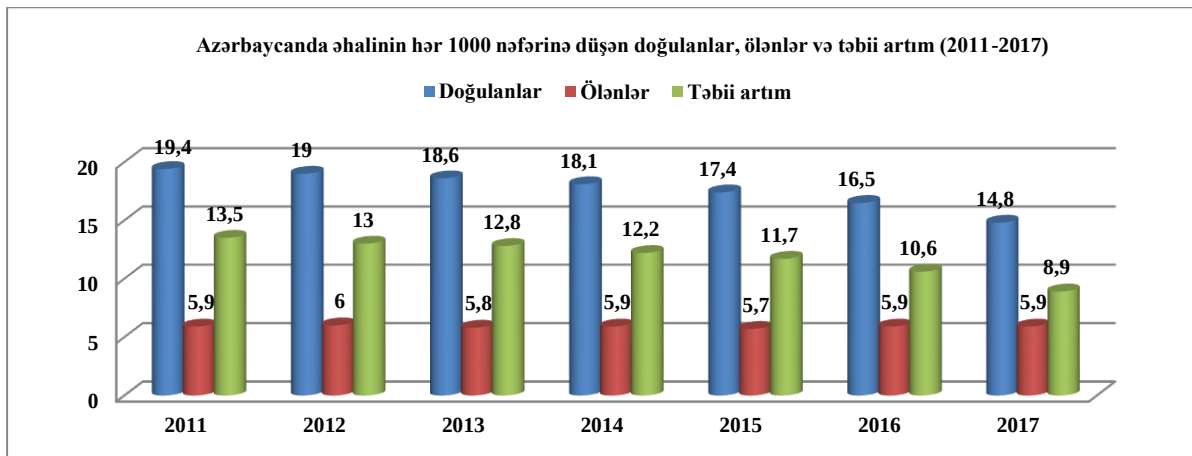

Şəkil 5. Azərbaycanca əhalinin təbii artımı, doğulanlar və ölənlər, 1940-2017-ci illər (ARDSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.stat.gov.az>).

1940-1945-ci illərdə doğulanlar ölənlər və təbii artımı demək olar ki, eyni səviyyədə qalmışdır. 1960-cı ildə bu proporsiya xeyli pozulmuşdur və doğulanlar əhəmiyyətli səviyyədə ölənlərə nisbətən artmış, həmçinin təbii artım göstəricisi xeyli yüksəlmişdir. Şübhəsiz, bunlar II Dünya Müharibəsinin mənfi fəsadları ilə bağlı idi və illər keçdikcə bu mənfi fəsadların azaldılması nəticəsində əhalinin təbii artım səviyyəsi yüksəlmişdir. 2000-2015-ci illər ərzində əhalinin təbii artımı, doğulanlar və ölənlər artım tendensiyası ilə müşayiət olunmuşdur və yalnız 2016-cı ilin yekununda əvvəlki ilə nisbətən azalma formalaşmışdır. 2016-cı ildə ölümün sayı əvvəlki ilə nisbətdə artsa da, doğulanların sayı və təbii artımda azalma müşahidə olunmuşdur. 2017-ci ildə əhalinin təbii artımı təəssüf ki, azalmışdır, ölənlər artmış, yeni doğulanlar isə azalmışdır [11;12]. Fikrimizcə, bu problemlərə xüsusi diqqət yönəldilməli və sistemli tədbirlər, xüsusilə ailədə uşaqların sayının artırılması istiqamətində stimullaşdırıcı tədbirlərin görülməsi vacibdir.

Şəkil 6-da 2011-2017-ci illər üzrə Azərbaycanda əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən doğulanlar, ölənlər və təbii artım barədə göstəricilər öz əksini tapmışdır.

Audit № 3, Cild 21, 2018, səh. 42-57.
Audit № 3, Vol. 21, 2018, pp. 42-57.

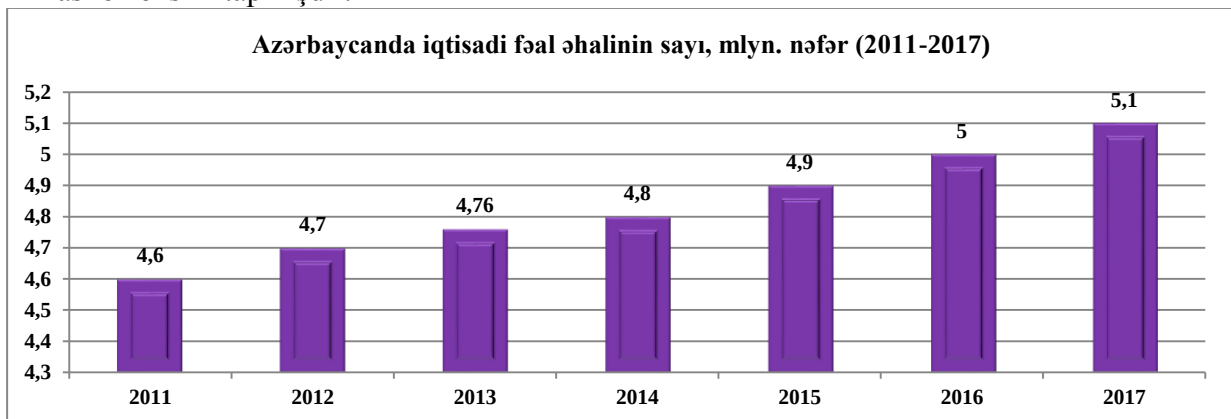

Şəkil 6. Azərbaycanca əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən doğulanlar, ölənlər və təbii artım, 2011-2017-ci illər (ARDSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.stat.gov.az>).

Ölkəmizdə əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən doğulanların sayı 2011-ci ildə 19,4 nəfər, ölənlərin sayı – 5,9 nəfər və təbii artım – 13,5 nəfər olmuşdursa, bu göstərici 2015-ci ildə müvafiq olaraq: 17,4 nəfər, 5,7 nəfər və 11,7 nəfər, 2017-ci ildə isə: 14,8 nəfər, 5,9 nəfər və 8,9 nəfər təşkil etmişdir.

Ölkəmizin əsas sərvətlərindən biri kimi əmək ehtiyatları və işçi qüvvəsi resursları bütün dövrlərdə dövlətin iqtisadi siyasətinin əsasında yer almışdır. Əmək ehtiyatların formalaşması, onlardan maksimum səmərəli istifadə edilməsi, işçi qüvvəsindən istifadənin adekvat olaraq modelləşdirilməsi dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas prioritetlərindəndir [13].

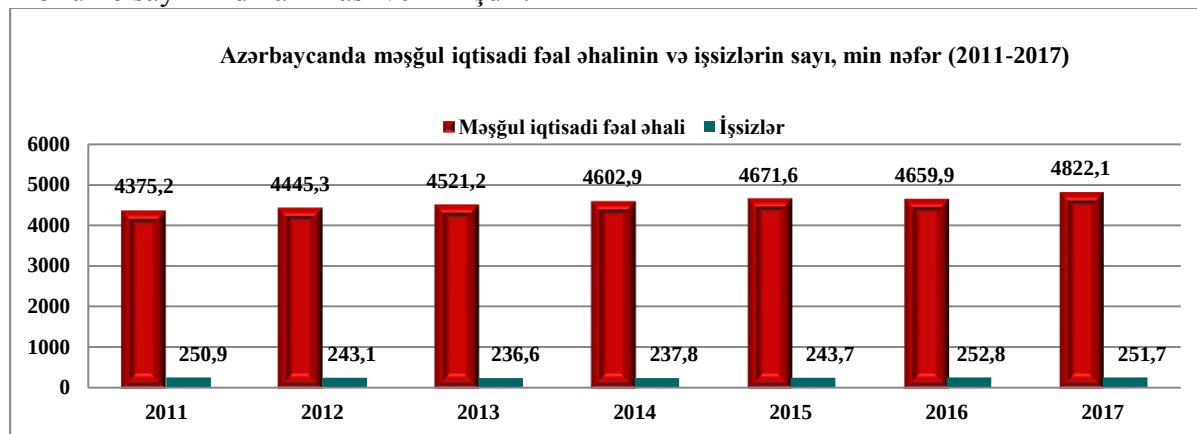
Şəkil 6-da Azərbaycanda 2011-2017-ci illər ərzində iqtisadi fəal əhalinin sayının dinamika öz əksini tapmışdır.

Şəkil 6. Azərbaycanda iqtisadi fəal əhalinin sayı, mln. nəfər, 2011-2017-ci illər (ARDSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.stat.gov.az>).

Əgər 2011-ci ildə ölkəmizdə iqtisadi fəal əhalinin ümumi sayı 4,6 mln. nəfər olmuşdursa, bu göstərici sonrakı illərdə sabit temp ilə artmış və 2016-cı ildə 5 mln. nəfər, 2017-ci ildə isə 5,1 mln. nəfər səviyyəsinə yüksəlmişdir.

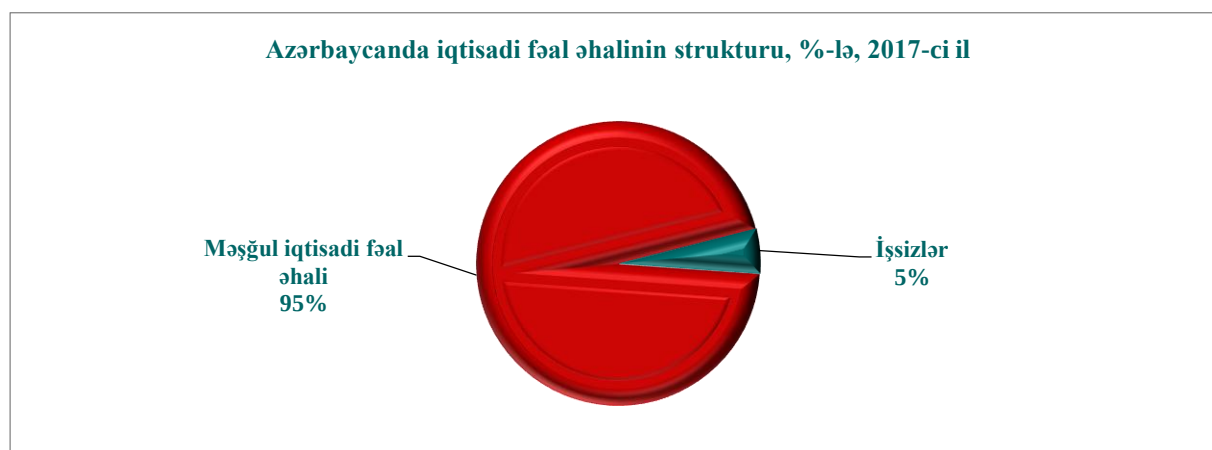
Şəkil 7-də isə Azərbaycanda məşğul iqtisadi fəal əhalinin və işsizlərin 2011-2017-ci illər üzrə sayının dinamikası verilmişdir:

Şəkil 7. Azərbaycanda məşğul iqtisadi fəal əhalinin və işsizlərin sayı, min nəfər, 2011-2017-ci illər (ARDSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.stat.gov.az>).

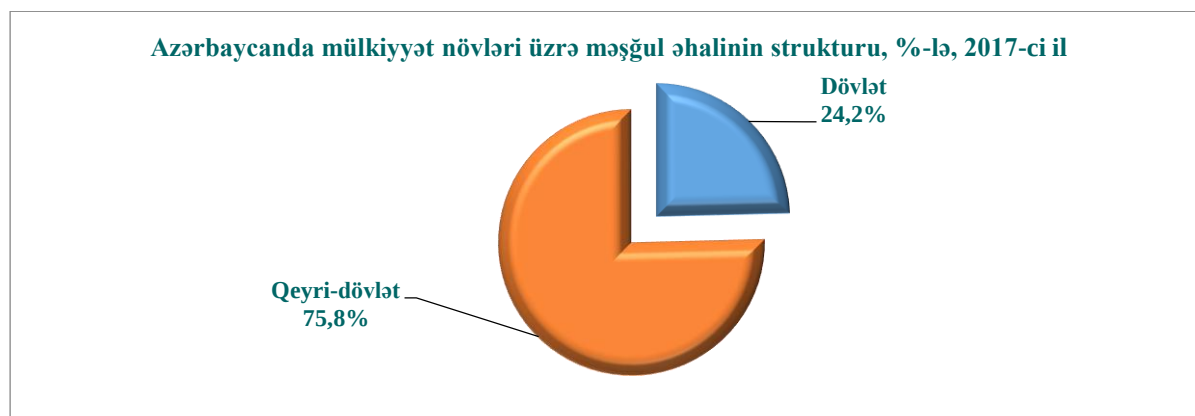
Ölkəmizdə məşğul iqtisadi fəal əhali 2011-ci ildə 4,38 mln. nəfər olduğu halda, 2016-cı ildə 4,66 mln. nəfər, 2017-ci ildə isə 4,8 mln. nəfər təşkil etmişdir. 2011-2017-ci illər ərzində Azərbaycanda Beynəlxalq Əmək Təşkilatının metodikasına əsasən aparılmış statistikaya görə işsizliyin səviyyəsi demək olar ki, sabit olaraq dəyişməz qalmış (5 %) və 2017-ci ildə ölkədə işsizlərin sayı 251,7 min nəfər olmuşdur.

Şəkil 8-də Azərbaycanda iqtisadi fəal əhalinin strukturu verilmişdir. Məşğul iqtisadi fəal əhali ümumi iqtisadi fəal əhalinin 95 %-ni təşkil edir, işsizlərin səviyyəsi isə əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi 5 % səviyyəsindədir.

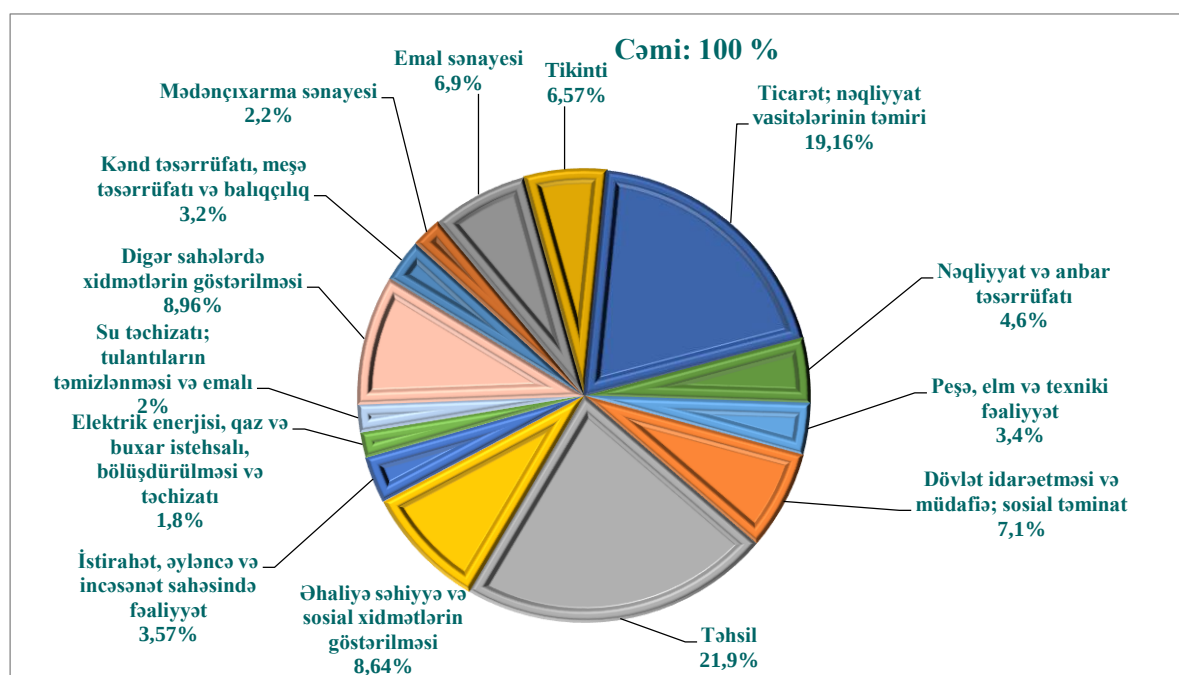
Şəkil 8. Azərbaycanda iqtisadi fəal əhalinin strukturu, %-lə, 2017-ci il (ARDSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.stat.gov.az>).

Şəkil 9-da Azərbaycanda müxtəlif mülkiyyət növləri üzrə məşğul əhalinin stukturu yer almışdır. Buradan göründüyü kimi, ümumi məşğul əhalinin strukturunda qeyri-dövlət sahəsində çalışanlar 75,8 %, dövlət sektorunda işləyənlər isə 24,2 % təşkil edir.

Şəkil 9. Azərbaycanca mülkiyyət növləri üzrə məşğul əhəlinin strukturu, %-lə, 2017-ci il (ARDSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. [http:// www.stat.gov.az](http://www.stat.gov.az)).

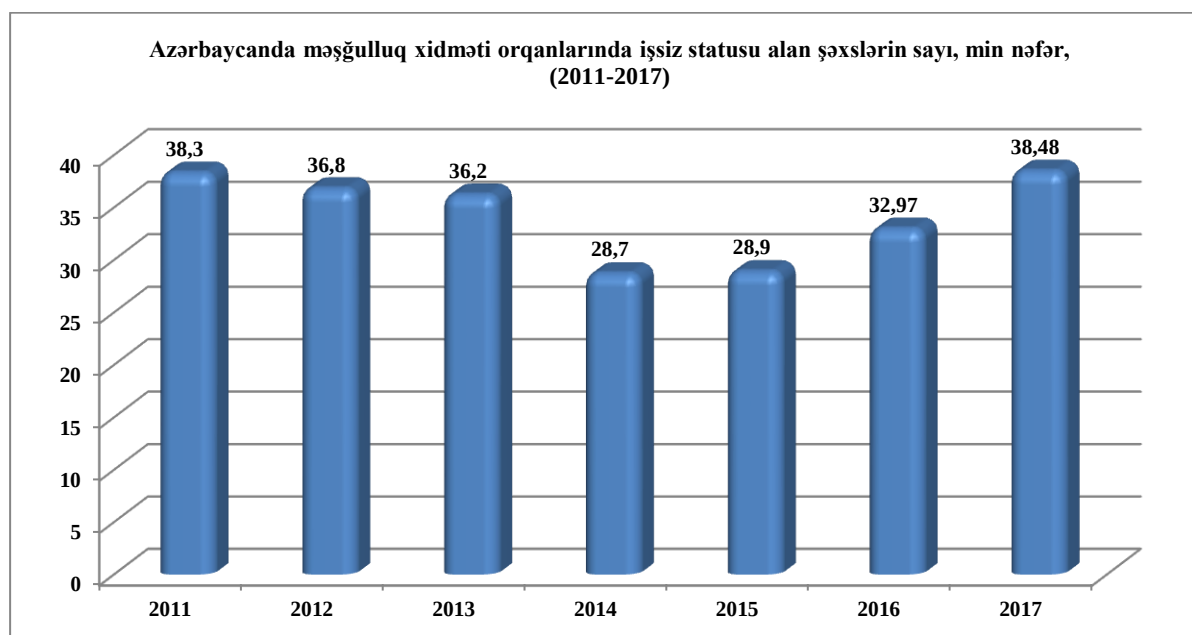
Şəkil 10-da isə Azərbaycanca iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə maddə ilə işləyən işçilərin strukturu öz əksini tapmışdır.

Şəkil 10. Azərbaycanca iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə maddə ilə işləyən işçilərin strukturu, %-lə, 2017-ci il (ARDSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.stat.gov.az>).

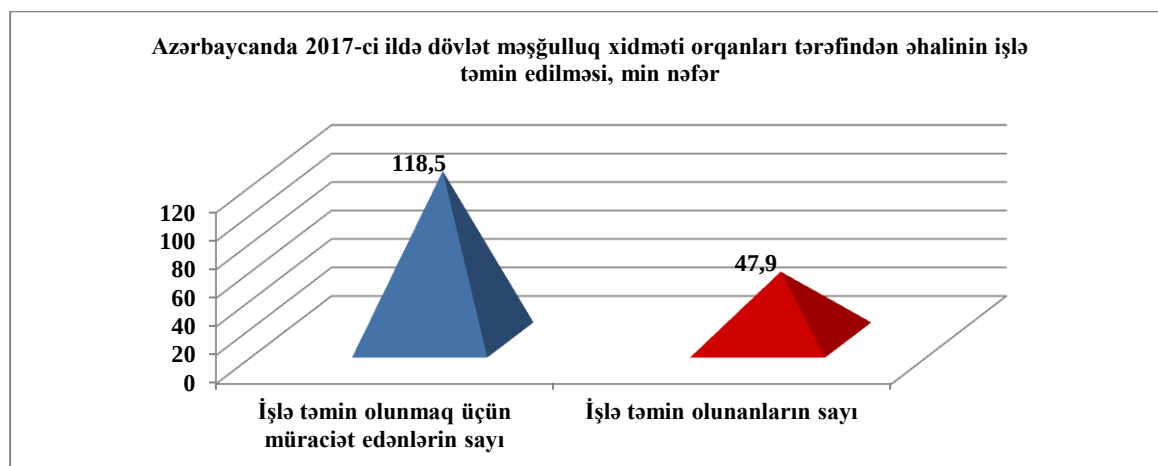
Maddə ilə işləyən işçilər daha çox təhsil sahəsində (21,9 %), ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri sahələrində (19,16 %), əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi (8,64 %), dövlət idarəetməsi və müdafiəsi, sosial təminat sahələrində (7,1 %), tikinti (6,57 %) və emal sənayesi (6,9 %) sahələrində cəmləşmişlər. Son illərdə ölkəmizdə əmək siyasətinin təkmilləşdirilməsi, əmək hüquqlarının qorunması və mühafizəsinin gücləndirilməsi, iqtisadi

fəal əhalinin potensialından maksimum məhsuldar istifadə olması məqsədi ilə davamlı iqtisadi siyasət aparılır. Daimi iş yerlərinin açılması, layiqli əməyin təmin olunması, iş yerlərində əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması və əməyin təhlükəsizliyinin təmin olunması tədbirləridə intensiv olaraq aparılır [14;15]. Qeyd edək ki, Azərbaycanda məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi, əhalinin daimi işlə təmin olunması, hər bir ölkə vətəndaşının konstitusiyada nəzərdə tutulan əmək hüquqlarından yetərincə istifadəsinin təmin olunması dövlətin bu sahədə apardığı iqtisadi siyasətinin əsas fəaliyyət istiqamətlərindəndir [16]. Azərbaycanda hər bir insan, hər bir vətəndaş özünə peşə seçməkdə sərbəstdir və layiqli əmək hüququna malikdir. Ölkə əhalisinin müəyyən bir hissəsi daimi xarakter daşıyan işlər və fəaliyyət sahələri olan müxtəlif iqtisadi və xidmət sektorlarında çalışırlar. Xüsusilə, təhsil və digər dövlət sferalarında sabit olaraq eyni işdə işləyənlərin sayı digər sahələrə nisbətən daha çoxdur. Bu kimi sahədə işləyənlər əsas etibarilə daimi əmək haqqı müqabilində işləyənlərdir və onlarla mövcud qanunvericilik çərçivəsində əmək müqavilələri imzalanır. Şəkil 11-də Azərbaycanda məşğulluq xidmətləri orqanlarında işsiz statusu alan şəxslərin 2011-2017-ci illərdə dinamikası verilmişdir. Ölkədə iqtisadi fəal əhalinin sayı hər il dinamik artım nümayiş etdirməsi müqabilində, Azərbaycanda işsizlərin sayı əhəmiyyətli dərəcədə artım göstərmir. 2011-ci ildə işsiz statusu alan şəxslərin sayı 38,3 min nəfər idisə, bu göstərici 2017-ci ildə 38,48 min təşkil etmişdir, amma bu 2016-cı illə müqayisədə 5,51 min nəfər çoxdur.

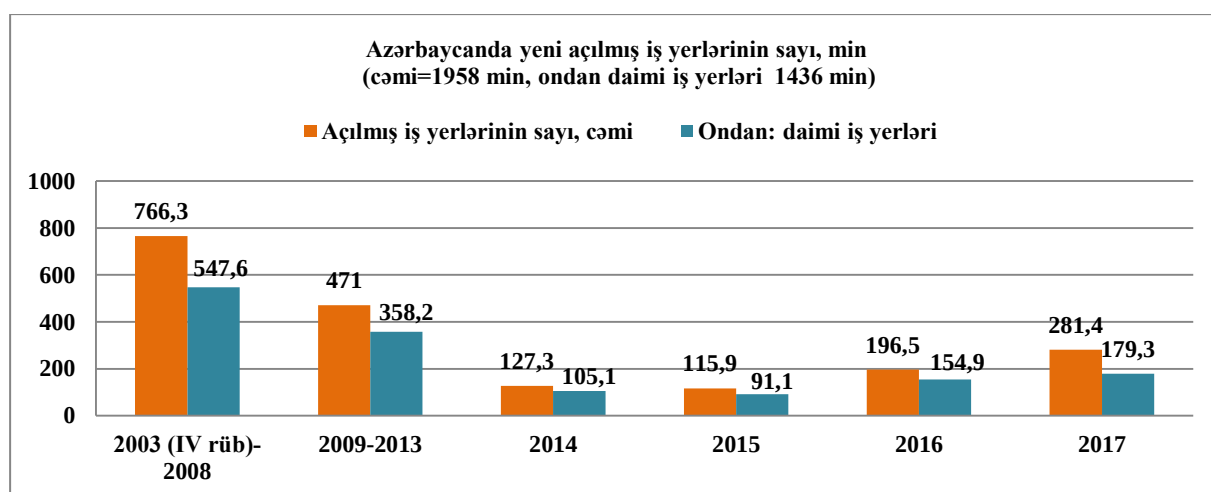
Şəkil 11. Azərbaycanda məşğulluq xidməti orqanlarında işsiz statusu alan şəxslərin sayı, min nəfər, 2011-2017-ci illər (ARDSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.stat.gov.az>).

Şəkil 12-də Azərbaycanda 2017-ci ilin yekunu üzrə dövlət məşğulluq xidməti orqanları tərəfindən əhalinin işlə təmin edilməsi göstəriciləri verilmişdir. İl ərzində işlə təmin olunmaq üçün müraciət etmiş 118,5 min nəfərin 47,9 min nəfəri və yaxud 40,4 %-i işlə təmin olunmuşdur.

Şəkil 12. Azərbaycanca 2017-ci ildə dövlət məşğulluq xidməti orqanları tərəfindən əhalinin işlə təmin edilməsi, min nəfər (ARDSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.stat.gov.az>).

Qeyd edək ki, 2003-cü ilin sonlarından başlayaraq Azərbaycanda yeni iş yerlərinin yaradılması və əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi dövlətin strateji vəzifələrindən biri kimi baxılmışdır. Ölkə prezidenti bu barədə dəfələrlə bəyanatlar vermiş və hər bir ölkə vətəndaşının işlə təmin olunmasının özünün müqəddəs vəzifələrindən biri kimi səciyyələndirmişdir. Bu baxımdan yeni iş yerlərinin yaradılması ölkənin mərkəzi şəhərlərində və bütün bölgələrində sistemli xarakter daşmış və bu istiqamətdə ardıcıl tədbirlər görülmüşdür. Nəticədə keçən dövr ərzində, yəni 2003-2017-ci illər ərzində 1677 min yeni iş yerləri yaradılmışdır və bunlardan 1257 mini daimi iş yerlərdir.

Şəkil 13. Azərbaycanca yeni açılmış iş yerlərinin sayı, min vahid (ARDSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.stat.gov.az>).

Azərbaycanda aparılan əmək siyasəti, məşğulluq tədbirləri, iqtisadi fəal əhalidən və mövcud əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi məsələləri müasir dövrün tələbləri nəzərə alınmaqla təkmilləşdirmə proseslərini keçməkdədir. Sosial-iqtisadi inkişaf problem-

lərinin həlli istiqamətində və iqtisadi inkişaf proseslərinin modernləşdirilməsi üzrə konseptual yanaşmalar təmin olunmalıdır [17;18;19]. Ölkənin inkişaf konsepsiyaları çərçivəsində nəzərdə tutulan prinsiplər və meyarlar ciddi qorunmalıdır [20]. Əmək bazarının dinamikliyi təmin edilməli və potensial resurslardan istifadənin səmərəli modelləşdirilməsinə üstünlük verilməlidir [21]. Əlavə dəyər yaradan iqtisadiyyat sahələrinin inkişaf etdirilməsi prosesləri əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadəni tənzimləməklə bərabər, ölkə əhalisinin layiqli iş yerləri ilə təminatı üçün əlverişli şərait formalaşdırma bilərdir. Son illərdə işsizlikdən əziyyət çəkənlərin sığortalanması, məşğulluq haqqında qanunların və qanunvericilik aktlarının təkmilləşdirilməsi, əmək sosial-müdafiə və sosial təminat sahələrində xidmətlərin səviyyəsinin yüksəldilməsi diqqət çəkir [22;23;24;25].

Y E K U N

Yeni çağırışlar şəraitində demoqrafik inkişafın daha səmərəli modelləşdirilməsi, uzunmüddətli dövr üçün proqnozlaşdırılması və bu proseslərdə məşğulluq problemlərinin həlli istiqamətində təsirli tədbirlərin görülməsi vacib şərtlərdəndir. Bunlarla bağlı olaraq, bir qrup məsələlərin diqqət mərkəzində saxlanılmasını məqsədəuyğun hesab edirik:

✓ Yeni iqtisadi - sosial çağırışlar əsas götürülməklə demoqrafik inkişaf üzrə dövlətin mövcud siyasətinin maksimum təkmilləşdirilməsi təmin edilməlidir;

✓ Azərbaycanda demoqrafik inkişafın pozitiv tendensiyaları nəzərə alınmaqla, əhalinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi tədbirləri daha da intensivləşdirilməli və sosial infrastrukturun dünya standartları səviyyəsinə qaldırılması təmin olunmalıdır;

✓ Ölkəmizdə sosial-iqtisadi inkişaf üzrə strateji hədəflər əsas götürülməklə, əhalinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, gəlirlərinin artırılması, işsizliyin azaldılması, yoxsulluğun minimum səviyyəyə endirilməsi istiqamətində görülən işlər dərinləşdirilməlidir;

✓ Ölkədə mövcud əmək ehtiyatlarından maksimum səmərəli istifadə olunması problemlərinə diqqət artırılmalı, insan kapitalından istifadənin səviyyəsi qlobal çağırışlara adekvat şəkildə təmin olunmalıdır;

✓ Əhalinin məşğulluq problemlərinə sistemli yanaşma prioritetlik təşkil etməli, məşğulluq problemlərinin həllində aktiv məşğulluq tədbirlərinin dünya təcrübəsinə uyğun olaraq reallaşdırılmasına nail olunmalı və iqtisadi fəal əhalinin işlə təminatı məsələlərinə strateji yanaşmalar və mexanizmlər təmin edilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Demoqrafik İnkişaf Konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası prezidentinin 1999-cu il 9 dekabr tarixli, 290 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

2. Mehdiyev R.Ə. Azərbaycan: Qloballaşma dövrünün tələbləri. Bakı: XXI əsr. Yeni Nəşrlər evi, 2005. -464 s.

3. Azərbaycan Respublikasında demoqrafiya və əhali sakinliyinin inkişafı sahəsində Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2004-cü il 11 noyabr tarixli 517 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

4. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2007-ci il 23 may tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

5. Skirbekk, V. "Age and individual productivity: A literature survey." Vienna Yearbook of Population Research, 2004.-P. 133-154.

6. Van de Kaa, D.J. "Second Demographic Transition". In Encyclopedia of Population, Macmillan Reference USA edited by Demeny, P.; McNicoll, G. Thomson-Gale, New York. Vol. 2, 2003 –P. 872-875.

7. Coleman, D. "The demographic effects of international migration in Europe". Review of Economic Policy, Vol. 24 (3), 2008. -452 p.

8. Lee R., Lee S-H., Mason A., "Charting the Economic Lifecycle," Population Aging, Human Capital Accumulation, and Productivity Growth, a supplement to Population and Development Review - 2008.

9. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

10. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritələrinin Tədbirlər Planında Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinə həvalə edilmiş vəzifələrin icrası ilə bağlı. <http://www.mlspp.gov.az> (dövriyyə tarixi - 12.10.2018) .

11. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri -2018. Bakı, 2018.- 808 s.

12. Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri. Statistik məcmuə. Bakı, 2018.- 496 s.

13. Əliyev Ş.T. Azərbaycanda əmək bazarının vəziyyətinə təsir edən amillər və onun qiymətləndirilməsi məsələləri. Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi. Əmək və sosial problemlər üzrə elmi-tədqiqat və tədris mərkəzi. Əmək və sosial problemlər elmi əsərlər toplusu, № 2(10), Bakı, 2012, s. 73-80.

14. Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin rəsmi saytı. <http://www.mlspp.gov.az>.

15. Dövlət Məşğulluq Xidməti. <http://www.ses.gov.az>.

16. Əliyev Ş.T. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Sumqayıt. SDU-nun Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi, 2018.-376 s.

17. Əlirzayev Ə.Q. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri, konseptual yanaşma, maliyyə-büdcə və sahələrarası proqnozlaşma mexanizmləri. Bakı, 2012.-584 s.

18. Nuriyev Ə.X. Azərbaycanda iqtisadi inkişaf və modernləşdirmə siyasətinin konseptual əsasları. Bakı-"AVROPA", 2013.-422 s.

19. Şəkəraliyev A., Şəkəraliyev Q. Azərbaycan iqtisadiyyatı: reallıqlar və perspektivlər. Bakı, "Turxan", NPB, 2016.-536 s.

20. "Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış" inkişaf konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

21. Əmək bazarı. Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2018.-167 s.

22. İşsizlikdən sığorta haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 30 iyun 2017-ci il.

23. Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 29 iyun 2018-ci il.

24. "Məşğulluq haqqında" Azərbaycan Respublikasının 2018-ci il 29 iyun tarixli 1196-VQ nömrəli Qanununun tətbiqi barədə Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanı. Bakı şəhəri, 24 avqust 2018-ci il.

25. Əmək, məşğulluq, sosial müdafiə və sosial təminat sahələrində elektron xidmətlərin tətbiqinin genişləndirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanı. Bakı şəhəri, 5 sentyabr 2018-ci il.

*Алиев Шафа Тифлис оглы, профессор,
доктор экономических наук,
Сумгайытский Государственный Университет,
Адрес: AZ 5008, Азербайджанская Республика,
г. Сумгаит, 43-й квартал.
E-mail: shafaaliyev@gmail.com
© Алиев Ш. Т., 2018*

ПРОЦЕССЫ ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ И ВОПРОСЫ ЗАНЯТОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНЫХ ВЫЗОВОВ

Р Е З Ю М Е

В статье исследованы процессы демографического развития и вопросы занятости в Азербайджане в условиях глобальных вызовов. С этой целью проанализированы особенности процессов демографического развития и проблемы занятости. Обоснована важность совершенствования государственной политики по обеспечению демографического развития. Рассмотрены вопросы обеспечения комплексного и системного подхода к проблемам занятости. Обращено внимание на проблемы устойчивого сбалансированного развития уровня жизни населения страны. Анализирована динамика изменения численности населения страны, которая является основным индикатором демографического развития. Дана динамика показателей естественного роста смертности и рождаемости населения страны по отношению к общей численности. Обращено внимание на важность эффективного использования трудовых ресурсов. Проанализирована численность экономически активного населения. Рассмотрена динамика численности экономически активного населения и безработных. Исследована структура экономически активного населения. Отдельно рассмотрена структура занятости населения по разным видам экономической деятельности. Дана динамика численности безработицы, зарегистрированные в органах государственной службы занятости. Анализирована динамика новых рабочих мест в стране. В конце статьи подготовлены рекомендации и даны предложения по проблемам демографического развития и вопросы занятости в Азербайджане в условиях глобальных вызовов.

Ключевые слова: глобальные экономические вызовы, процессы демографического развития, проблемы занятости, уровень развития населения, проблемы повышения жизненного состояния населения, проблемы эффективного использования трудовых ресурсов, вопросы совершенствования стратегии занятости.

*Shafa Tiflis Aliyev, professor,
doctor of economic sciences,*

Sumgait State University

Address: AZ 5008, Azerbaijan Republic,

Sumgait, 43th Quarter.

E-mail: shafaaliyev@gmail.com

© Aliyev S.T., 2018

PROCESSES OF DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT AND EMPLOYMENT ISSUES IN AZERBAIJAN UNDER THE CONDITIONS OF GLOBAL CHALLENGES

S U M M A R Y

The processes of demographic development and employment issues in Azerbaijan under the conditions of global challenges are explored in the thesis. For this purpose, features of the processes of demographic development and employment problems and the importance of improving state policy to ensure demographic development are analyzed. One of the main attentions is paid to the problems of sustainable balanced development of the standard of living of the population of the country. The dynamics of changes in the population of the country, which is the main indicator of demographic development is analyzed in the work. Separately, the dynamics of changes in population size, living in urban and rural areas, population distribution by age groups, the importance of efficient use of labor resources and the number of economically active population are analyzed as well. Next, the dynamics of the number of economically active population and the unemployed are considered, the structure of economically active population is investigated. Then the structure of employment and the various types of economic activity, the dynamics of the number of unemployment registered in the state employment service and the dynamics of new jobs in the country. The recommendations and proposals on the problems of demographic development and employment issues in Azerbaijan in the context of global challenges are prepared and given at the end of the thesis.

Keywords: global economic challenges, processes of demographic development, problems of employment, level of development of the population, problems of increasing the vital status of the population, problems of efficient use of labor resources, issues of improving employment strategies.

*Abdullayev Loğman İmran oğlu, dosent,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Sumqayıt Dövlət Universiteti,
“Maliyyə və mühasibat uçotu” kafedrasının müdiri,
Ünvan: AZ 5008, Azərbaycan Respublikası,
Sumqayıt şəh., 43-cü məhəllə.
E-mail: loqman.2005@mail.ru
©Abdullayev L.İ., 2018*

UOT: 331.108.4:331.434

MÜASİR DÖVRDƏ İNSAN KAPİTALININ FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ KONSEPSİYASININ MODELLEŞDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

X Ü L A S Ə

Məqalədə müasir dövrdə insan kapitalının formalaşması və inkişaf etdirilməsi konsepsiyasının modelləşdirilməsi problemləri tədqiq olunmuşdur. Bu məqsədlə dünya iqtisadi proseslərinin transformasiyası şəraitində insan kapitalının formalaşması və inkişafı prosesləri təhlil olunmuşdur. İnsan potensialının üzə çıxarılması, onun inkişaf etməsi üçün münbit şəraitin yaradılması, zəruri infrastrukturun və maddi-texniki bazanın təşkili problemlərinə baxılmışdır. Təhsil və səhiyyə sisteminin səviyyəsinin yüksəldilməsinin prioritetliyi bildirilmişdir. İnsan kapitalından istifadənin dünya təcrübəsinin milli iqtisadi maraqlar çərçivəsində tətbiqinin vacibliyi əsaslandırılmışdır. İnsan kapitalından istifadənin milli konsepsiyasının cəmiyyətin və iqtisadiyyatın tarazlı inkişafı kontesktində baxılmasının vacibliyi göstərilmişdir. Dövlətin insan kapitalının formalaşması və inkişafı üzrə siyasətinin qlobal iqtisadi çağırışlar nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilməsi zərurəti açıqlanmışdır. İnsan kapitalından istifadənin səmərəli təşkili problemlərinə xüsusi önəm verilmişdir. Qlobal təsirlərin artdığı bir şəraitdə insan kapitalının formalaşması və inkişaf etdirilməsi konsepsiyasının hazırlanması və modelləşdirilməsi problemlərinin həlli yolları müəyyənləşdirilmişdir. Qlobal iqtisadi tendensiyalar əsas götürülməklə, insan kapitalından istifadənin səmərəliliyinin artırılmasında innovativ inkişafın rolu əsaslandırılmışdır. Beynəlxalq təşkilatlarını və aparıcı dünya ölkələrinin insan kapitalından istifadənin konseptual səviyyədə modelləşdirilməsi nümunələrinə baxılmışdır. ABŞ-da insan kapitalının formalaşdırılması və inkişafı ilə bağlı yanaşmalar araşdırılmışdır. Norveçdə neft gəlirlərindən güclü və tarazlı sosial-iqtisadi inkişaf modelinin formalaşdırılması və insan kapitalının inkişafına yönəldilməsi məsələləri baxılmışdır. Müasir dövrdə insan kapitalının formalaşması və inkişaf etdirilməsi konsepsiyasının modelləşdirilməsi problemlərinin blok-sxemi verilmişdir. Azərbaycanda insan kapitalının formalaşması və ondan səmərəli istifadə edilməsi problemləri baxılmışdır. Ölkədə insan kapitalının formalaşmasının strateji yanaşmalarının dünya təcrübəsinə uyğunlaşdırılmasının vacibliyi bildirilmişdir. Məqalənin sonunda insan kapitalının formalaşması və inkişaf etdirilməsi konsepsiyasının modelləşdirilməsi problemləri üzrə bir sıra təkliflər və tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: insan kapitalı, insan kapitalının formalaşması problemləri, insan kapitalının inkişaf etdirilməsi problemləri, insan kapitalının inkişaf konsepsiyası, insan kapitalı potensialından istifadənin modelləşdirilməsi problemləri, insan kapitalından istifadənin səmərəlilik problemləri.

GİRİŞ

Dünya iqtisadi proseslərinin transformasiyası dərinləşdikcə ənənəvi yanaşmaların və mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi vacib şərtlərdən biri kimi ortaya çıxır. Qlobal və strateji əhəmiyyət kəsb edən məsələlərə konseptual yanaşmalar xüsusilə vacibdir. Müasir dünyamızın qlobal problemlərindən biri də insan resurslarından istifadənin daha məhsuldar və səmərəli təşkili, ümumilikdə insan kapitalının formalaşması və inkişaf etdirilməsi konsepsiyasının hər bir ölkənin milli iqtisadi maraqlarına uyğun modelləşdirilməsidir. İnsan potensialının üzə çıxarılması, onun inkişaf etməsi üçün münbit şəraitin yaradılması, zəruri infrastrukturun və maddi-texniki bazanın təşkili, təhsil və səhiyyə sisteminin səviyyəsinin yüksəldilməsi, bu sahələrə dünyada əldə olunmuş ən mütərəqqi təcrübənin gətirilməsinin və innovasiyaların tətbiqinin təmin edilməsi, insanların bilik və bacarıqlarını müxtəlif fəaliyyət sahələrində reallaşdırılmasına şərait yaratmaq vacib şərtlərdəndir. Bütün bunlarla bağlı, dövlətin kompleks və sistemli tədbirləri, fəaliyyət mexanizmləri hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir. Amma, bunun üçün milli konseptual yanaşmalar təmin edilməli və bunlara adekvat şəkildə dövlətin insan kapitalının formalaşdırılması, inkişaf etdirilməsi və bu kapitalın istifadəsinin maksimum səmərəli modelləşdirilməsi siyasəti olmalı, həyata keçirilməsi mexanizmləri tətbiq edilməlidir.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində insan kapitalından səmərəli istifadə hesabına iqtisadiyyatın və cəmiyyətin balanslı inkişafı, davamlı və dayanıqlı iqtisadi mexanizmlərinin formalaşdırılması mümkün olmuşdur. Dünyada əldə edilən ən yüksək texnoloji nəticələrin, məhsuldar, innovativ funksiyaların və avadanlıqların, mütərəqqi idarəetmə metodlarının, səmərəli iqtisadi inkişaf modellərinin yaradıcısı və icraçısı insandır və bunlarla bağlı bütün nailiyyətlərin mərkəzində insan amili əsas yer tutur.

Qlobal iqtisadi təsirin güclənməsi, milli iqtisadiyyatlara münasibətdə qlobal iqtisadi təhlükələrin miqyasının və sərhəddinin genişlənməsi, artması bütün milli resurslardan milli iqtisadiyyatın immunitetinin artırılması üçün daha səmərəli istifadənin vacibliyini şərtləndirir. Belə bir şəraitdə insan kapitalının inkişaf etdirilməsi, insanların bacarıq və istedadlarının real sosial-iqtisadi proseslərdə göstərə bilməsi, insanların inkişaf etməsi, yeni biliklərin mənimsənilməsi və öz peşəkarlıq səviyyəsini artırmaqla, cəmiyyət və iqtisadiyyatın inkişafı üçün daha çox əmək və intellektual resurs nümayiş etdirilməsi, cəmiyyətin və milli iqtisadiyyatın inkişafının intensivləşdirilməsi üçün səmərəli töhfə verməsi xüsusilə vacib məsələlər kimi xarakterizə olunur. Hər bir ölkədə insan kapitalının inkişaf etdirilməsi meyarları və prinsipləri formalaşdırılmalı, bunlarla bağlı konseptual yanaşmalar ortaya qoyulmalıdır.

Keçmiş SSRİ-nin süqutundan sonra, Azərbaycanda müstəqilliyimizin bərpası ilə yanaşı olaraq əsas problemlərdən biri də insanların inkişafı ilə əlaqədar problemlərin sistemli şəkildə öyrənilməsi, ölkədə institusional və iqtisadi islahatların insan amili nəzərə alınmaqla aparılması və bunlarla bağlı konseptual yanaşmaları özündə əks etdirən dövlət siyasətinin formalaşdırılması olmuşdur. Bunun üçün, ilk növbədə ölkədə siyasi və iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi, təbii sərvətlərdən və mövcud iqtisadi resurslardan ölkə əhalisinin rifahının yaxşılaşdırılması istiqamətində səmərəli istifadə olunması, xüsusilə neft ixracından əldə edilən gəlirlər hesabına insan kapitalının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi tədbirlərinin əhatəsinin genişləndirilməsi, bir sözlə neftin - “qara qızılın” “insan kapitalına” çevrilməsinin reallaşdırılması müasir dövrdə ölkəmizin qarşısında duran strateji vəzifələrdəndir. Bunlarla bağlı mühüm məsələlər və konseptual yanaşmalar öz əksini Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış - İnkişaf Konsepsiyası”nda və ölkə prezidentinin 06 dekabr 2016-cı il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsində tapmışdır [1; 2].

TƏDQIQATIN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

Müasir dövrdə insan kapitalının inkişafı üzrə milli konsepsiyanın formalaşdırılması və global təzyiqlərə adekvat olaraq modelləşdirilməsi problemləri istiqamətində kompleks və sistemli tədbirlərin görülməsi, fundamental araşdırmaların aparılması zərurəti yaranmışdır. Bu məqsədlə, elmi-abstraksiya yanaşmaları ilə bərabər, mövcud şərait və resurs potensialının təhlili, sintezi, müvafiq ümumiləşdirmələrin aparılması, müqayisələrin edilməsi, təklif və tövsiyələrin hazırlanması tələb olunur. İnsan kapitalının formalaşması və inkişaf etdirilməsi kifayət qədər mürəkkəbdir və bu proseslərdə önəmli məsələlər - ölkədə həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, əhalinin sosial rifahının gücləndirilməsi, insan kapitalına davamlı və tələb olunan səviyyədə investisiyaların yönəldilməsi, insanların uzunömürlülüyünün və səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi tədbirlərin təmin edilməsi, yüksək və innovativ kimi biliklərə yiyələnmə proseslərinin əlçatanlığının təşkili, əhalinin mühüm qida məhsulları ilə təminatı problemlərinin strateji səviyyədə baxılması və həll edilməsi, sosial infrastruktur şəbəkəsinin inkişaf etdirilməsi, cəmiyyətin və milli iqtisadiyyatın tarazlı inkişafına nail olunması daha çox fərqlənirlər. Milli konseptual yanaşmalar müəyyənləşdirilərkən, insan kapitalının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi problemlərinin həlli üzrə dünya ölkələrinin müərrəqqi təcrübəsi sistemli öyrənilməli və ölkəmizin milli iqtisadi maraqlarına uyğun olaraq, tətbiqi məsələlərinə ciddi yanaşılmalı, tətbiqi təklif edilən modellərin və nümunələrin əsaslandırılması, adaptivliyi mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır.

İnsan kapitalından istifadənin səmərəli təşkili problemləri xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Hazırkı şəraitdə insan kapitalının formalaşması və inkişaf etdirilməsi ilə bağlı konseptual yanaşmaların modelləşdirilməsi problemlərinə diqqət daha da artırılmalıdır. Dövlət tərəfindən insan kapitalından istifadənin milli konseptual əsasları fundamental şəkildə tədqiq edilməsi tədbirləri görülməli və global çağırışlara cavab verən milli konseptual yanaşma modelləşdirilməlidir. Bu sahədə dövlət siyasətinin mövcud mexanizmləri və praktiki alətləri müasir dünyamızın transformasiyalarına uyğun təkmilləşdirilməli və yenilənməlidir. İnsan inkişafı və insan kapitalından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, insan kapitalının formalaşması və inkişaf etdirilməsi konsepsiyasının maksimum optimal formalaşması üzrə mühüm indikatorların obyektiv təhlili və müvafiq nəticələrin çıxarılması təmin olunmalıdır.

NƏTİCƏ VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Müasir dövrdə insan kapitalının formalaşması və inkişaf etdirilməsi konsepsiyasının hazırlanması və modelləşdirilməsi problemləri xeyli aktualdır. Belə ki, mükəmməl dövlət siyasətinin formalaşması və global çağırışlara adekvat şəkildə insan kapitalının formalaşmasına və inkişafına imkan verən dövlət siyasətinin təmin edilməsi, ölkənin strateji hədəfləri nəzərə alınmaqla, cəmiyyəti və milli iqtisadiyyatı tarazlı şəkildə qane edə biləcək konsepsiyanın ərsəyə gətirilməsi vacib məsələdir. Bu halda, insan kapitalının inkişafına imkan verən hər bir determinant və komponent istiqamətində mənfəət və müsbət cəhətlər araşdırılmalı, yaxın və uzunmüddətli dövr üçün prioritetlər müəyyənləşdirilməlidir. İnsan kapitalından istifadənin milli konseptual əsaslarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi məqsədilə bu istiqamətdə strateji yanaşmalar ortaya qoyulmalı, ölkənin sosial-iqtisadi problemləri, cəmiyyətin və milli iqtisadiyyatın inkişaf xüsusiyyətləri əsas götürülməklə real praktiki mexanizmlər və alətlər dövrüyyə cəlb olunmalıdır. Bundan əlavə insan inkişafı, cəmiyyətdə insanların özünü rahat

hiss etməsi, bacarıq və istedadlarını nümayiş etdirməsi, həyat sağlamlığının təmin edilməsi üçün zəruri infrastrukturun olması, yeni bilik və bacarıqlar hesabına insan inkişafının təminatı üçün kapitalın yatırılması, investisiyaların yönəldilməsi təmin edilməlidir.

Müasir qlobal iqtisadi tendensiyalar və innovativ inkişaf ilə bağlı yeni tələblər insan kapitalının rolunu və əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Bu proseslərdə insan kapitalı yeni yüksək səmərəli texnologiyaların hazırlanması və onların sosial sahələr, elm, təhsil və səhiyyə sahələrinə fəal şəkildə tətbiq edilməsi üzrə aparılan işlərin mərkəzində əsas hərəkətverici qüvvə kimi çıxış edirlər [3].

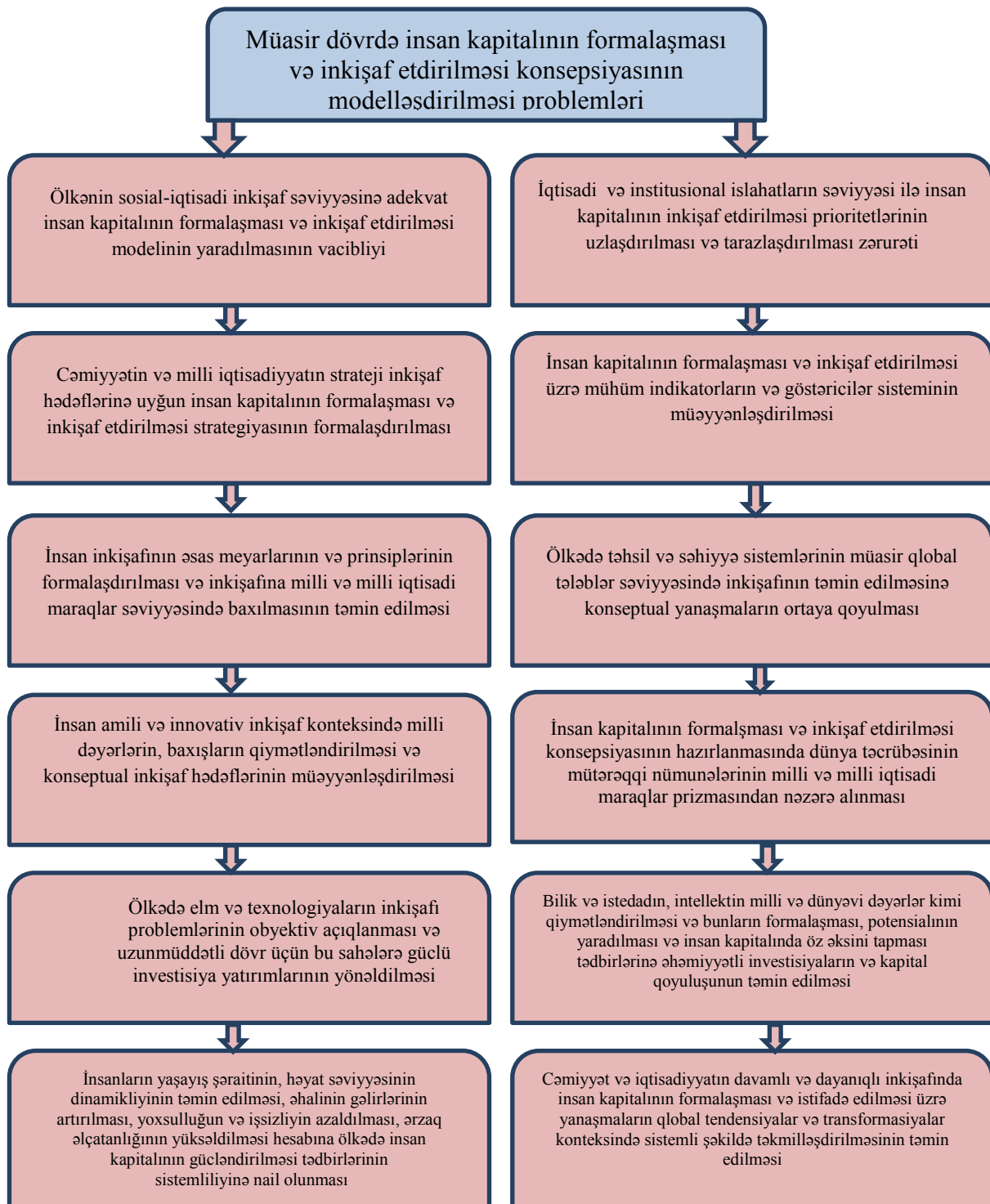
Məlumdur ki, hələ XX əsrin son 10 illiyində beynəlxalq qurumlar səviyyəsində, xüsusilə BMT səviyyəsində insan kapitalından istifadənin konseptual səviyyədə modelləşdirilməsi üçün davamlı tədqiqatlar aparılmış, beynəlxalq tədbirlər həyata keçirilmiş, tövsiyələr hazırlanmışdır. Şübhəsiz, bunlar öz təsirini göstərməyə bilməzdi, belə ki, insan inkişafı haqqında BMT-nin mütəxəssislərinin hazırladığı xüsusi məruzədə göstərilir ki, 1990-2016-cı illər ərzində insan inkişafı ilə bağlı əhəmiyyətli tərəqqiyə nail olunmuşdur. Dünyanın müxtəlif bölgələrində insanlar daha yaxşı yaşamağa başlamış, məktəblərə gedən uşaqların sayı artmış, insanların daha çox sosial və səhiyyə xidmətlərinə əlləri çatır. Bunlarla belə dünyada insan inkişafının təmin edilməsi üçün problemlərin yüksək olduğu diqqətə çatdırılır. Bu məruzədə 5 mühüm istiqamət üzrə tezislər xüsusilə vurğulanmışdır: birincisi, insan inkişafının həlledici amili kimi dünyada hər bir insanın inkişafı üçün müvafiq şəraitin yaradılması və təmin edilməsidir; ikincisi, dünyanın müxtəlif ölkələrində milyonlarla insan yaşamaq və işləmək üçün çoxsaylı problemlərlə üz-üzə qalmışdır; üçüncüsü, dünya dövlətləri insan kapitalının inkişafı ilə bağlı məsələləri daha dərinlən təhlil etməli və qiymətləndirməlidirlər; dördüncüsü, beynəlxalq səviyyədə insan kapitalının inkişafı ilə bağlı problemlərin həlli istiqamətində daha çox forumların və sammitlərin keçirilməsinə ehtiyac vardır və beşincisi, qlobal tendensiyalar nəzərə alınmaqla insan kapitalının inkişafı ilə bağlı problemlərin prioritetliyi hər bir dünya dövlətində mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır [4]. Bundan əlavə, Minilliyin İnkişaf Hədəflərində inkişaf etməkdə olan ölkələrin əksəriyyətində insan potensialının inkişafı ilə bağlı problemlərin ön plana çıxarılması hədəfləri vacib məsələlər kimi qiymətləndirilmişdir. Amma, bununla belə dünyanın əksər ölkələrində insan kapitalının formalaşması və inkişaf etdirilməsi üzrə milli konseptual yanaşmaların qeyri-mükəmməlliyi bu sahədə proqnozlaşdırılan nəticələrin əldə edilməsinə imkan verməmişdir. İnsan inkişafı ilə bağlı hazırlanan hesabatlarda ilk 20-də əsasən iqtisadi cəhətdən güclü inkişaf etmiş və yaxud həyat səviyyəsi yüksək olmuş ölkələr yer almışdır. Məsələn, 2016-cı il üzrə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının xüsusi qurumu tərəfindən hazırlanmış hesabatda insan inkişafı üzrə yüksək səviyyəli indeksə malik dünya ölkələrinin ilk onluğunda qərarlaşmış ölkələr bu qəbildən olanlardır. Bu sırada ilk yerləri Norveç, Avstraliya, İsveçrə, Danimarka, Niderland, Almaniya, İrlandiya, ABŞ, Kanada, Yeni Zelandiya və s. tuturlar [5]. Göründüyü kimi ilk beşlikdə resurs baxımından o qədər də güclü olmayan ölkələr yer almışdır (Norveç istisna olmaqla). Deməli bu ölkələrdə insan inkişafı, insan kapitalının inkişaf etdirilməsi və ondan səmərəli istifadə olunması üzrə milli konsepsiyanın daha optimal formalaşması və reallaşdırılması mümkün olmuşdur.

Dünyanın bir sıra regionları, xüsusilə ABŞ və Avropa Birliyi ölkələri, həmçinin bu birliyə daxil olmayan Skandinaviya, bir qrup Cənubi-Şərqi Asiya ölkələrində əhalinin yaşayış səviyyəsi, o cümlədən insan inkişafı indeksinin səviyyəsi digər ölkələrlə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir və bunun əsas səbəbləri kimi, həmin ölkələrdə bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinin daha dərin inkişaf etməsi, elm və innovasiyalar infrastrukturunun yüksək səviyyədə təşkili, təhsil və səhiyyənin səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olması, insan kapitalının formalaşması və inkişaf etdirilməsi konsepsiyasının strateji səviyyədə formalaş-

dırılmasına nail olunmasını göstərmək olar. Norveçdə isə uzun illərdir neft gəlirlərindən maksimum güclü və tarazlı sosial-iqtisadi inkişaf modeli formalaşdırılmış və insan kapitalının inkişafı üçün hər cür şərait yaradılmışdır [6]. Fikrimizcə, insan kapitalından səmərəli istifadənin təmin edilməsi üzrə milli konseptual yanaşmalar baxımından Norveç təcrübəsindən istifadə edilməsi ölkəmiz üçün müəyyən səmərə verə bilər və bu ilk növbədə hər iki ölkə üçün neft amilinin önəmli olması ilə izah olunur. Dünyanın ən güclü iqtisadiyyatına malik ölkəsi olan ABŞ-da isə insan kapitalının formalaşdırılması və inkişafı ilə bağlı məsələlər fərqlidir, belə ki, hələ 2000-ci ilin əvvəllərində bu ölkədə milli sərvətin 77 %-ni insan kapitalı təşkil etmişdir. Bu nəticələrin əsasında ölkədə insan kapitalının inkişafına yönəldilən 100 milyardlarla investisiyalar kifayət qədər ciddi önəm təşkil edir. ABŞ-da elmin inkişafına ÜDM-in 2,8 % həcmində vəsait ayrılır, bu isə təxminən il ərzində 530-540 mlrd. dollar vəsait təşkil edir və ölkə əhalisinin 53 %-ə yaxını ali təhsillidir. Elmi tədqiqatların və konstruktor təcrübə işlərinin təşkili sahəsində çəkilən xərclərin 34 %-i ABŞ-ın payına düşür, bundan əlavə, insan kapitalının inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edən səhiyyənin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi və onun inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsinə illik xərclərin həcmi 2,26 trln. dollardan çoxdur [7]. Almaniyada texnologiyalar və innovasiyalar bazarlarının inkişaf etdirilməsi, yüksək peşəkarlığa və intellektə malik kadrların hazırlanması, insanların əldə etdikləri kapitalın reallaşdırılması prioritetləri strateji səviyyədə və milli konseptual kontekstdə diqqət mərkəzində saxlanılır. Digər bir Avropa ölkəsində - İsveçdə insan kapitalından istifadənin modelləşdirilməsi və daha məhsuldar istifadə edilməsi üçün dövlət səviyyəsində həyata keçirilən tədbirlərin geniş miqyasda olması, bu sahədə səmərəliliyin yüksəldilməsi tədbirləri kifayət qədər optimal şəkildə milli konseptual səviyyəyə qaldırılmışdır. İqtisadi cəhətdən dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələrindən olan Yaponiyada insan kapitalından səmərəli istifadə edilməsi məsələlərində milli iqtisadi maraqlar və milli konseptual yanaşmalar daha çox diqqət çəkir.

Belə ki, Yaponiyada iqtisadiyyatın səmərəliliyinin və məhsuldarlığının artırılmasında insan intellekti və ümumilikdə insan kapitalından maksimum səmərəli istifadə edilməsi məsələləri dövlət siyasətinin strateji həlqəsində yer almışdır. Bu ölkədə təhsil sisteminə ayrılan maliyyə resursları ÜDM-nin 3,8 %-i səviyyəsindədir və ölkənin gəlirlərinin 4 %-i tibbi sığorta üçün ayrılır, bu isə öz növbəsində insanların uzunömürlülüyünü təmin edir və mövcud insan kapitalından daha səmərəli istifadənin modelləşdirilməsinə imkan verir. Qardaş Türkiyədə iqtisadiyyatın dayanıqlılığını təmin etməyə imkan verən insan kapitalının formalaşdırılması istiqamətində milli konseptual yanaşmaların son bir neçə ildə xeyli güclənməsi müşahidə olunur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin önündə gedən Çində isə ölkə rəhbərliyi səviyyəsində yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasına strateji səviyyədə baxılır və bu məqsədlə çoxsaylı dövlət proqramları reallaşdırılır, milli iqtisadi maraqlar və konseptual yanaşmalar təmin edilir [8]. Azərbaycanla strateji iqtisadi əməkdaşlıq münasibətləri olan qonşu Rusiyada insan kapitalından istifadənin milli konseptual baxışlarının formalaşdırılması istiqamətində addımlar atılmaqdadır [9].

Əsasən dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərinə üstünlük verməklə iqtisadi inkişaf modelini formalaşdıran Belarusda insan kapitalını inkişafına yanaşmalara milli iqtisadi maraqlar çərçivəsindən baxılması üçün tədbirlər diqqət çəkir. Belarus insan potensialının inkişaf etdirilməsi ilə bağlı reytingdə 2016-cı ilin yekununda 105 ölkə sırasında 50-ci yeri tutmuşdur [10]. Azərbaycanla strateji ticarət-iqtisadi həmçinin siyasi baxımdan güclü əlaqələrə malik olan Qazaxıstanda insan kapitalından səmərəli istifadənin təmin edilməsi problemlərinə konseptual yanaşmalar əsasən təmin olunmuşdur [11].

Şəkil 1. Müasir dövrdə insan kapitalının formalaşması və inkişaf etdirilməsi konsepsiyasını modelləşdirilməsi problemlərinin blok-sxemi (tədqiqat materialları üzrə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Şəkil 1-dən göründüyü kimi, müasir dövrdə insan kapitalının formalaşması və inkişaf etdirilməsi konsepsiyasının modelləşdirilməsi üçün bir çox mühüm yanaşmalara ciddi önəm verilməlidir. İnsan kapitalının inkişaf etdirilməsi və istifadə olunması ilə bağlı məsələlərin qiymətləndirilməsinə metodoloji yanaşmalar obyektiv reallıqlara söykənməlidir [12]. Bundan əlavə, insan kapitalının ən mühüm indikatorlarının dinamikliyinin təmin edilməsi üçün investisiyaların yatırılması problemləri xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır [13]. Belə ki, cəmiyyətin və milli iqtisadiyyatın davamlı və dayanıqlı inkişafı üçün ölkədə mövcud olan təsərrüfat və idarəetmə mexanizmləri optimallığı ilə seçilməlidir [14]. Xüsusilə, insan kapitalından və insan resurslarından istifadə edilməsi proseslərinin idarəetmə mexanizmlərinin səmərəliliyi təmin olunmalıdır [15].

Y E K U N

Beləliklə, insan kapitalının formalaşması ilə bağlı yanaşmaların və konseptual baxışların ümumiləşdirilməsinə baxa bilərik. Bununla bağlı, bir qrup problemlərə konseptual yanaşmaları aşağıdakı kimi verməyi məqsəddə müvafiq sayırıq:

- ✓ ilk növbədə ölkədə mövcud və formalaşmış insan kapitalı potensialının obyektiv ölçülməsi və qiymətləndirilməsi təmin olunmalıdır;
- ✓ insan potensialının inkişaf etdirilməsi üçün tələb olunan maddi-texniki bazanın və infrastrukturun yaradılmasına konseptual və strateji yanaşma vacib şərtlərdəndir;
- ✓ səhiyyə və təhsil sisteminin dünya standartları səviyyəsinə qaldırılması məsələlərinə daha ciddi diqqət yetirilməli və bunlarla bağlı cəmiyyətin bütün təbəqələrini qane edə biləcək konseptual yanaşmalar ortaya qoyulmalıdır;
- ✓ ölkə əhalisinin layiqli iş yerləri ilə təmin edilməsi, istedad və bacarığın realizə olunması üçün münbit şərait yaradılmalıdır;
- ✓ insan kapitalının səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün məqsədli investisiya və əsaslı vəsait qoyuluşu siyasəti formalaşdırılmalıdır;
- ✓ ölkədə texnoloji yeniliklərin mənimsənilməsi, innovasiyalar və texnologiyalar bazarlarının inkişaf etdirilməsi prioritetlərinə üstünlük verilməlidir;
- ✓ insan kapitalının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi konsepsiyasının modelləşdirilməsində dünya təcrübəsinin mütərəqqi nümunələrindən istifadə zamanı milli və milli iqtisadi maraqların qorunması təmin olunmalıdır və s.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2012-cı il 29 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
2. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
3. Меланьина М.В. Роль человеческого капитала в формировании экономики. знаний//Альманах современной науки и образования, Грамота, №7(71), 2013.- С.123-124.
4. Доклад о человеческом развитии. UNDP. <http://hdr.undp.org>.
5. Индекс человеческого развития стран мира. UNDP HDI, 2016. <http://hdr.undp.org>.
6. Гильмутдинова И.Д. Индекс человеческого развития королевства Норвегии.//Экономические науки, №56-2, 08.12.2016. <http://novainfo.ru>.
7. Соколова И.Д. Роль человеческого капитала в экономики США. <http://izron.ru>.
8. Дугарова С.Б. Человеческий потенциал в инновационном развитии КНР. <http://cyberleninka.ru>.
9. Кокуйцева Т.В. Тенденции и перспективы развития человеческого капитала в России // Креативная экономика. – 2014. – Том 8. – № 10. – С. 52-65.
10. Демин П.С. Человеческий капитал как фактор Европейской экономической интеграции Республики Беларусь// Белорусский журнал международного права и международных отношений, 2013, №3, <http://evolution/info>.
11. Онюшева И.В. Современное состояние и динамика развития человеческого капитала в Республике Казахстан// Вестник КазНУ, 2014. <http://articlekz.com>.
12. Солодухина О.И., Пархомчук М.А. Разработка методики оценки эффективности формирования и использования человеческого потенциала. // Экономика и управление народным хозяйством. 3 (136), 2016. - С. 30-33.
13. Голованова Е.Н. Формирование модели эффективного использования инвестиций в человеческий капитал организаций. Дисс. канд. экон. наук. 2008. Нижний Новгород. - 131 с.
14. Əliyev Ş.T. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Sumqayıt. SDU-nun Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi, 2018.-376 s.
15. Гапонова С.Н., Ильин А.Б. Повышение эффективности человеческого капитала за счет совершенствование механизмов управления // Журнал «Науковедение», том 7, №7, 2015. -С.1-11.

*Абдуллаев Логман Имран оглы,
доктор философии по экономике,
Сумгайтский Государственный Университет
AZ 5008, Азербайджанская Республика,
г. Сумгаит, 43-й квартал.
E-mail: loqman.2005@mail.ru
© Абдуллаев Л. И., 2018*

ПРОБЛЕМЫ МОДЕЛИРОВАНИЯ КОНЦЕПЦИЙ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В СОВРЕМЕННОМ ПЕРИОДЕ

Р Е З Ю М Е

В статье исследованы проблемы моделирования концепций формирования и развития человеческого капитала в современном периоде. С этой целью анализированы процессы формирования и развития человеческого капитала в условиях трансформации мировых экономических процессов. Рассмотрены явления человеческого потенциала, создание благоприятных условий для его развития, организации необходимых инфраструктур и материально-технической базы. Отмечена приоритетность повышения уровня системы образования и здравоохранения. Обоснована важность применения мирового опыта по использованию человеческого капитала в рамках обеспечения национальных экономических интересов. Отмечена важность формирования национальных концепций по использованию человеческого капитала с учетом сбалансированного развития общества и экономики. Раскрыта необходимость совершенствования государственной политики по формированию и развитию человеческого капитала в контексте глобальных экономических вызовов. Обоснована роль инновативного развития по повышению эффективного использования человеческого капитала в условиях роста глобальных воздействий. Исследованы подходы США по формированию и развитию человеческого капитала. Рассмотрены вопросы эффективного использования нефтяных доходов в Норвегии по обеспечению создания сбалансированной модели социально-экономического развития и с учетом реализации потенциала человеческого капитала. Дана блок-схема моделирования концепций формирования и развития человеческого капитала в современных условиях. Рассмотрены проблемы формирования и эффективного использования человеческого капитала в Азербайджане. Отмечена важность обеспечения стратегических подходов по формированию человеческого капитала в стране с учетом мирового опыта. В конце статьи подготовлены рекомендации и даны предложения по проблемам моделирования концепций формирования и развития человеческого капитала в современном периоде.

Ключевые слова: человеческий капитал, проблемы формирования человеческого капитала, проблемы развития человеческого капитала, концепции развития человеческого капитала, проблемы моделирования использования потенциала человеческого капитала, проблемы эффективного использования человеческого капитала.

*Logman Imran Abdullayev,
Doctor of Philosophy in Economics,
Sumgait State University,
AZ 5008, Azerbaijan Republic,
Sumgait, 43th Quarter.
E-mail: loqman.2005@mail.ru
©Abdullayev L.I., 2018*

THE PROBLEMS OF MODELING THE CONCEPTS OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF HUMAN CAPITAL IN THE PRESENT TIME

S U M M A R Y

The problems of modeling the concepts of the formation and development of human capital in the present time are explored in the thesis. For this purpose, the processes of formation and development of human capital in the conditions of transformation of world economic processes are analyzed here. The phenomena of human potential, the creation of favorable conditions for its development, organization of necessary infrastructures and material and technical base are considered as well. Priority of raising the level of the education system and public health was mentioned in the work. Then, the importance of applying world experience in the use of human capital in the framework of ensuring national economic interests is substantiated. The thesis deals with the importance of forming national concepts on the use of human capital, taking into account the balanced development of society and the economy. The need to improve the state policy on the formation and development of human capital in the context of global economic challenges is disclosed too. The role of innovative development in increasing the effective use of human capital in conditions of increasing global impacts is substantiated in the work. Here is explored the US approaches to the formation and development of human capital. The issues of efficient use of oil revenues in Norway to ensure the creation of a balanced model of socio-economic development and taking into account the realization of the potential of human capital, a block diagram of modeling the concepts of the formation and development of human capital in modern conditions, the problems of formation and effective use of human capital in Azerbaijan, the importance of ensuring strategic approaches to the formation of human capital in the country, taking into account world experience were mentioned. The recommendations and proposals problems of modeling the concepts of the formation and development of human capital in the present time are prepared and made at the end of the thesis.

Keywords: human capital, the problems of human capital formation, the problems of human capital development, the concept of human capital development, the problems of modeling the use of human capital potential, the problems of effective use of human capital.

*Kərimova Xəyalə Oruc qızı, doktorant,
Azərbaycan Texniki Universiteti
Ünvan: AZ 1073, Azərbaycan Respublikası,
Bakı şəh., H.Cavid pr., 25.
E-mail: kerimova.xayala@inbox.ru
© Kərimova X.O., 2018*

UOT: 330.34:338.1: 338.2

YENİ İQTİSADI ÇAĞIRIŞLAR KONTEKSTİNDƏ QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN INNOVATİV İNKİŞAFINA NƏZƏRİ-METODOLOJİ YANAŞMALAR VƏ ONLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

X Ü L A S Ə

Məqalədə yeni iqtisadi çağırışlar kontekstində qeyri-neft sektorunun innovativ inkişafına nəzəri-metodoloji yanaşmalar və onların xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir. Bu məqsədlə yeni iqtisadi çağırışlar baxımından qeyri-neft sektorunun innovativ inkişafına nəzəri yanaşmalar təhlil olunmuşdur. Klassik iqtisadçı alimlərin nəzəriyyələrinə baxılmış və onlara müasir yanaşmalar bildirilmişdir. Klassik iqtisadçı alimlərin iqtisadiyyatın səmərəli inkişafı ilə baxışlarına diqqət yönəldilmiş və onların hazırkı şəraitdə aktuallığı qeyd olunmuşdur. Qeyri-neft sektorunun innovativ inkişafının metodoloji xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Bu sektorun inkişafına təsir edən daxili və xarici amillərə kompleks şəkildə baxılmış və öyrənilmişdir. Milli innovasiya sisteminin təşkili ilə bağlı problemlərə toxunulmuş və bu sahənin inkişaf etdirilməsinin vacibliyi göstərilmişdir. Innovasiya sahəsində və qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafında dövlət siyasətinin gücləndirilməsi problemlərinə toxunulmuşdur. Innovativ inkişafın dövlət siyasəti mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi vacib məsələlər kimi qiymətləndirilmişdir. Innovativ inkişafın təmin edilməsi üçün müvafiq fondların və cəmiyyətlərin təsis edilməsi əsaslandırılmışdır. Qeyri-neft sektoru sahələrinin maddi-texniki infrastrukturunun gücləndirilməsi problemlərinə strateji yanaşmaların vacibliyi qeyd edilmişdir. Innovasiya zonalarının yaradılması və dünya təcrübəsindən fəal istifadə edilməsi problemlərinə toxunulmuşdur. Qeyri-neft sektorunun inkişafının modelləşdirilməsində və sürətləndirilməsində sənaye parklarının rolu və əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır. Sənaye parklarının innovativ funksiyaları əsasında yaradılması və onların fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi vacib şərtlər kimi qiymətləndirilmişdir. Qeyri-neft sektorunun innovativ inkişafının müasir dövrün tələblərinə uyğun səmərəli mexanizmlər hesabına sürətləndirilməsi problemlərinin mahiyyəti açıqlanmışdır. Yeni iqtisadi çağırışlar şəraitində qeyri-neft sektorunun inkişafına müasir yanaşmalar ümumiləşdirilmişdir. Qeyri-neft sektorunun inkişaf sərhədləri və strateji hədəfləri müəyyənləşdirilmişdir. Yeni iqtisadi çağırışlar kontekstində qeyri-neft sektorunun innovativ inkişafının sürətləndirilməsinə dair tövsiyələr hazırlanmış və təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: qeyri-neft sektoru, qeyri-neft sektorunun innovativ inkişafı, qeyri-neft sektoru sahələri, qeyri-neft sektorunun innovativ inkişafına nəzəri yanaşmalar, qeyri-neft sektoruna metodoloji yanaşmaların xüsusiyyətləri, qeyri-neft sektorunun strateji inkişaf hədəfləri.

GİRİŞ

Yeni iqtisadi çağırışlar və dünya iqtisadi proseslərinin transformasiyaları şəraitində mövcud iqtisadi mexanizmlərin və yanaşmaların səmərəlilik problemləri xeyli suallar ortaya çıxartmışdır. Son onilliklərdə dünya iqtisadi və maliyyə böhranlarının təsirindən yaranmış yeni şəraitdə mövcud iqtisadi mexanizmlərin səmərəlilik məsələləri xeyli çatlar vermişdir və yeni yanaşmaların hazırlanması, tətbiqi obyektiv zərurət kimi ortaya çıxmışdır. Əslində bu məsələlər yeni deyildir. İqtisadi klassik nəzəriyyələrin mövcudluğundan bu yana bütün dövrlərdə iqtisadi sistemin inkişafının səmərəlilik məsələlərinə baxışlar xüsusi önəm kəsb etmişdir. Biz bu məqalədə qeyri-neft sektorunun innovativ inkişafına baxışları, yanaşmaları və bunlarla bağlı xüsusiyyətləri araşdırırıq, amma bu o demək deyildir ki, klassik iqtisadi nəzəriyyələrin bu problemlə bağlılığı o qədər də yoxdur. Belə hesab edirik ki, adlarını qeyd etdiyimiz klassik iqtisadçıların yanaşmalarında və elmi baxışlarında iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi ilə bağlı problemlərin sistemli baxılması, tətbiq olunan mexanizmlərin səmərəliliyinin təmin edilməsi bilavasitə müasir dövr üçün də kifayət qədər aktualdır və qeyri-neft sektorunun innovativ inkişafına yanaşmalarda nəzərə alın bilər. Digər tərəfdən, iqtisadi sistemin mövcud mexanizmlərinin iqtisadiyyatın inkişafına verdiyi praktiki dəyərin obyektiv reallıqlar əsasında təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsi problemləri diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Belə olduğu təqdirdə iqtisadi inkişaf proseslərinə yeni nəfəs gətirmək üçün tələb olunan innovativ mexanizmlərin seçilməsi və tətbiqi məsələləri daha uğurlu həll edilmək imkanı qazanır. Paul Kruqman belə hesab edir ki, milli iqtisadiyyatın inkişafının sürətləndirilməsi xüsusi yanaşmalar tələb edir və bu problemlərlə məşğul olarkən mümkün şəraitdə iqtisadi inkişafa təsir edən hər bir detalın və komponentin nəzərə alınması vacibdir.

TƏDQİQATIN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

Yeni iqtisadi çağırışlar kontekstində qeyri-neft sektorunun innovativ inkişafına nəzəri-metodoloji yanaşmaların və onların xüsusiyyətlərinin müəyyənəşdirilməsi məqsədi ilə təhlil və ümumiləşdirmə metodlarına üstünlük verilmişdir. Klassik iqtisadi nəzəriyyələrin banisi Adam Smit iqtisadi proseslərin təşkilində və inkişaf etdirilməsində ilk növbədə millətlərin inkişafı, onların rifahının yaxşılaşdırılması məsələlərinə üstünlük vermişdir. Bunula əlaqədar olaraq, Adam Smit hesab edirdi ki, resurslardan millətlərin tərəqqisi naminə səmərəli istifadə iqtisadi yanaşmaların kökündə əsas yeri tutmalıdır [15]. Digər klassik iqtisadçılar - D.Rikardo, J.B.Sey, Alfred Marşal və A.Veber iqtisadiyyatın səmərəli və onun əsas komponentlərinin işləkliyinin təmin edilməsinin vacibliyini qeyd etmişlər. Məsələn, D.Rikardo belə hesab edirdi ki, iqtisadiyyatın əsas komponentlərinin və mexanizmlərinin səmərəli olması amilinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. İqtisadi inkişaf proseslərinə yanaşmalarda praktiki fəaliyyət üçün seçilən mexanizmlərin optimallığı və səmərəliliyi nəzərə alınmalıdır [11]. Digər bir klassik iqtisadi məktəbin nümayəndəsi – J.B.Sey iqtisadiyyatın inkişafı proseslərində tələb olunan resurs komponentlərindən maksimum səmərəli və məhsuldar istifadə olunmasını xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmasını vacib hesab edirdi [13]. Alfred Veber isə belə hesab edirdi ki, iqtisadi inkişaf prosesləri zamanı mövcud potensialdan istifadə səmərəli təmin olunarsa, şübhəsiz iqtisadi sistemin sabitliyini artırmaq mümkündür və belə olduğu təqdirdə iqtisadi sistem gəlirlilik prinsipi ilə fəaliyyət göstərmək imkanı əldə edər [9]. Digər bir klassik iqtisadçı Alfred Marşalın elmi yanaşmaları və baxışları daha çox diqqət cəlb edir.

Belə ki, onun yanaşmalarında yer almış nəzəri müddəalar və baxışlar müasir dövrdə də xeyli aktual olaraq qalmaqdadır və yeni iqtisadi çağırışlar baxımından milli iqtisadiyyatın inkişafının yenilənməsi, təkmilləşdirilməsi, praktiki fəaliyyət mexanizmlərinin əvəzlənməsi baxımından mühüm praktiki əhəmiyyət kəsb edir. A.Marşal hələ 130 il bundan öncə milli iqtisadiyyatın inkişaf prinsiplərini tədqiq edərkən bu qənaətə gəlmişdir ki, iqtisadi sistemin formalaşması və inkişaf etdirilməsi, iqtisadiyyatın inkişafının sabit təşkili üçün, ilk növbədə milli gəlir prinsipinə xüsusi önəm verilməlidir [8]. Bunlarla bərabər, A.Marşalın elmi baxışlarında və nəzəri müddəalarında iqtisadiyyatın əsas mexanizmlərinin məhsuldar olması, istehsal proseslərinin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, iqtisadiyyatın inkişafına prinsipial yanaşmaların təmin edilməsi müasir dövrdə də kifayət qədər aktualdır. Belə ki, A.Marşal iqtisadi proseslərdə və iqtisadiyyatın inkişafı ilə bağlı məsələlərdə prinsipial olaraq maksimum səmərəli mexanizmlərin tətbiqini əsas götürməklə iqtisadi proseslərin inkişaf etdirilməsinə üstünlük verilməsinin tərəfdarı idi. Bu böyük iqtisadçı-alimin innovativ yanaşmaya da baxışları ciddi maraq doğurur və o, hesab edirdi ki, innovasiya-işgüzar fəaliyyətin əsas məzmunu olub, təkcə yeni iqtisadi sistemin yaradıcısı deyil, iqtisadiyyatın ümumi təkamülünün vacib həlqəsidir.

NƏTİCƏ VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Qeyd edək ki, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq elm və texnikanın daha fəal şəkildə iqtisadi inkişaf proseslərinə təsir etməsi ilə iqtisadi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi və bu proseslərdə innovativ yanaşmalara daha çox diqqət yetirilməsi məsələləri kifayət qədər aktuallaşmışdır. Nobel mükafatı laureatı Pol Samuelson bildirirdi ki, milli iqtisadiyyatın strukturunu təkmilləşdirmək üçün beynəlxalq ticarət əməliyyatlarının səmərəliliyi yüksəldilməli və ölkələrin beynəlxalq əmək bölgüsü proseslərində ixtisaslaşması potensialı nəzərə alınmalıdır [12]. Bununla bərabər, iqtisadi inkişafın təmin edilməsi üçün istifadə olunan mövcud mexanizmlərin yenilənməsi təmin olunmalı və hazırda iqtisadi sistemin qarşısında duran prioritet vəzifələrə uyğun olaraq yeni mexanizmlər hazırlanmalıdır. P.Samuelson hesab edirdi ki, iqtisadi sistemin inkişafının sürətləndirilməsi və iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılmasına innovativ baxışlar və yanaşmalar təmin olunduğu halda, mövcud problemlərin həlli yollarının tapılması mümkün olar [7]. İqtisadi mexanizmlərin yenilənməsi, iqtisadi sistemin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi, iqtisadiyyatın məhsuldarlığının yüksəldilməsi problemlərinin həllində innovativ inkişaf mexanizmlərinin vaxtında və yerində tətbiqini vacib məsələ kimi qiymətləndirmişlər. İqtisadi inkişaf proseslərinin intensivləşdirilməsi və səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün hazırda istifadə olunan iqtisadi mexanizmlərin zəif cəhətləri və nöqtələri vaxtında müəyyənləşdirilməli, onların yenilənməsi təmin edilməlidir. İqtisadiyyatda innovativ yanaşmalar bu kimi zərurətlərdən ortaya çıxır, formalaşır və nəticədə innovativ yanaşmanın tətbiqi qaçılmaz bir proses kimi xarakterizə olunur. Amma, bu proses tələb olunan və zəruri bir mexanizm kimi ortaya çıxır. Bundan əlavə, iqtisadiyyatın strukturunu yenidən baxılması problemi varsa, de-məli yüksək texnologiyalar əsaslı iqtisadiyyat sahələrinə üstünlük verilməsi vacib şərtlərdəndir. Bu halda isə innovativ inkişaf mexanizmlərinin tətbiqi məsələsi obyektiv reallıqdan ortaya çıxır və onu nəzərə almamaq mümkün deyildir.

Qeyd edək ki, son 20-30 il ərzində dünya iqtisadi proseslərinin inkişaf təmayülləri və problemləri baxımından, dünya iqtisadi proseslərində ortaya çıxan yeni situasiyanı – qlobal təsiri nəzər almamaq qeyri-mümkündür. Buna görə də, dövlətlər səy göstərməlidirlər ki,

iqtisadiyyatın inkişafı ilə bağlı problemlərə müasir baxışlar formalaşdırılsın və bununla əlaqədar olaraq innovativ mexanizmlərin tətbiqinə daha fəal yer verilsin. Bu yanaşmalarla bağlı, uzun illər ərzində iqtisadi və elmi diskussiyalar getmişdir. Bu diskussiyalarda innovativ funksiyaların iqtisadi proseslərə və iqtisadiyyatın intensivləşməsinə verə biləcəyi müsbət təsirlə yanaşı, onun mənfi tərəfləri də narahatlıqla qarşılanmışdır. Amma, qlobal iqtisadi tendensiyaların müsbət və mənfi təsir dairələrinin balansında, şübhəsiz üstün tərəf müsbət tendensiyalar diqqət çəkir və artıq dünya bunlarla bağlı mövcud reallıqlarla barışmağa məcburdur. Başqa sözlə, qlobal iqtisadi təsirin və bununla əlaqədar olaraq innovativ inkişaf mexanizmlərinin qarşılıqlı şəkildə baxılması dövlətlərin iqtisadi siyasətinin əsasında yer almalı, bunlarla əlaqədar müasir obyektiv reallıqlar əsas götürülməklə daha təkmilləşdirilmiş iqtisadi mexanizmlər hazırlanmalı və yeni iqtisadi çağırışlar şəraitində iqtisadiyyatın, o cümlədən bizim misalımızda qeyri-neft sektorunun innovativ inkişafı təmin olunmalıdır. Bir sıra tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, yeni iqtisadi çağırışlar şəraitində iqtisadiyyatın dayanıqlı və davamlı inkişafı problemlərinə innovativ yanaşmanın təmin edilməsi mütləq şərtlərdən biri kimi baxılmalı və bununla əlaqədar problemlər sistemli öyrənilməli, hər bir dövlətin iqtisadi siyasətinin əsasında yer almalıdır. Dünya iqtisadi proseslərində innovativ inkişafın formalaşması prosesləri və bununla əlaqədar innovativ mexanizmlərin təşkili problemləri görkəmli alim Cozef Şumpeterin adı ilə bağlıdır. C.Şumpeter hesab edirdi ki, innovasiya prosesləri, yeni kombinasiyalar, yeni texnikadan istifadə, yeni xammalın yaranması, yeni məhsulun mənimlənməsi, yeni təchizat bazasının yaradılması və istehsalın yenidən təşkili nəticəsində formalaşırlar [14]. Ona görə, innovativ yanaşmalara üç qrup səpkidə baxılmalı və fərqləndirilməlidir: məhsul-həm istehsal, həm də istehlak sferasında istifadə olunan yeni məhsullar; texnologiyeni və köhnə məhsulların yeni istehsal texnologiyaları və idarəetmə və ya təşkilati-istehsalın təşkili və idarəedilməsinin yeni üsullarına aid etmişdir. Sonrakı proseslərdə C.Şumpeterin elmi baxışları praktiki proseslərdə özünü doğrultmağa başladıqda, innovativ yanaşmalara ilk növbədə ABŞ və Qərbi Avropa ölkələri daha çox diqqət yetirməyə nail ola bilmişlər. Bütün bunların nəticəsində həmin ölkələr özlərinin iqtisadiyyatlarını əhəmiyyətli səviyyədə gücləndirə bilmiş və dünyanın digər ölkələri ilə müqayisədə innovativ inkişaf baxımından xeyli irəliləməyi bacarmışlar. Belə hesab edirik ki, məhz ABŞ və Qərbi Avropa ölkələrinin güclü və dayanıqlı iqtisadiyyata malik olmalarında innovativ yanaşmalar böyük əhəmiyyət kəsb etmiş və həlledici rola malik olmuşdur. ABŞ iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyinin gücləndirilməsində və yüksək texnologiyaların tətbiqi proseslərində əhəmiyyətli nəticələrin əldə edilməsində innovativ yanaşmalar əsas prinsip kimi möhkəmlənmiş və bu ölkənin iqtisadiyyatında innovativ mexanizmlər böyük töhfələr verirlər. İqtisadi inkişaf proseslərinin yenilənməsi və sürətləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq innovativ inkişaf mexanizmlərinin tətbiqinə obyektiv zərurət kimi yanaşmışlar. Belə ki, innovativ yanaşmalar öz mahiyyətlərinə və funksiyalarına görə, əvvəlki iqtisadi mexanizmlərdən əhəmiyyətli səviyyədə fərqli olurlar və onların tətbiqi iqtisadi inkişaf proseslərinə yeni məhsuldar stimullar verir. Başqa sözlə, yeni texnologiyalar tətbiq olunan innovativ mexanizmlər, innovativ yanaşmaların məntiqi nəticəsi kimi qəbul edilir və dəyərləndirilir. Digər tərəfdən, innovasiyaya - elmi-tədqiqat, marketinq, istehsal və idarəetmə sferasının qarşılıqlı təsirinə nəticəsi kimi baxılır.

Bir qrup tədqiqatçılar – F.H.Qasımov, Z.M.Nəcəfov, V.A.Abbasov, İ.A.Asłanzadə, T.N.Əliyev, Q.Ə.Səfərov, Ş.T.Əliyev, A.H.Tağıyev, A.N.Muradov L.F.Mahmudova və digər-

ləri son 15-20 il ərzində ölkəmizdə iqtisadi inkişaf proseslərinin təkmilləşdirilməsi, yenilənməsi, innovativ mexanizmlərin hazırlanması və tətbiqi ilə bağlı araşdırmalar aparmışlar. Əvvəla qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə hələ də milli innovasiya sisteminin formalaşdırılması başa çatdırılmamışdır. Milli innovasiya sisteminin yaradılması və inkişafı ilə bağlı mütərəqqi dünya təcrübəsinə şəkildə innovasiya zonaları və mərkəzləri yaradılmamışdır. Elmi-innovativ araşdırmalar və tədqiqatlar praktiki istehsal və tətbiq prosesləri ilə əlaqələrdən uzaqdır. Başqa sözlə, ölkəmizdə dünya təcrübəsində daha çox rast gəldiyimiz elm və innovasiyalar parkları, innovasiya mərkəzləri kimi qurumlar hələlik təşkil olunmamışdır. Düzdür, artıq Pirallahıda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının yüksək texnologiyalar parkının yaradılması prosesləri sürətlənməkdədir. Amma, bu istiqamətdə ümumilikdə görülən işlər yeni iqtisadi çağırışlar şəraitində ölkə iqtisadiyyatının innovativ mexanizmlər hesabına yenilənməsi, xüsusilə qeyri-neft sektorunun innovativ inkişafının təmin edilməsi üçün kifayət deyildir. Professor F.N.Qasimov haqlı olaraq qeyd edirdi ki, milli innovasiya sisteminin yaradılması və mütərəqqi dünya təcrübəsinin tətbiqi ilə bağlı proseslər xeyli ləngdir [1]. Hesab edirik ki, müasir dövrdə ölkəmizdə milli innovasiya sisteminin inkişaf prosesləri əhəmiyyətli səviyyədə sürətləndirilməli və iqtisadiyyatın innovativ inkişafına yanaşmalar dəyişdirilməlidir. Bundan əlavə, ölkənin müxtəlif iqtisadiyyat sahələrinin, ilk növbədə qeyri-neft sektoru sahələrinin innovativ inkişafının təmin olunması tədbirləri həyata keçirilməlidir. Sənaye sahələrinin və xüsusi ilə onun əlavə dəyər vermək potensialına malik olan qeyri-neft sektoru sahələrinin innovativ inkişafı sürətləndirilməlidir [6]. Bundan başqa, ölkəmizdə qeyri-neft sektoru sənaye sahələrinin innovativ inkişafı ilə bağlı fəaliyyət mexanizmlərinin tətbiqinin sürətləndirilməsi təmin olunmalıdır [10]. İnnovativ yanaşmalar müasir iqtisadi mexanizmlərin əsasını təşkil etməli və onların səmərəlilik prinsipləri əsas şərt kimi qəbul edilməlidir. İnnovativ yanaşmaların qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafında fəal tətbiqinin təşkili prosesləri əhəmiyyətli səviyyədə intensivləşdirilməlidir. Digər tərəfdən, sənaye sahələrinin qeyri-neft təmayüllü istiqamətləri üzrə inkişaf proseslərinin təmin olunmasında innovativ mexanizmlərin məhsuldarlığı xüsusiyyətlərindən istifadənin reallaşdırılması milli iqtisadiyyatın artımında əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Buna görə də, innovasiya funksiyalarının və innovativ mexanizmlərin təşkili və idarə edilməsi mexanizmlərinin fəal şəkildə hazırlanması və reallaşdırılması məsələləri sistemli baxılmalıdır [4]. Fikrimizcə, bu məsələlərdə dövlətin fəallığı məsələlərinə yenidən baxılmalı və dövlətin balanslaşdırılmış müasir innovasiya siyasəti hazırlanmalıdır. A.H.Tağıyev və İ.A.Aslanzadəyə görə, dövlət tərəfindən innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılmasında iqtisadiyyat, tədqiqatlar və işlənilmələrin təminat infrastrukturunda əlverişli innovasiya mühitinin formalaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir [5]. Bunlarla yanaşı, iqtisadiyyatın innovasiya inkişafının təmin olunması yüksək səviyyədə milli innovativ inkişafın konseptual əsaslarının formalaşdırılmasını tələb edir. Bu baxımdan iqtisadiyyatın innovasiyalı inkişafının və xüsusi ilə qeyri-neft sektorunun innovativ inkişafının uzunmüddətli dövr üçün strateji hədəfləri və səmərəli mexanizmləri olmalıdır. İqtisadi inkişaf proseslərinin innovasiyalasdırılması problemləri gecikdirilmədən həll edilməlidir [3]. Qeyri-neft sektorunun innovativ inkişafı ilə bağlı strateji hədəflər və fəaliyyət mexanizmləri kompleks şəkildə öz əksini 06 dekabr 2016-cı il tarixdə Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritəsi”ndə tapmışdır [2]. Bu fundamental tarixi strateji sənəddə qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafının təmin edilməsində bir sıra mühüm mexanizmlər, o cümlədən innovativ yanaşmalar başlıca prinsiplər kimi götürülmüşdür.

Y E K U N

Qeyd olunan yanaşmalar, elmi baxışlar, dövlətin bu sahədəki həyata keçirdiyi iqtisadi siyasət qeyri-neft sektorunun innovativ inkişafına nəzəri yanaşmaları müasir iqtisadi tendensiyalar baxımından təkmilləşdirilməyi, müasir dövrün tələblərinə uyğun mexanizmlərin hazırlanaraq dövrüyyəyə cəlb edilməsini şərtləndirir. Bu baxımdan yaxın illərdə ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun müxtəlif sahələrinin inkişaf etdirilməsi prioritetləri üzrə bir sıra vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi strateji əhəmiyyət kəsb edəcəkdir:

✓ ilk növbədə, qeyri-neft sektoru sahələrin innovativ inkişafının hazırkı dövrə qədər qəbul olunmuş strateji hədəflərinin davamlı və ardıcıl yerinə yetirilməsi təmin edilməsi;

✓ əlavə dəyər yaratmaq potensialına malik qeyri-neft sektoru sahələrinin innovativ inkişafının sürətləndirilməsi ilə bağlı məsələlər kompleks və sistemli olaraq tənzimlənməsi və uzunmüddətli dövr nəzərə alınaraq məqsədli proqramlar hazırlamaqla reallaşdırılması;

✓ qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafının intensivləşdirilməsi üçün ölkədə elm və texnologiyalar bazarlarının maddi-texniki infrastrukturunun gücləndirilməsinin təmin olunması;

✓ ölkəmiz üçün ənənəvi olan qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişaf potensialından istifadənin səmərəliliyinin artırılması üçün çoxfunksiyalı sənaye parklarının yaradılması proseslərinin təkmilləşdirilməsi və bu sahədə mütərəqqi dünya təcrübəsi əsas götürülməklə, daha məhsuldar sənaye parkları modellərinin tətbiqinin təmin edilməsi;

✓ qeyri-neft sektorunun müxtəlif prioritet sahələri üzrə innovativ inkişafının təmin edilməsi üçün ölkədə milli innovasiya sisteminin yaradılması proseslərinin başa çatdırılması, milli iqtisadiyyatın innovasiyalasdırılması və innovasiya zonalarının təşkili proseslərinin əhəmiyyətli səviyyədə intensivləşdirilməsi və s.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Qasimov F.H., Nəcəfov Z.M. İnnovasiyalar: yaranması, yayılması və inkişaf perspektivləri. Bakı, Elm, 2009.-416 s.

2. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanı. Bakı şəhəri, 6 dekabr 2016-cı il.

3. Muradov A.N., Mehdiyev B.İ. İqtisadiyyatın innovasiyalı inkişafının nəzəri aspektləri. //AMEA-nın xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası №2, Bakı, "Elm", 2013, s.26-30.

4. Süleymanov Q.S., İnnovasiya prosesinin təşkili və idarə edilməsi. Bakı, "Elm", 2007.-105 s.

5. Tağıyev A.H., Aslanzadə İ.A. İnnovasiya menecmenti, II hissə. Bakı, 2017.-352 s.

6. Алиев Т.Н. Инновационное развитие промышленности Азербайджана: нефтехимия. Москва, «Palmarium academic publishing» 2016.-232 с.

7. Самуэльсон П. Экономика в 2 т.: пер. с англ / П. Самуэльсон. М.: НПО Алгон ВНИИСИ, 1993. - 334 с.

8. Alfred Marshall. Principles of Economics, 1890-1891.

9. Alfred Weber. Über den Standort der Industrie. Bd. 1: Reine Theorie des Standorts. 1909.

10. Aliyev Sh.T. The stragics and the role of oil factor in transition to the innovation economics of Azrbaijan / International symposium on innovative economic policies FOF

climate change mitigation, Italia, 2009.-P. 265-268.

11. Ricardo D. On the Principles of Political Economy and Taxation, 1817.
12. Samuelson Paul.A. The Gains from International Trade Once Again// Economic Journal 72, 820-9 (1962).
13. Say J.B. A Treatise on Political Economy, 1803.
14. Shumpeter Josef A. The theory of economic development, 1934.
15. Smith, Adam. Wealth of Nations, edited by C. J. Bullock. Vol. X. The Harvard Classics. New York: P.F. Collier & Son, 1909–14; Bartleby.com, 2001.

*Керимова Хаяля Орудж гызы, докторант
Азербайджанский Технический Университет,
Адрес: АЗ 1073, Азербайджанская Республика,
г.Баку, пр-т Г.Джавида, 25.
E-mail: kerimova.xayala@inbox.ru
© Керимова Х. О., 2018*

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИННОВАТИВНОМУ РАЗВИТИЮ НЕНЕФТЯНОГО СЕКТОРА В КОНТЕКСТЕ НАВЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ВЫЗОВОВ И ИХ ОСОБЕННОСТИ

Р Е З Ю М Е

В статье исследованы теоретико-методологические подходы к инновативному развитию ненефтяного сектора в контексте новых экономических вызовов и их особенности. С этой целью анализированы теоретические подходы к инновативному развитию ненефтяного сектора с точки зрения новых экономических вызовов. Рассмотрены теории классических ученых-экономистов и даны современные подходы к этим теоретическим взглядам. Сконцентрировано внимание на взглядах классических ученых-экономистов по рациональному развитию экономики и отмечена их актуальность по сегодняшний день. Исследованы методологические особенности инновативного развития ненефтяного сектора. Комплексно рассмотрено и изучено влияние внутренних и внешних факторов на развитие ненефтяного сектора экономики страны. Затронуты проблемы, связанные с организацией национальной инновационной системы и указана важность интенсивного развития данной сферы. Обращено внимание на проблемы усиления государственной политики по развитию ненефтяного сектора и совершенствования инновационной системы. В качестве первоочередных задач оценено совершенствование механизмов государственной политики инновативного развития. Обоснована необходимость создания соответствующих инновативных фондов и обществ по обеспечению инновационного развития. Отмечена важность стратегических подходов к проблемам усиления материально технической инфраструктуры сферы ненефтяного сектора. Затронуты проблемы активного использования мирового опыта по созданию и развитию инновационных зон. Обоснована роль и важность промышленных парков по моделированию и ускорению развития ненефтяного сектора страны. Раскрыта сущность проблемы ускорения инновативного развития ненефтяного сектора за счет соответствующих эффективных механизмов. Обобщены современные подходы по развитию ненефтяного сектора в условиях новых экономических вызовов. Подготовлены рекомендации и даны соответствующие предложения по ускорению инновативного развития ненефтяного сектора в контексте новых экономических вызовов.

Ключевые слова: ненефтяной сектор, инновативное развитие ненефтяного сектора, сферы ненефтяного сектора, теоретические подходы инновативного развития ненефтяного сектора, особенности методологических подходов ненефтяного сектора, стратегические цели развития ненефтяного сектора.

*Khayala Oruj Kerimova, PhD Student,
Azerbaijan Technical University,
Address: AZ 1073, Azerbaijan Republic,
Baku, H.Javid Ave. 25,
E-mail: kerimova.xayala@inbox.ru
©Kerimova K.O., 2018*

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE INNOVATIVE DEVELOPMENT OF THE NON-PERFORMING SECTOR IN THE CONTEXT OF NEW ECONOMIC CHALLENGES AND THEIR SPECIFICITIES

S U M M A R Y

The theoretical and methodological approaches to the innovative development of the non-oil sector in the context of new economic challenges and their features are explored in the thesis. Theoretical approaches to the innovative development of the non-oil sector in terms of global economic challenges are analyzed with this purpose. The theories of classical economists are considered and modern approaches to these theoretical views are given. Concentrated attention is to the views of classical economists on the rational development of the economy and noted their relevance to the present day. The methodological features of the innovative development of the non-oil sector and the influence of internal and external factors on the development of the non-oil sector of the country economy have comprehensively examined. The problems related to the organization of the national innovation system were touched upon and the importance of intensive development of this sphere was pointed out in the work. The attention is drawn to the problems of strengthening the state policy for the development of the non-oil sector and improving the innovation system. As priorities, the improvement of the mechanisms of the state policy of innovative development was assessed. Next the necessity of creating appropriate innovative funds and societies for ensuring innovative development, the importance of strategic approaches to the problems of strengthening the material and technical infrastructure of the non-oil sector, the problems of active use of world experience in the creation and development of innovation zones and the role, importance of industrial parks for modeling and accelerating the development of the non-oil sector of the country is substantiated in the thesis. Then, the essence of the problem of accelerating the innovative development of the non-oil sector is revealed at the expense of appropriate effective mechanisms. Modern approaches to the development of the non-oil sector in the context of global economic challenges are summarized and the recommendations were prepared and corresponding proposals were given to accelerate the innovative development of the non-oil sector in the context of global economic challenges.

Keywords: the non-oil sector, innovative development of the non-oil sector, spheres of non-oil sector, theoretical approaches and innovative development of the non-oil sector, particularly the methodological approaches of the non-oil sector, the strategic objectives of the development of the non-oil sector.

*Ziyadov Faruq Həmzə oğlu, doktorant,
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti,
Ünvan: AZ 1124, Azərbaycan Respublikası,
Bakı şəhəri, N.Nərimanov küç.93,
E-mail: ziyadov.farug@bk.ru
© Ziyadov F.H.,2018*

UOT: 336.645.1:336.648

AQRAR-EMAL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İNVESTİSİYA CƏLBEDİCİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ YOLLARI

X Ü L A S Ə

Məqalədə aqrar-emal müəssisələrinin investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsi yolları tədqiq olunmuşdur. Bu məqsədlə, müasir dövrdə aqrar-sənaye kompleksinin və aqrar-emal müəssisələrinin investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsinin əhəmiyyəti təhlil edilmişdir. Aqrar-emal kompleksinin milli iqtisadiyyatının diversifikasiyalasdırılmasında rolu baxılmışdır. Aqrar-emal müəssisələrinin ölkənin mühüm ərzaq məhsulları ilə təminatında rolu araşdırılmışdır. Aqrar-emal müəssisələrinin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsində investisiyaların əhəmiyyəti qeyd edilmişdir. Bu məqsədlə aqrar-emal müəssisələrinin iqtisadi-təşkilatı problemlərinin həll edilməsi və onların investisiya cəlbediciliyinin artırılması mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi tədbirlərinin görülməsinin vacibliyi əsaslandırılmışdır. Ölkədə aqrar islahatların müsbət nəticələrinin aqrar-emal kompleksinin inkişafına verdiyi töhfələr təhlil olunmuşdur.

Ölkə regionlarının resurs potensialından səmərəli istifadə olunmasında aqrar-sənaye kompleksinin fəaliyyətinin genişləndirilməsinin əhəmiyyəti açıqlanmışdır. Aqrar-emal müəssisələrinin regionlarda cəmlənmiş əmək ehtiyatlarında və iqtisadi resurslardan maksimum səmərəli istifadə olunmasında rolu göstərilmişdir. Aqrar-emal müəssisələrinin region əhalisinin gəlirlərinin artırılmasında, yoxsulluq və işsizlik səviyyəsinin azaldılmasında əhəmiyyəti verilmişdir.

Strateji Yol Xəritələrinin reallaşdırılması ilə bağlı olaraq kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının və çeşidinin genişləndirilməsində aqrar-emal müəssisələrinin rolu araşdırılmışdır. Kənd təsərrüfatı xammallarının əlavə dəyər yaratmaq potensialının istifadə olunmasında və milli məhsulun artımında aqrar-emal müəssisələrinin çoxfunksiyalı rolu açıqlanmışdır. Qlobal iqtisadi təhdidlər və ərzaq problemləri kontekstində ölkəmizdə ərzaq bolluğunun yaradılmasında aqrar-emal müəssisələrinin imkanları verilmişdir.

Ölkə iqtisadiyyatının strukturunun təkmilləşdirilməsində və yeni artım mənbələrinin müəyyənəşdirilməsində aqrar-emal müəssisələrinin əhəmiyyəti göstərilmişdir. Ölkədə aqrar-emal kompleksinin əsas xammal mənbəyi olan kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal potensialının genişləndirilməsi üçün zəruri olan kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların imkanları qiymətləndirilmişdir. Ayırı-ayrı kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal dinamikasına baxılmış və təhlil olunmuşdur.

Məqalənin sonunda aqrar-emal müəssisələrinin investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsi yolları üzrə bir sıra tövsiyələr hazırlanmış və təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: aqrar sənaye kompleksi, aqrar-emal müəssisələri, investisiya fəaliyyəti, investisiya cəlbediciliyi, aqrar-emal müəssisələrinin investisiya cəlbediciliyi, investisiya mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi.

GİRİŞ

Son onillikdə qlobal iqtisadi təsirdən doğan yeni şəraitdə dünyada qlobal ərzaq probleminin kəskinləşməsi diqqət çəkir. Bu problemin həllində hər bir dövlətin rolu olmalıdır, amma bununla belə hər bir dövlət ilk növbədə özünün qlobal ərzaq probleminin həll edilməsində daha çox sistemli və davamlı tədbirlər görməlidir. Ölkənin ərzaq probleminin azaldılmasında və ya həll edilməsində aqrar-emal müəssisələrinin böyük əhəmiyyəti vardır. Aqrar sənaye kompleksinin inkişaf etdirilməsi və ərzaq bolluğunun yaradılması ilə bağlı məsələlərdə əsas problemlərdən biri rəqabət qabiliyyətli aqrar-emal müəssisələrinin yaradılması və inkişaf etdirilməsidir.

Amma, bunun bir çox məsələlərlə yanaşı, həmin sahəyə investisiyaların cəlbinin, o cümlədən xarici investisiyaların cəlb edilməsinin təşkili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Başqa sözlə, ölkənin qlobal problemlərindən biri olan ərzaq problemlərinin həll edilməsi sahəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən iqtisadiyyat sahəsinin investisiya cəlbediciliyinin artırılması həll olunmalıdır. Azərbaycan Respublikası prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə göstərilmişdir ki, prioritet və strateji əsas yeri ərzaq bolluğunun yaradılması və bununla əlaqədar aqrar-emal müəssisələrinin fəaliyyətinin müasir tələblər səviyyəsinə qaldırılmasıdır [5]. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatının perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsində bir sıra iqtisadiyyat sahələrinin inkişafı ilə bağlı strateji hədəflər müəyyənləşdirilmişdir [4]. Həmin strateji sənəddə aqrar sahənin inkişaf etdirilməsinə və yüksək rəqabət qabiliyyətli aqrar-emal müəssisələrinin yaradılmasına xüsusi önəm verilmişdir. Məlumdur ki, bu kimi vəzifələrin öhdəsindən gəlmək üçün külli miqdarda investisiya resursları tələb olunur. İnvestisiya resurslarının cəlb edilməsi üçün aqrar sənaye kompleksinin və onun aqrar-emal müəssisələrinin investisiya cəlbediciliyinin artırılması vacib şərtlərdəndir [13; 14].

Qlobal iqtisadi təhdidlər şəraitində investisiya resurslarının cəlb edilməsi o qədər də asan məsələ deyildir və bunun üçün aqrar-emal müəssisələrinin iqtisadi-təşkilati baxımdan təkmilləşdirilməsi, maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi tələb olunur. Bundan əlavə, aqrar-emal sənayesi müəssisələrinə investisiyaların fəal cəlb edilməsi mexanizmlərinin səmərəlilik və gəlirlilik prinsiplərinə xüsusi önəm verilməlidir [15; 8].

TƏDQIQATIN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

Aqrar sənaye kompleksinin və onun aqrar-emal müəssisələrinin investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsi üçün davamlı tədbirlərin görülməsi, o cümlədən regional investisiya fondlarının və cəmiyyətlərinin yaradılması məsələlərinə diqqət əhəmiyyətli səviyyədə artırılmalıdır. Bunun üçün, ilk növbədə, bu sahənin nəzəri problemləri, metodoloji məsələləri dərindən araşdırılmalı, adekvat tədbirlər görülməlidir. Belə mürəkkəb vəzifələrin öhdəsindən gəlmək üçün sistemli təhlil, müqayisəli analiz, histqramalar və s. metodlardan və üslublardan istifadəyə üstünlük verilmişdir. Təhlilin əsasında aqrar-emal müəssisələrinin investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsinə mane olan problemlərin mahiyyətinin açıqlanması, bunun üçün prinsip və meyarların müəyyənləşdirilməsi yer almışdır. Bundan əlavə, aqrar-emal müəssisələrinin xammal təminatına və innovativ inkişafına xüsusi önəm verilməlidir [3;6].

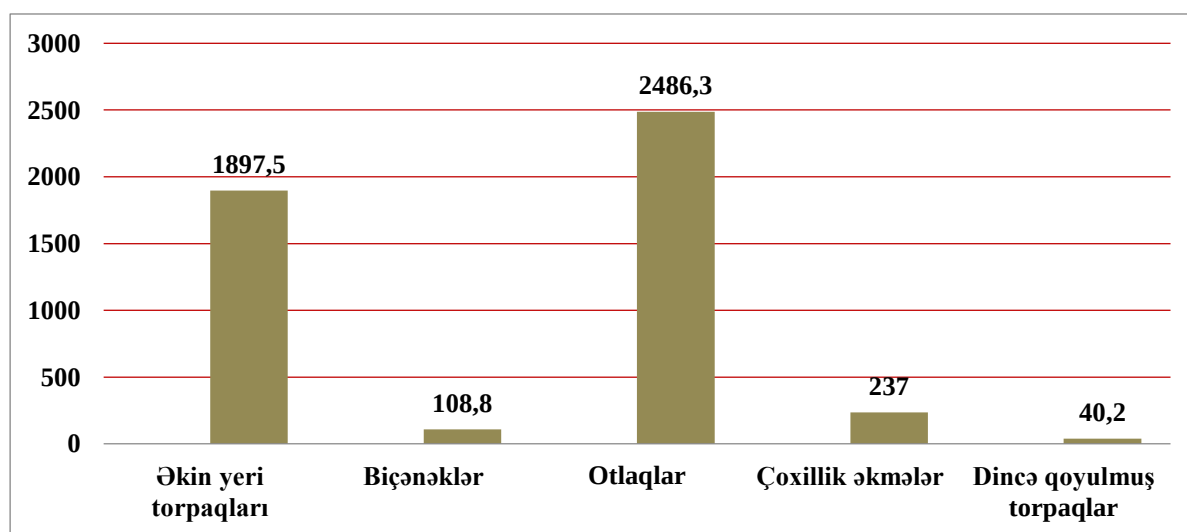
Məlumdur ki, ölkəmizdə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün mövcud olan torpaqların ümumi sahəsi 4769,8 min hektardır, bundan kənd təsərrüfatının fəaliyyət-təsərrüfat dövrüyyəsində 4572,9 min hektar istifadə olunur, eyni zamanda bu torpağın 1792,5 hektarı dövlət mülkiyyətində, 1113,5 min hektarı bələdiyyə mülkiyyətində və 1666,8 min hektarı isə xüsusi mülkiyyətdədir [12]. Bunlarla yanaşı, dövlətin investisiya siyasətinin çevikliyi və yeni iqtisadi çağırışlara uyğunluğu təmin olunmalıdır. Aqrar-emal müəssisələrinin investisiyalara olan tələbatının əsaslandırılması, sistemli planlaşdırılması, investor kompaniyalarla sıx əlaqələrin yaradılması və kifayət qədər elmi iqtisadi baxımdan öyrənilmiş investisiya layihələrinin reallaşdırılması vacibdir. Belə olduğu təqdirdə, aqrar-emal müəssisələrinin investisiya cəlbediciliyini kifayət qədər artırmaq mümkündür [1;9].

Qeyd edək ki, 2016-cı il 14 iyunda qəbul olunmuş “Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunun qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar, aqrar-emal müəssisələrinin inkişaf etdirilməsi və onların investisiya cəlbediciliyinin artırılması üçün əsaslı zəmin yaranmışdır [7]. Bu baxımdan aqrar-emal müəssisələrinin investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsi üçün yeni mexanizmlərin hazırlanması və tətbiqi baxımından qanunvericilik bazası güclənmiş, daha əlverişli şərait yaranmışdır.

NƏTİCƏ VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Qeyd edək ki, Ölkəmizdə aqrar-emal müəssisələrin fəaliyyətinin gücləndirilməsində regionların inkişafı, regionlarda torpaq fondlarından istifadənin səviyyəsi, əkinə yararlı torpaq sahələrindən səmərəli istifadənin təmin olunması vacib şərtlərdəndir. Ölkəmizdə aparılmış iqtisadi islahatlar və aqrar islahatlar nəticəsində ölkəmizdə 869,3 minə yaxın ailəyə torpaq payı verilmiş və həmin torpaq sahələrinin ümumi ərazisi 1695 min hektara yaxın olmuşdur, bu isə ölkə üzrə əkinə yararlı torpaqların 20 %-ə yaxını deməkdir.

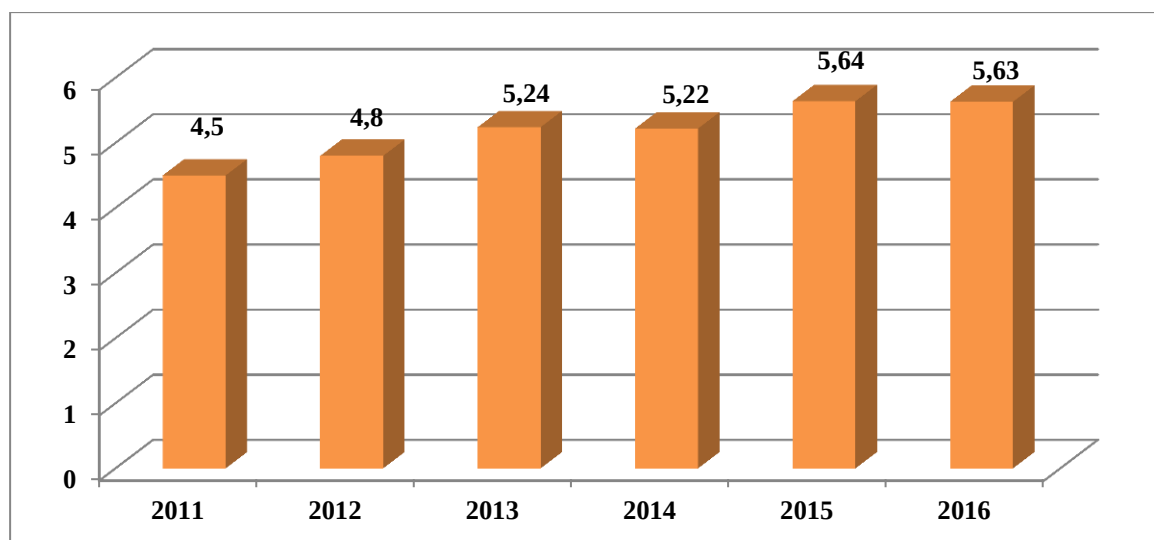
Şəkil 1-də Azərbaycanda 01.01.2016-cı il tarixə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların göstəriciləri verilmişdir.

Şəkil 1. Azərbaycanda kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar, min ha. 01.01.2016-cı il. (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları üzrə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.azstat.org>).

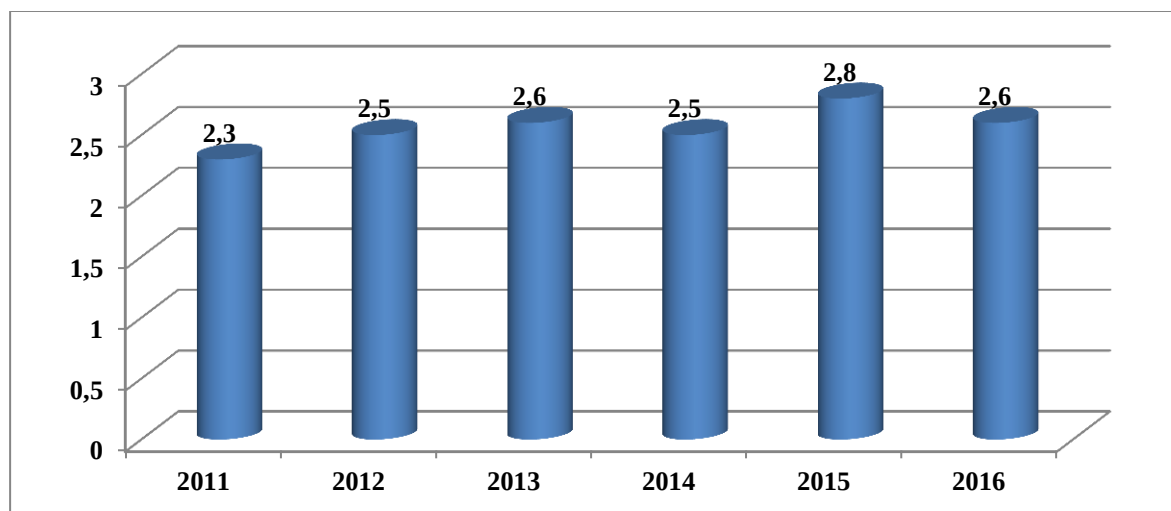
Bütün bunlar, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının və çeşidinin artırılmasına, başqa sözlə, aqrar-emal müəssisələrinin xammal bazasının gücləndirilməsinə imkan vermişdir.

Belə ki, 2011-2016-cı illər ərzində ölkəmizdə kənd təsərrüfatının ümumi məhsul istehsalı 25,1 % artmış və 2016-cı ilin yekununda 5,63 mlrd. manat səviyyəsində olmuşdur və bu göstəricilər Şəkil 2-də öz əksini tapmışdır.

Şəkil 2. Azərbaycanada 2011-2016-cı illərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmnin ümumi dinamikası, mlrd. manat (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları üzrə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.azstat.org>).

Şəkil 3-də Azərbaycanada 2011-2016-cı illərdə bitkiçilik məhsullarının həcmnin ümumi dinamikası verilmişdir.

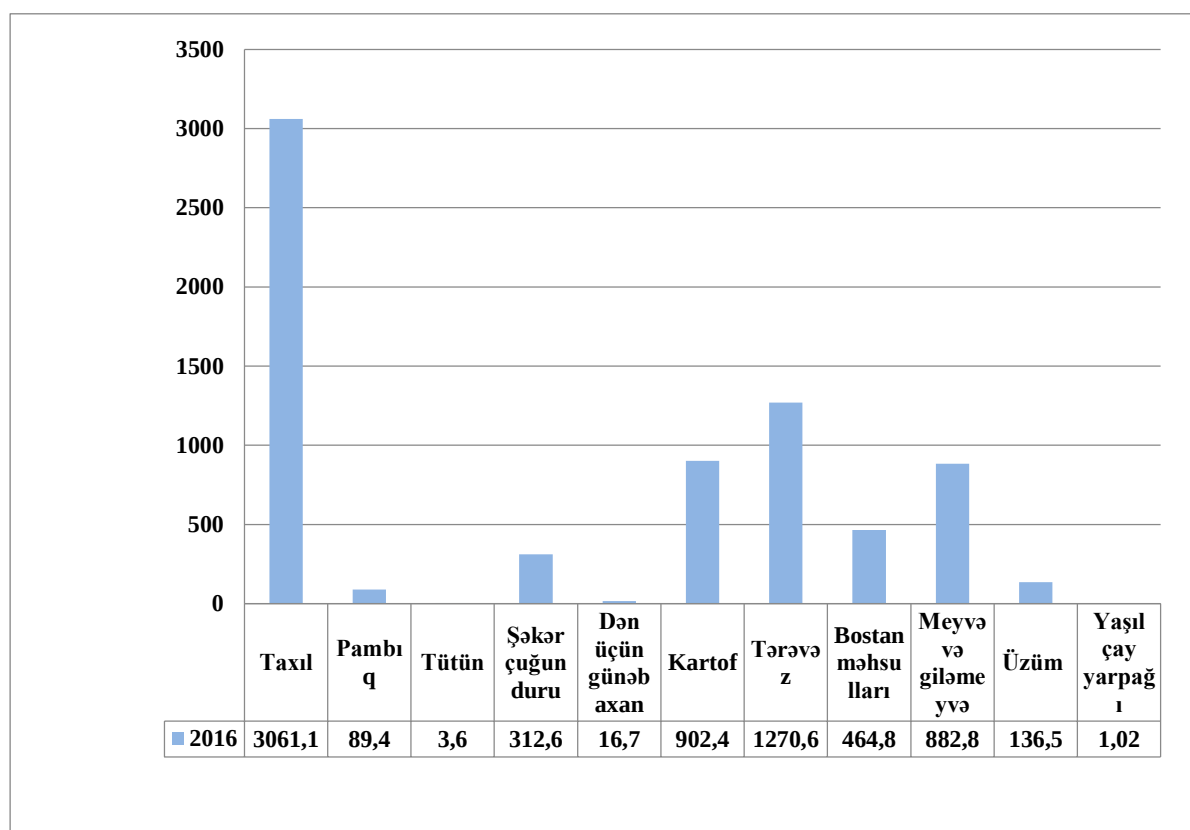
Şəkil 3. Azərbaycanada 2011-2016-cı illərdə bitkiçilik məhsullarının həcmnin ümumi dinamikası, mlrd. manat. (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları üzrə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.azstat.org>).

Şəkil 3-ün təhlilinə əsaslansa, görmək olar ki, 2011-2016-cı illərdə bitkiçilik məhsullarının artımı bir o qədər də yüksək artım nümayiş etdirməmişdir. Aqrar-əməl müəssisələrinin vacib xammal mənbəyi olan bitkiçilik məhsullarının 2016-cı ildə 2015-ci ilə müqayisədə nisbətən azalmışdır.

Amma, 2017-ci ildə bir sıra mühüm texniki bitkiçilik – pambıq, üzüm və s. məhsulların hesabına bu sahədə artım müşahidə olunmaqdadır. Bunlar isə yaxın perspektivdə aqrar-əməl müəssisələrinin xammal bazasının daha da artmasına gətirib çıxaracaqdır.

Deməli, aqrar-əməl müəssisələrinin istehsal güclərinin artırılması tələb olunacaqdır və bu məqsədlər üçün yeni investisiyalar lazım gələcəkdir, bu problemin həlli isə əsas etibarilə aqrar-əməl müəssisələrinin investisiya cəlbəediciliyi səviyyəsindən bilavasitə asılıdır.

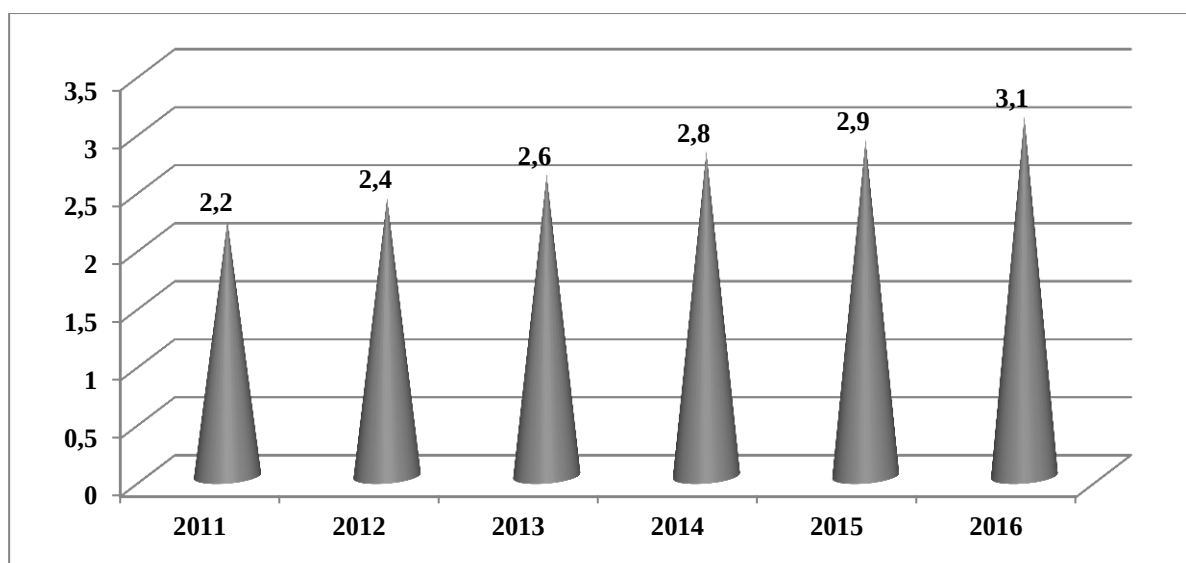
Şəkil 4-də Azərbaycanda 2016-cı ildə kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi yığım göstəriciləri verilmişdir.

Şəkil 4. Azərbaycanda 2016-cı ildə kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi yığını, min ton. (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları üzrə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.azstat.org>).

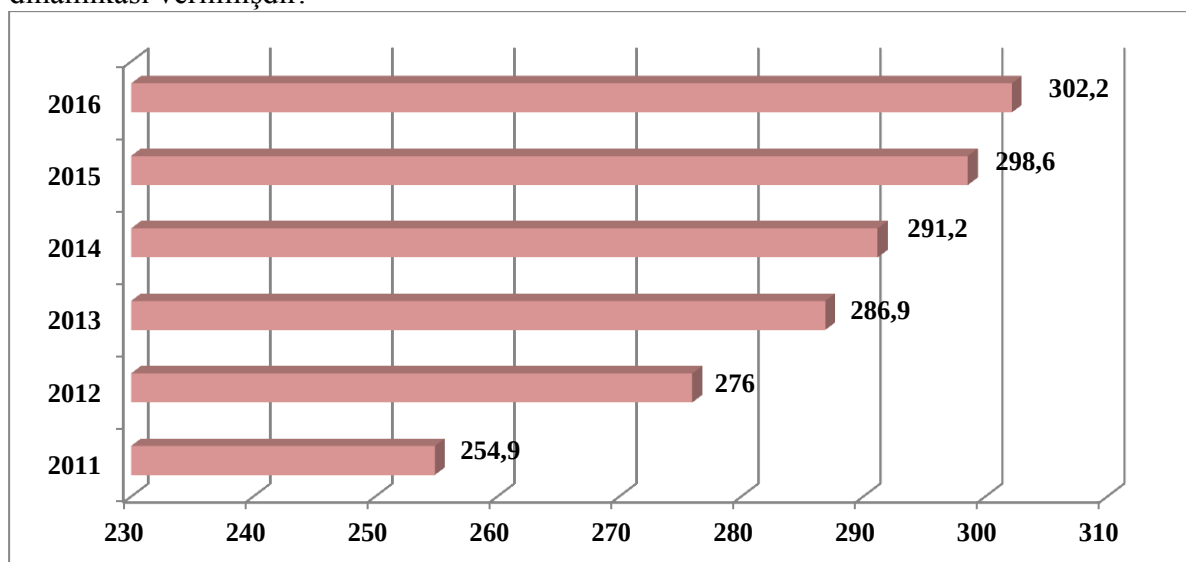
Şəkil 4-dən göründüyü kimi, bir çox kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üzrə heç də zəif olmayan yığım reallaşdırılmışdır və bunlar aqrar-əməl müəssisələrinin xammal bazasının gücləndirilməsinə imkan verir.

Şəkil 5-də Azərbaycanda 2011-2016-cı illər üzrə heyvandarlıq məhsullarının istehsalının ümumi dinamikası öz əksini tapmışdır.

Şəkil 5. Azərbaycanın 2011-2016-cı illər üzrə heyvandarlıq məhsullarının istehsalının ümumi dinamikası, mlrd. manat (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları üzrə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.azstat.org>).

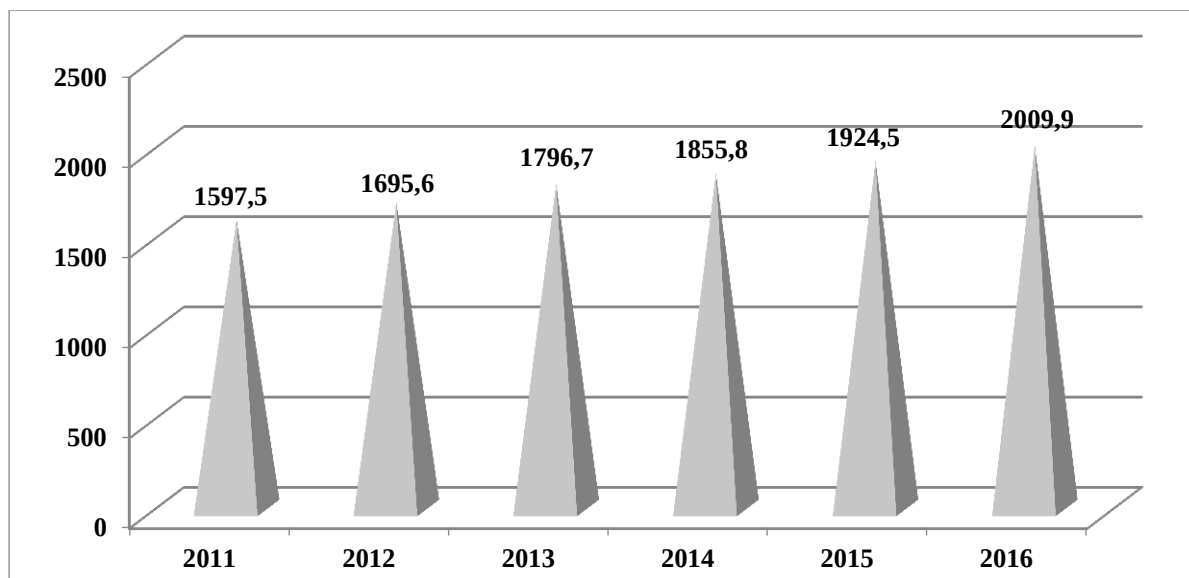
Şəkil 6-da isə Azərbaycanın 2011-2016-cı illər üzrə mal-qara və quş əti istehsalının dinamikası verilmişdir.

Şəkil. 6. Azərbaycanın 2011-2016-cı illər üzrə mal-qara və quş əti istehsalının dinamikası, min ton. (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları üzrə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.azstat.org>).

Göründüyü kimi, 2011-2016-cı illər ərzində ölkəmizdə ət istehsalı 18,6 % artmış və 2016-cı ildə ət istehsalının ümumi həcmi 302,2 min ton olmuşdur.

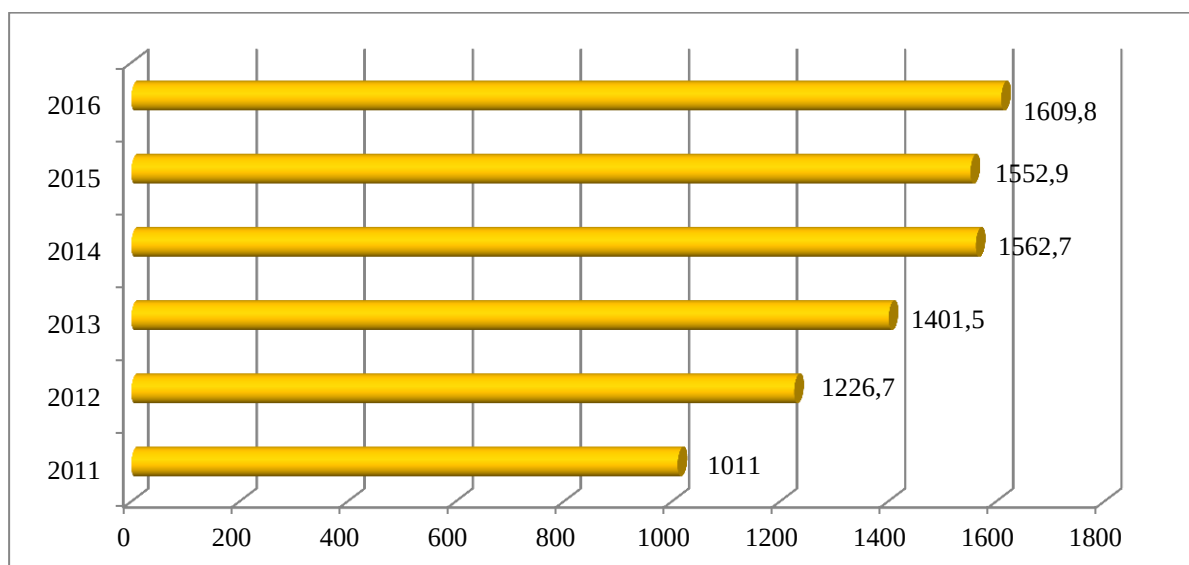
Şəkil 7-də Azərbaycanın 2011-2016-cı illər üzrə süd istehsalının dinamikası öz əksini tapmışdır.

Şəkil 7. Azərbaycanca 2011-2016-cı illər üzrə süd istehsalının dinamikası, min ton.
(Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları üzrə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.azstat.org>).

2011-2016-cı illərdə ölkədə süd istehsalı 25,8 % yüksəlmiş və 2016-cı ilin yekununda süd istehsalının ümumi həcmi 2009,9 min ton olmuşdur.

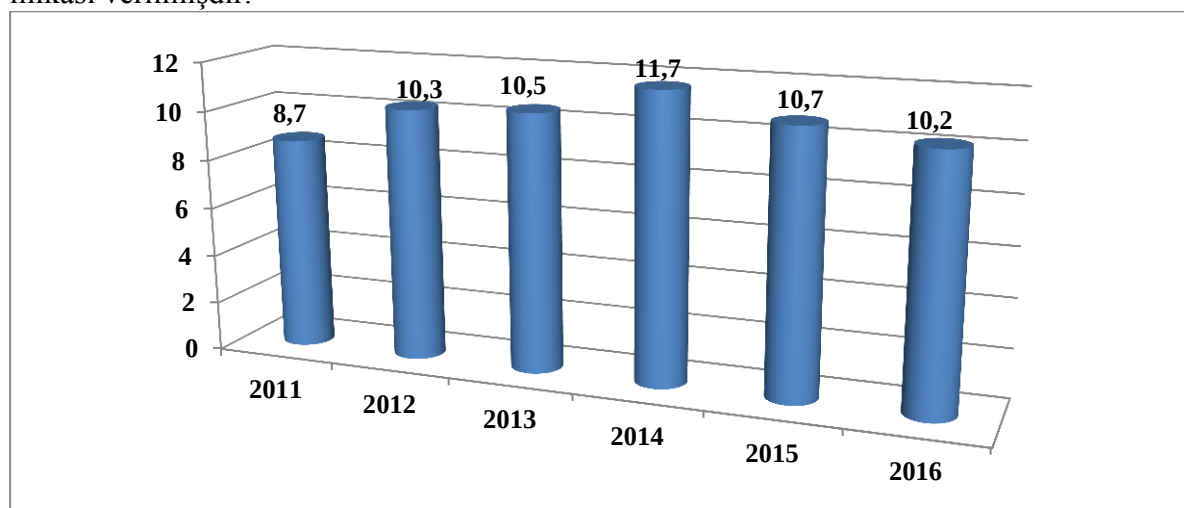
Şəkil 8-də Azərbaycanca 2011-2016-cı illər üzrə yumurta istehsalının dinamikası verilmişdir.

Şəkil 8. Azərbaycanca 2011-2016-cı illər üzrə yumurta istehsalının dinamikası, mln ədəd.
(Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları üzrə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.azstat.org>).

Mühüm qida məhsullarından olan yumurta istehsalı 2011-2016-cı illərdə 59,2 % artmış və 2016-cı ilin yekununda ölkə üzrə ümumi yumurta istehsalının həcmi 1,6 mlrd. ədəddən çox olmuşdur.

Şəkil 9-da isə Azərbaycana 2011-2016-cı illərdə daxil olan xarici investisiyaların dinamikası verilmişdir.

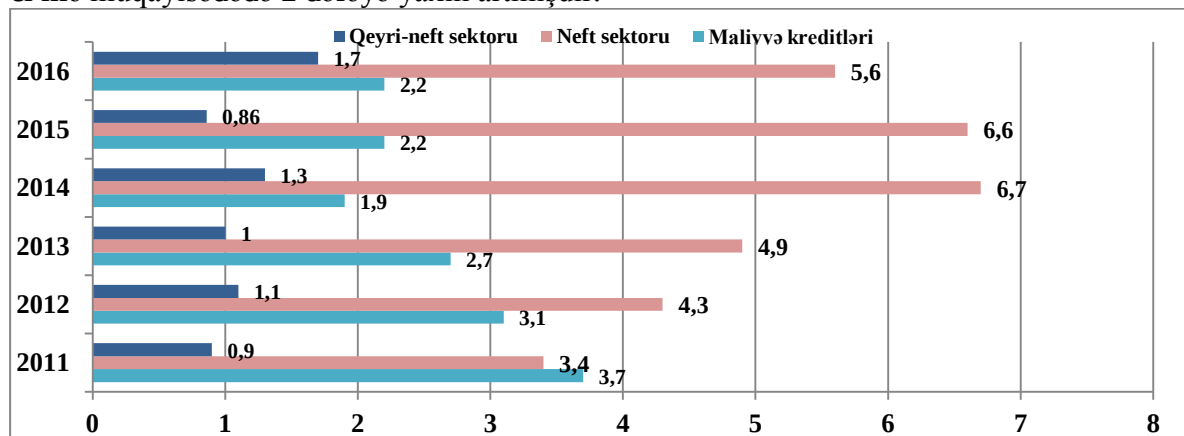

Şəkil 9. Azərbaycana 2011-2016-cı illərdə daxil olan xarici investisiyaların dinamikası, mlrd. ABŞ dolları. (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları üzrə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.azstat.org>).

Göründüyü kimi, son illərdə ölkəyə daxil olan xarici investisiyaların həcmi 10 mlrd. ABŞ dollarından bir az çox olmuşdur.

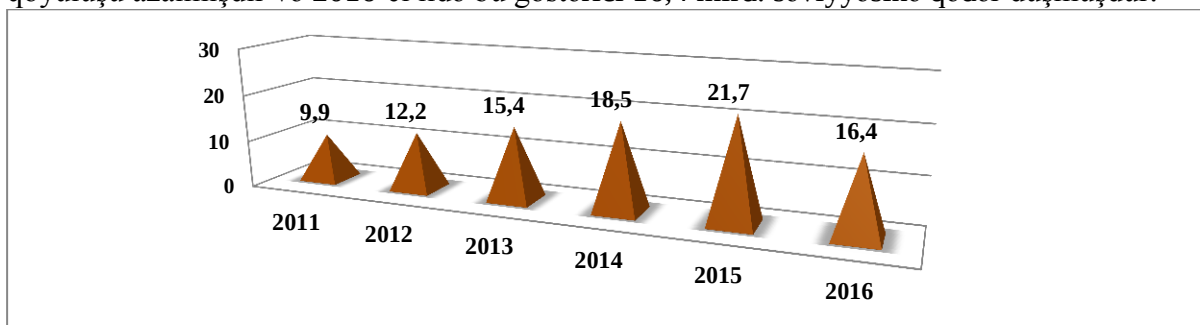
Şəkil 10-da isə Azərbaycana 2011-2016-cı illərdə daxil olan xarici investisiyaların sahələr üzrə strukturu verilmişdir. Buradan görünür ki, investisiyaların əsas hissəsi neft sektoruna cəlb olunmuşdur.

Amma, 2016-cı ildə qeyri-neft sektoruna daxil olan xarici investisiyaların həcmi 2015-ci illə müqayisədə 2 dəfəyə yaxın artmışdır.

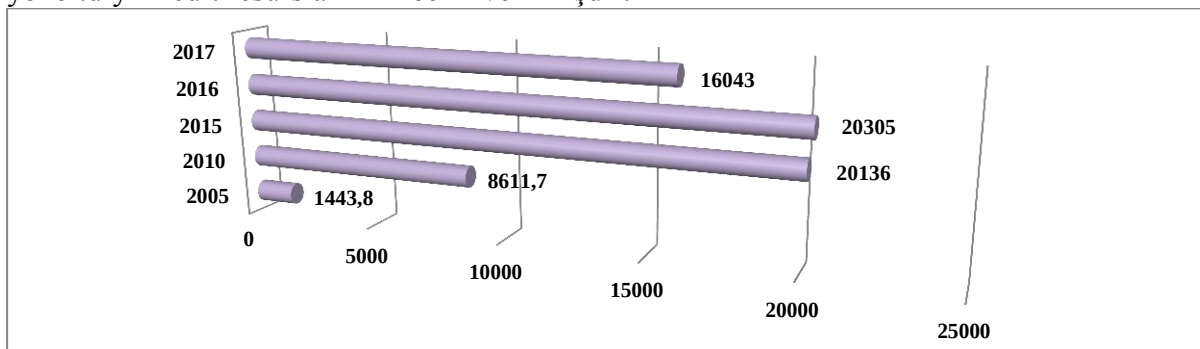
Şəkil 10. Azərbaycana 2011-2016-cı illərdə daxil olan xarici investisiyaların sahələr üzrə strukturu, mlrd. ABŞ dolları. (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları üzrə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.azstat.org>).

Şəkil 11-də isə Azərbaycanda 2011-2016-cı illərdə iqtisadiyyata kredit qoyuluşu həcmi-
nin dinamikası öz əksini tapmışdır. Buradan göründüyü kimi, 2011-2015-ci illərdə ölkə
iqtisadiyyatına kredit qoyuluşu 2,2 dəfəyə yaxın artmış və 2015-ci ildə 21,7 mlrd. manat təşkil
etmişdir. Amma, ölkədə baş verən devalvasiya proseslərindən sonra real iqtisadiyyata kredit
qoyuluşu azalmışdır və 2016-cı ildə bu göstərici 16,4 mlrd. səviyyəsinə qədər düşmüşdür.

**Şəkil 11. Azərbaycanda 2011-2016-cı illərdə iqtisadiyyata kredit qoyuluşu həcmi-
nin dinamikası, mlrd. manata. (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlu-
matları üzrə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.azstat.org>).**

Şəkil 12-də Azərbaycanda 2005-2017-ci illər üzrə kommersiya banklarının iqtisadiyyata
yönəltdiyi kredit resurslarının həcmi verilmişdir:

**Şəkil 12. Azərbaycanda 2005-2017-ci illər üzrə kommersiya banklarının iqtisadiyyata
yönəltdiyi kredit resurslarının həcmi, mln. manat (Azərbaycan Banklar Assosiasiyasının
məlumatları üzrə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.aba.az>).**

2017-ci ildə kommersiya bankları tərəfindən iqtisadiyyata yönəldilən kredit
resurslarının həcmi 16 mlrd. manat səviyyəsində olmuşdur, halbuki, bu göstərici 2016-cı ildə
20,3 mlrd. manat, 2015-ci ildə isə 20,1 mlrd. manat təşkil etmişdir.

Qeyd edək ki, son illərdə ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyalaşdırılmasının çərçivəsin-
də müxtəlif iqtisadiyyat sahələrinin inkişafı xüsusi diqqət mərkəzindədir [11]. Xüsusilə, ölkə
regionlarının inkişaf etdirilməsi dövlətin prioritet vəzifələrindən hesab olunur [2]. Region-
larda geniş aqroparklar şəbəkəsi yaradılmaqdadır və bu cür aqroparkların sayının 47-yə çat-
dırılması nəzərdə tutulmuşdur. Bütün bunlar aqrar-emal müəssisələrinin investisiya cəlbedici-
liyinin artırılmasına əlavə potensial formalaşdırır. Amma, bunun üçün müasir dövrün reallıq-
ları əsas götürülməklə investisiya fəaliyyəti mexanizmləri hazırlanmalı və bu sahədə dövlət
siyasəti təkmilləşdirilməlidir [10].

Y E K U N

Müasir dövrdə ölkəmizdə aqrar-əməl müəssisələrin investisiya mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində bir qrup məsələlərə daha çox diqqətin yetirilməsini vacib sayırıq:

- hazırda ölkənin aqrar-əməl müəssisələrində mövcud olan investisiya mexanizmlərinin müasir dövrün tələblərinə uyğun yenilənməsi və təkmilləşdirilməsi gecikdirilmədən təmin edilməlidir;

- hər bir ölkə regionun aqrar sahədə strateji hədəfləri əsas götürülməklə, aqrar-əməl müəssisələrinin prioritet inkişaf istiqamətləri üzrə uzunmüddətli dövrü əhatə edən investisiya layihələrinin hazırlanması və həyata keçirilməsi tədbirləri görülməlidir;

- aqrar-əməl müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyi və dünya bazarlarına çıxmasına imkan verən səviyyədə işlək investisiya mexanizmlərinin məqsədli tətbiqi tədbirləri reallaşdırılmalı, investisiya mühitinin cəlbediciliyi təmin olunmalı və ölkənin aqrar-əməl müəssisələrini investisiya fəaliyyəti sahəsində beynəlxalq əlaqələrinin genişləndirilməsi siyasətinə önəm artırılmalı, analoji investor-kompaniyaların ölkəmizin aqrar-əməl müəssisələrinə investisiya yatırımları stimullaşdırılmalı və dövlət investisiya siyasətinin çevik mexanizmləri hesabına dəstəklənməlidir və s.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Aqrar sahədəki nailiyyətlər dayanıqlı inkişafa söykənir. <http://www.anl.az/>.
2. Aqrar sektorun yeni infrastruktur: aqroparklar. [http://www. Biznesinfo.az](http://www.Biznesinfo.az).
3. Aliyev İ., Soltanlı İ. Aqrar sahənin modernləşməsi və rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin olunması problemləri. Bakı, "Avropa" nəşriyyatı, 2017, - 428 s.
4. Azərbaycan Respublikası kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanını ilə təsdiq edilmişdir. Bakı, 2016.- 177 s.
5. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
6. Əliyev Ş.T. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Sumqayıt Dövlət Universiteti, 2018.-384 s.
7. Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. 14 iyun 2016-cı il.
8. Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı şəhəri, 14 iyun 2016-cı il .
9. Nuriyev Ə.X. Davamlı və tarazlı regional inkişaf. Bakı, Avropa, 2017.-242 s.
10. Ramil Hüseyn, Kənd təsərrüfatı Azərbaycan iqtisadiyyatının strateji sektoru kimi. <http://iqtisadiislahat.org>.
11. Rayonların investisiya reytingi. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi. Bakı, 19 aprel 2017 il – 8 s. <http://ecoreform.az>.
12. Süleymanov V.E. Dövlətin investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məsələləri. İ.f.d. dissertasiyasının Avtoreferatı. Bakı, 2009.-26 s.
13. Гладкова Е.П. Инвестиции, их классификация и значение для развития агро-промышленного комплекса // Журнал ВАК: Управление экономическими системами, №7, 2012. <http://www.uecs.ru>.
14. Шабунин Н.А. Классификация и оценка основных механизмов привлечения инвестиций в АПК. Международный технико-экономический журнал 2010 №3. -с.15-21.
15. Шейко А.А. Инвестиционная политика в воспроизводственном процессе сельского хозяйства (на примере Курской области) // Журнал «Organizmica», №1 (13), 2008. <http://www.organizmica.org>.

*Зиядов Фаруг Хамза оглы, докторант,
Азербайджанский Университет Кооперации,
Адрес: AZ 1124, Азербайджанская Республика,
г.Баку, ул. Н.Нариманова, 93.
E-mail: ziyadov.farug@bk.ru
©Зиядов Ф. Х., 2018*

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ АГРОПЕРЕРАБОТКИ

Р Е З Ю М Е

В статье исследованы пути повышения инвестиционной привлекательности предприятий агропереработки. С этой целью рассмотрена важность повышения инвестиционной привлекательности агропромышленного комплекса и предприятий агропереработки в современный период. Рассмотрена роль агропромышленного комплекса в диверсификации национальной экономики. Исследована роль предприятий агропереработки в обеспечении важными видами продовольственных продуктов страны, отмечена важность инвестиций в усилении материально-технической базы предприятий агропереработки. С этой целью обоснована важность осуществления действенных мер по решению организационно-экономических проблем и совершенствованию механизмов по повышению инвестиционной привлекательности предприятий агропереработки.

Обоснована стратегическая важность предприятий агропереработки в доступности населения страны важным видом продовольствия и пищевой продукции. Отмечена важность создания предприятий агропереработки на конкурентной основе и с учетом высоких технологий. Раскрыта важность расширения деятельности агропромышленного комплекса в рациональном использовании ресурсного потенциала регионов страны. Указана роль предприятий агропереработки в максимальном рациональном использовании трудовых запасов и экономических ресурсов, сконцентрированных в регионах страны.

Дана важность предприятий агропереработки в повышении доходов населения, проживающих в регионах, уменьшение уровня бедности и безработицы. Исследована роль предприятий агропереработки в расширении объема производства и ассортимента продукции сельского хозяйства в рамках реализации Стратегической Дорожной Карты. Раскрыта многофункциональная роль предприятий агропереработки в использовании потенциала по созданию добавленной стоимости сырьевых ресурсов сельского хозяйства и роста национального продукта.

Дан потенциал предприятий агропереработки по созданию продовольственного изобилия в стране в контексте глобальных экономических угроз и продовольственных проблем. Указана важность предприятий агропереработки в совершенствовании структуры и определении новых источников роста национальной экономики. Оценены возможности пригодности земель для развития сельского хозяйства по расширению производства сельскохозяйственной продукции, которая выступает в качестве основных видов сырьевых ресурсов агропромышленного комплекса в стране.

В конце статьи дан ряд рекомендаций и предложений по путям повышения инвестиционной привлекательности предприятий агропереработки.

Ключевые слова: агропромышленный комплекс, предприятия агропереработки, инвестиционная деятельность, инвестиционная привлекательность, инвестиционная привлекательность предприятий агропереработки, совершенствование инвестиционных механизмов.

*Farug Hamza Ziyadov, PhD Student,
Azerbaijan University of Cooperation,
AZ1124, Azerbaijan Republic,
Baku, 93 N.Narimanov St .
E-mail: ziyadov.farug@bk.ru
© Ziyadov F.H.,2018*

THE WAYS TO INCREASE THE INVESTMENT ATTRACTIVENESS OF ENTERPRISES IN AGROPROCESSING

S U M M A R Y

The ways to increase the investment attractiveness of agro-processing enterprises are investigated in the thesis. For this purpose, the importance of increasing the investment attractiveness of the agro-industrial complex and agro-processing enterprises in the modern period has been examined. The role of the agro-industrial complex in the diversification of the national economy is considered. The role of agro-processing enterprises in providing important types of food products in the country was examined, and the importance of investments in strengthening the material and technical base of agro-processing enterprises were mentioned in the work.

The strategic importance of agro-processing enterprises in the accessibility of the country population to an important type of food and food products is substantiated. The importance of creating agro-processing enterprises on a competitive basis and taking into account high technologies were mentioned as well. The paper gives the explanation of the importance of agro processing enterprises in increasing the incomes of the population living in the regions, reducing the level of poverty and unemployment.

The role of agro-processing enterprises in expanding the volume of production and assortment of agricultural products within the framework of the implementation of the Strategic Roadmap is explored. In the thesis he multifunctional role of agro-processing enterprises in using the potential to create added value of agricultural raw materials and the growth of the national product is disclosed as well.

The potential of agro-processing enterprises to create food abundance in the country in the context of global economic threats and food problems is given here. The thesis also deals with the importance of agro-processing enterprises in improving the structure and determining new sources of growth of the national economy. The feasibility of the land for agricultural development has been assessed to expand the production of agricultural products, that acts as the main types of raw materials for the agro-industrial complex in the country.

A number of recommendations and proposals on ways to increase the investment attractiveness of agro-processing enterprises are given in the end of the thesis.

Keywords: agro-industrial complex, agro-processing enterprises, investment activity, investment attractiveness, investment attractiveness of agro-processing enterprises, improving investment mechanisms.

*Allahverdiyev Elnur Qara oğlu, dissertant,
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti,
Ünvan: AZ 1106. Azərbaycan Respublikası,
Bakı şəh., Nəcəf Nərimanov, 93.
E-mail: aku1964@mail.ru
© Allahverdiyev E.Q., 2018*

UOT-63:33;631.15;338.43

İDXAL ƏVƏZLƏYİCİ ƏRZAQLIQ KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARI İSTEHSALININ İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

X Ü L A S Ə

Ölkə əhalisinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının yerli istehsal hesabına ödənilməsi istiqamətində atılan addımlara baxmayaraq gözlənilən nəticələr əldə edilmir. Ərzaq məhsullarına olan tələbatın ödənilməsi üçün idxala daima ehtiyac yaranır. Məsələn, buğda idxalı demək olar ki, dəyişməz olaraq qalmaqdadır. Onu da qeyd edək ki, mövcud əkin sahəsinin hər il 35-40%-i buğda əkini üçün istifadə olunur.

Tədqiqatlar göstərir ki, kənd təsərrüfatında innovativ texnologiyaların tətbiqi belə qarşıda duran vəzifənin yerinə yetirilməsi üçün kifayət qədər yetərli sayıla bilməz. Yəni kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatın elə bir sahəsidir ki, ora daima dövlət dəstəyinin göstərilməsi zəruridir.

Son illərdə statistik məlumatların təhlili göstərir ki, kənd təsərrüfatında istehsalçıların əldə etdikləri gəlirlər onların yaşayış tələbatı üçün lazım olan xərcləri ödəmir. Eyni zamanda, növbəti ildə təkrar istehsalı həyata keçirməyə maliyyə vəsaitləri yetərli olmur. Bu isə onların kənd təsərrüfatından uzaqlaşmasına səbəb olur. İdxal əvəzləyici yerli istehsalın artırılması üçün onun iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi əsas məsələlərdən biri hesab olunur.

Məqalədə idxal əvəzləyici ərzaqlıq kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması istiqamətləri təhlil olunmuşdur. Burada istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün istehsal resurslarından səmərəli istifadə etməklə iqtisadi səmərəliliyi xarakterizə edən göstəricilərin yüksəldilməsi istiqamətləri verilmişdir.

Açar sözlər: idxal əvəzləyici, kənd təsərrüfatı, ərzaq məhsulları, iqtisadi səmərəlilik.

G İ R İ Ş

İdxal əvəzləyici kənd təsərrüfatı məhsullarının, o cümlədən ərzaq məhsulları istehsalının artması üçün zəruri şərtlərdən biri müvafiq məhsullar üzrə məhsuldarlığın artmasıdır. Məhsul istehsalının artımının əsas şərtlərindən biri əkinçilik mədəniyyətini yüksəltmək üçün hər bir bitkinin daim qayğısına qalmaqdadır. Bu cür tədbirlərin kompleksində əsas yeri səmərəli əkinçilik mədəniyyəti dövryyəsi tutur.

Əhalinin etibarlı ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi kənd təsərrüfatının qarşısında

duran mühüm vəzifələrdən biri olmasına baxmayaraq, aqrar islahatlardan sonra baş verən is - tehsal münasibətləri də göstərir ki, innovativ texnologiyaların tətbiqi ilə belə qarşıya qoyulan məqsədə tam çatmaq dövlət dəstəyi olmadan mümkün deyildir. Belə ki, müasir iqtisadiyyatda dövlət tənzimlənməsinə ehtiyac olan və makroiqtisadi amillərdən asılı olan sahələrin hərtərəfli inkişaf etməsini investisiya-innovativ istiqamətli olması müəyyən edir.

TƏDQİQATIN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

İdxal əvəzləyici istehsalın nəzəri məsələləri və istehsal səviyyəsinin qiymətləndirilməsi diqqət çəkən əsas məqamlardan biridir. İdxal əvəzləyici istehsalın inkişafında mövcud olan problemlərin açıqlanması və əsas mahiyyətinin aşkar edilməsi üçün dərin təhlil və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur. Digər tərəfdən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında ərzaq məhsullarının artırılmasının və daxili bazarın yerli istehsal hesabına təmin edilmə səviyyəsinin qiymətləndirmə fəaliyyətinə yanaşmalar araşdırılmış və qiymətləndirilmişdir. Öldə edilmiş materiallar üzrə iqtisadi – statistik təhlillər və ümumiləşdirmələr aparılmışdır.

Müasir şəraitdə idxal əvəzləyici istehsalın əsaslandırılmış nəzəri – metodoloji əsaslarını inkişaf etdirmək və xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək xarici ticarət mexanizmində idxal əvəz etmə prosesinin inkişafı və həyata keçirilməsi üçün bir sıra tövsiyələrin əsaslandırılmasında çox vacibdir.

X. Çeneri, M. Bruno, A. Strauq, N.K.Arter kimi neokeysian məktəbinin nümayəndələri tərəfindən hazırlanan nəzəri modellərdə iqtisadi inkişafın məqsədlərindən biri kimi sənaye idxal əvəzi elan edilmişdir.

Qeyd edək ki, ölkə iqtisadiyyatında xüsusi yer tutan aqrar iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi və ölkə daxili tələbatın yerli istehsal hesabına ödənilməsi, idxaldan asılılıq səviyyəsinin aşağı salınması və s. problemin aktuallığını əks etdirir və onun qeyri-kafi, nəzəri və praktiki inkişafı tədqiqatın mövzusunı müəyyən etməyə imkan verir.

NƏTİCƏLƏR VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Azərbaycan Respublikası prezidentinin 06 dekabr 2016 – cı il tarixli fərmanı ilə “Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə hədəf 7.3.1 - də “Kredit təşkilatları tərəfindən kənd təsərrüfatı sahəsinə ayrılan kommertiya kreditlərinə görə faiz dərəcələrinin optimallaşdırılması yolu ilə istehsalçıların əlverişli şərtlərlə maliyyəyə çıxışının yaxşılaşdırılması və aqrar sektora əlavə vəsaitlərin cəlb edilməsi üzrə beynəlxalq təcrübə” nin öyrənilməsi və təkliflərin hazırlanması öz əksini tapmışdır.(1. Səh. 84)

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatında mövcud olan problemlərin aradan qaldırılmasında dövlət tənzimlənməsi məsələlərinə kompleks yanaşmalar mühüm rol oynayır. Bu halda cəmiyyətin maraqları təmin olunur, müxtəlif sənaye sahələrinin inkişafı düzgün koordinasiya edilir və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının həcmnin artmasına nail olunur. Eyni zamanda, əhalinin yerli ərzaq məhsulları ilə təminatının yaxşılaşması ilə bərabər ixrac həcmi də yüksəlir.

İstehsalın səmərəliliyinin artırılması, o cümlədən investisiya hesabına artırılması kənd təsərrüfatının inkişafı üçün ən zəruri istiqamətlərdən biridir. İnvestisiya qoyulacaq sahələrin və obyektlərin yerini müəyyənləşdirərkən və ən səmərəli iqtisadi layihələri seçərkən investisiyaların səmərəliliyi əvvəlcədən layihə mərhələsində məqsəd olaraq qarşıya qoyulmalıdır. Bu halda təqdim olunan investisiya layihələrindən əldə olunan mənfəətin istehsalın gələcək inkişafına yenidən yönəldilməsinə və dayanıqlı inkişafın təmin olunmasına imkan verəcəkdir. Qeyd edək ki, kapital dövriyyəsi nə qədər tez və sürətli həyata keçirilərsə, məhsul istehsalının inkişafı daha səmərəli olacaqdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində kənd təsərrüfatında istehsalın səmərəliliyinin əsas meyarı və onun ixtisaslaşması vahid torpaq sahəsindən ən az əmək və material xərcləri sərf etməklə yüksək məhsuldarlığın əldə edilməsidir. Bu meyar məhsuldar torpaqlardan, əmək və material xərclərindən səmərəli istifadə etməni özündə əks etdirir. Səmərəliliyin əsas meyarı özündə iki istiqaməti əks etdirir: məhdud resurslar hesabına yüksək məhsul əldə etmək və zamanətli istehsal həcmində məhsul vahidinə çəkilən xərcləri minimuma endirmək.

Nəzərə almaq lazımdır ki, təsərrüfatların ixtisaslaşması torpaqların məhsuldar, əmək və maddi resursların əsas vasitəsi kimi ən səmərəli istifadəni təmin edir. Səmərəliliyi, ümumi gəlir, əmtəəlik məhsul, ümumi və xalis gəliri aşağıdakı göstəricilərə nisbətə müəyyən etmək olar:

- hər 100 ha kənd təsərrüfatına yararlı torpağa və 100 ha əkinə;
- bir adama və bir adam-günə (adam-saata);
- hər 100 manat əsas istehsal fonduna;
- hər 100 manat ümumi istehsal xərcinə.

Yuxarıda qeyd edilən bu göstəricilərin hər biri öz iqtisadi məlumatlarını istehsal resurslarından istifadəyə verir. Beləliklə, torpaq vahidinə düşən ümumi və əmtəəlik məhsulların istehsalı kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrindən və əkin yerindən istifadə səviyyəsini xarakterizə edir. Bu göstəricilərin nisbəti iqtisadiyyatın əmtəəlik kommersiya mahiyyətini, tələbatın ödənilməsi üçün təsərrüfat ehtiyatlarının səfərbərlik dərəcəsini tam təsvir edir. Torpaq vahidinə düşən ümumi və xalis gəlir geniş təkrar istehsalın təşkili baxımından torpaqdan istifadənin iqtisadi tərəfini əks etdirir. Canlı əməyin məhsuldarlığı ümumi və əmtəəlik məhsulun əməyin ümumi xərclərinə nisbəti kimi qiymətləndirilə bilər. Bu göstərici bir adam-günə xalis gəlir hesabı ilə əlavə məhsulun yaranmasını göstərir.

Stabil olmayan bazar iqtisadiyyatı şəraitində məhsulların qıtlığı göstərir ki, çox sahəli model daha çevik olmaqla, iqtisadi cəhətdən dayanıqlı olur. Son zamanlar respublikada kənd təsərrüfatında holding və ya şirkət çərçivəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrdə istehsal olunan məhsulların saxlanması, emalı və digər xidmət növlərinin mövcudluğu həmin müəssisələrin daha stabil və dayanıqlı fəaliyyət göstərdiyini və bir növ agro-sənaye üzrə inkişaf etdiyini göstərir.

Respublikanın bütün zonalarında istehsal olunan taxılın iqtisadi səmərəliliyi böyük təcrübə marağı oyadır. Cədvəl 1-də ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarda kənd təsərrüfatı müəssisələri üzrə taxılın iqtisadi səmərəliliyi verilmişdir.

Cədvəl 1.

İqtisadi rayonlar üzrə 2013-2017-ci illərdə kənd təsərrüfatı müəssisələrində taxılın hər sentnerinin orta hesabla iqtisadi səmərəliliyi

	Hektardan məhsuldarlıq	Əmək məsrəfləri adam-gün	Maya dəyəri	Məhsulun satış qiyməti	Xalis gəlir, manat			Ümumi gəlir, manat			Rentabelliyin ümumi səviyyəsi %-lə
					1 hektara	1 sentnerə	1 adam-günə	1 hektara	1 sentnerə	1 adam-günə	
Respublika üzrə	28,6	1,6	17,2	25,5	237,4	8,3	5,2	820,3	28,7	17,9	48,2
Abşeron	15,6	1,6	17,5	27,7	159,1	10,2	6,4	510,3	32,7	20,4	58,3
Gəncə-Qazax	30,7	1,4	15,1	26,2	340,8	11,1	7,9	890,3	29,0	20,7	73,5
Şəki-Zaqatala	29,1	1,5	21,1	30,6	276,5	9,5	6,3	901,5	31,0	20,6	45,0
Lənkəran	24,6	1,1	10,2	28,3	445,3	18,1	16,4	802,2	32,6	29,6	177,5
Quba - Xaçmaz	24,9	1,5	15,9	21,9	149,4	6,0	4,0	692,3	27,8	18,5	37,7
Aran	31,0	1,8	18,2	25,6	229,4	7,4	4,1	906,5	29,2	16,2	40,6
Yuxarı Qarabağ	29,7	1,3	14,2	23,1	264,3	8,9	6,8	820,3	27,6	21,2	62,7
Kəlbəcər– Laçın	27,2	1,5	15,5	26,5	299,2	11,0	7,3	950,1	27,2	18,1	71,0
Dağlıq Şirvan	24,5	1,7	16,0	24,8	215,6	8,8	5,2	830,2	33,9	19,9	55,0
Naxçıvan MR	30,4	1,6	26,2	42,1	483,4	15,9	9,9	1380,3	45,4	28,4	60,7

Mənbə: Cədvəl stat.gov.az, Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və fərdi sahibkar təsərrüfatlarının əsas iqtisadi göstəriciləri, DSK – nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, son illərdə kənd təsərrüfatı müəssisələrində rentabellik səviyyəsi taxılçılıqda yüksək olmuşdur. Lakin iqtisadi rayonlar üzrə rentabellik səviyyəsi 37,7 – 177,5 arasında dəyişir. Burada əsas səbəb məhsuldarlığın və istehsal xərclərinin dəyişməsidir. İnnovativ texnologiyanın düzgün tətbiqi, təsərrüfatlarda mexanikləşmə və kimyalaşma səviyyəsinin aşağı olması fərqli göstəricilərin əldə edilməsinə səbəb olmaqla iqtisadi səmərəliliyin aşağı düşməsinə şərtləndirir.

Mövcud iqtisadi şəraitdə müəyyən növ kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı, xüsusilə heyvandarlıq sahəsində təsərrüfatlar zərərli üzləşirlər və nəticədə mal-qaranın sayında və istehsalda azalmalar baş verir. Bunun əsas səbəblərindən biri kimi öyrüş və otlaq sahələrinin əkin altına verilməsi və kiçik təsərrüfatların heyvanlarının sərbəst otarılması üçün otlaq yerlərinin olmamasıdır. Bundan başqa yüksək əmək tutumlu sahələrdə də geriləmələr baş verir. Bu əsasən bəzi tərəvəzçilik sahələri, kartof və bəzi meyvə sahələridir. Bu sahələrin inkişafı üçün investisiya tələb olduğundan və istehsalçıların buna imkanı olmadığından sahələrin inkişafı tələb olunan səviyyədə getmir.

Tədqiqatlar göstərir ki, heyvanların yemlənməsində heç bir rasinal yem norması tətbiq olunmur, heyvanların istiqaməti nəzərə alınmır, lakin bu şəkildə saxlanan heyvanlara da demək olar ki, hər hansı bir ciddi xərc çəkilmir. Yəni istehsalçını gündə 5-6 litr süd və ildə bir bala alması qane edir. İri buynuzlu mal-qaranın demək olar ki, aran bölgəsində bütün il boyu öyrüşə buraxılması otlaqların məhv edilməsinə, seyrəlməsinə və səmərəsiz istifadə olunmasına gətirib çıxarır. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, kənd təsərrüfatı təkcə istehsalçılar üçün deyil, eyni zamanda istehlakçılar üçün də nəzərdə tutulan dövlət əhəmiyyətli strateji bir sahədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, mal-qaranın saxlanması və yemlənməsinin mütərəqqi üsullarının tətbiq edilməsi, daha məhsuldar cinslərin seçilməsi heyvandarlıqda məhsuldarlığın yüksəlməsinə böyük təsir göstərir. Məhsuldar heyvanlardan istifadənin səmərəliliyi nəticə etibarlı ilə bir baş mal-qara hesabı ilə məhsul əldə edilməsi ilə müəyyən edilir. Məlumdur ki, hər heyvan növünün məhsuldarlığı bir çox səbəblərdən və hər şeydən əvvəl, onların cinsliliyindən, düzgün yemlənməsi və saxlanması asılıdır. Məhsulverən mal-qaradan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi naxırın cins tərkibinin yaxşılaşdırılması, bala götürülməsi və onların sağlam və salamat saxlanması, heyvanların tam qiymətli və səmərəli yemləndirilməsinin təşkili və onların saxlanması yaxşılaşdırılması yolu ilə əldə edilir.

Naxırın cins tərkibinin yaxşılaşdırılmasında ana heyvanların və dövlüklərin düzgün seçilməsi, az məhsuldar heyvanların tez bir zamanda yüksək məhsuldar heyvanlarla əvəz edilməsi üçün süni mayalanmadan istifadə səviyyəsini yüksəltmək və alınan balaların sağlam və sağ saxlanması böyük əhəmiyyəti vardır. Süni mayalanma işlərinin sürətlənməsi heyvandarlıqda xərclərin aşağı düşməsinə böyük təsir edir. Respublikamızda saxlanılan heyvanların əsas hissəsi kiçik təsərrüfatlarda saxlanır və cins tərkibi, yemlənməsi, saxlanması müasir tələblərə cavab vermədiyindən qeyd edilən mühüm şərtlərin yerinə yetirilməsi çox çətindir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2015-ci il 24 dekabr tarixli 401 nömrəli qərarı ilə "Süni mayalanma yolu ilə alınmış hər buzova görə subsidiyanın verilməsi Qaydası" təsdiq edilmiş və 2016-cı ilin oktyabr ayından heyvan sahiblərinə subsidiyanın verilməsinə başlanılmışdır. Belə ki, 2016-cı ildə 7449 nəfər heyvan sahibinə süni mayalanma yolu ilə alınmış hər baş buzova görə 100 manat olmaqla 8529 baş buzova ümumilikdə 852900 manat, 2017-ci ilin yanvar ayında isə 3729 nəfər heyvan sahibinə süni mayalanma yolu ilə alınmış hər baş buzova görə 100 manat olmaqla 4407 baş buzova ümumilikdə 440700 manat subsidiya verilib. Növbəti aylar üzrə isə subsidiya veriləcək heyvan sahibləri və süni mayalanma yolu ilə alınmış buzovların sayı hal-hazırda müəyyənləşdirilir. (2)

Statistik məlumatlara görə 2017-ci ildə süni mayalanmadan istifadə edənlərin sayı əvvəlki illə müqayisədə 56,3% azalmışdır. Bu isə süni mayalanmadan istifadə səviyyəsinin aşağı düşməsinə göstərir. Eyni zamanda, mövcud heyvandarlığın inkişafında tələb olunan şərtlərin ödənilməməsi baxımından tətbiqi təsərrüfatlar tərəfindən səmərəli qiymətləndirilmir.

Heyvanların saxlanmasında inkişaf etmiş ölkələrin (Almaniyanın, Hollandiyanın və s) qabaqcıl təcrübələrindən istifadə etmək və heyvandarlıqda işlərin kompleks mexanikləşdirilməsi, eləcə də heyvandarlıq binalarının tikilməsi və müasir avadanlıqlarla quraşdırılması və onlardan düzgün istifadə edilməsi bu sahədə olan nöqsanların aradan qaldırılmasını sürətləndirə bilər. Təbii ki, burada mühüm məsələlərdən biri də yem bazasının möhkəmlənməsidir.

Qeyd etmək ki, respublikanın bütün təbii-iqtisadi zonalarında ət istehsal olunur. Bu zonalar həm təbii yem ehtiyatlarına, həm də əkmə yem bitkilərinin həcminə görə bir-birindən fərqlənir. Bu cəhət ət istehsalının maya dəyərinin səviyyəsinə və onun rentabelliyyəsinə müəyyən dərəcədə təsir göstərir. İqtisadi rayonlar üzrə kənd təsərrüfatı müəssisələrində iri buynuzlu mal – qaranın bir sentner çəki artımının maya dəyəri cədvəl 2-də verilmişdir.

Cədvəl 2.

**İqtisadi rayonlar üzrə kənd təsərrüfatı müəssisələrində iri buynuzlu mal – qaranın
bir sentner çəki artımının maya dəyəri**

	2013	2014	2015	2016	2017	2016–cı ilə nisbətən 2017–ci ildə %-lə
Respublika üzrə	276.25	261.69	283.72	342.30	327.37	95.6
Bakı şəhəri	376.64	266.95	555.56	1436.36	615.38	42.8
Abşeron	346.12	279.34	259.88	674.12	445.85	66.1
Gəncə-Qazax	279.81	287.32	216.24	267.58	299.05	111.8
Şəki-Zaqatala	422.61	284.16	271.72	510.47	347.04	68.0
Lənkəran	299.40	316.21	325.00	324.86	351.58	108.2
Quba - Xaçmaz	254.87	294.34	272.76	363.20	260.54	71.7
Aran	218.31	235.85	272.37	282.47	346.62	122.7
Yuxarı Qarabağ	264.61	223.95	266.22	449.29	478.90	106.6
Kəlbəcər – Laçın	300.00	225.00	413.38	556.52	561.11	100.8
Dağlıq Şirvan	324.53	322.38	521.64	550.04	598.13	108.7
Naxçıvan MR	163.06	211.81	211.49	219.35	224.57	102.4

Mənbə: Cədvəl stat.gov.az, Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və fərdi sahibkar təsərrüfatlarının əsas iqtisadi göstəriciləri, DSK – nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Statistik məlumatlara görə 2017 –ci ildə iri buynuzlu mal – qarada bir sentner çəki artımının maya dəyəri ən az Naxçıvan MR – da 224.57 manat, ən yüksək isə Bakı şəhərində 615.38 manat təşkil etmişdir. Eyni zamanda, bütün respublika üzrə bu göstəricilər arasında dəyişməklə orta hesabla respublika üzrə 327.37 manat olmuşdur. Övvəlki illə müqayisədə respublika üzrə bu göstərici 4,4%, Bakı şəhərində 57.2%, Abşeron üzrə 33.9%, Şəki – Zaqatalada 32.0% və Quba –Xaçmazda isə 28.3% azalma baş vermişdir. Digər iqtisadi rayonlar üzrə isə maya dəyəri 2.4%-dən 22.7%-dək yüksəlmişdir. Ən çox artım Aran iqtisadi rayonunda olmuşdur. Əsas səbəb isə iqtisadi rayonda yağıntının miqdarının 2017 –ci ildə aşağı olması təbii yemin azalması olmuşdur. Eyni zamanda heyvanların cins tərkibinin yaxşılaşdırılmaması və məhsuldarlığın aşağı olmasında məhsulun maya dəyərinin artmasını şərtləndirən əsas amillərdəndir.

Y E K U N

Tədqiqat zamanı iqtisadi rayonlarda və kəndlərdə təsərrüfatların əkin yerləri, otlaq və biçənəkləri dağınıq halda bir neçə yerdə qarışıq şəkildə yerləşmişdir. Təhlillərimiz göstərir ki, bu şəraitdə fəaliyyət məhsuldarlığın aşağı düşməsinə və mövcud istehsal resurslarından səmərəsiz istifadə etməyə səbəb olur. Məhsul istehsalına çəkilən xərclər yüksəlir, təsərrüfat suyunun qıt olduğu bir vaxtda çoxlu su itkisinə yol verilir. Kənd təsərrüfatı məhsulları, o cümlədən ərzaq məhsulları istehsalının müasir səviyyəsi məhsul istehsalının sürətlə artırmağı və onun səmərəliliyini yüksəltməyi, istehsal resurslarından qənaətlə istifadə etməyi tələb edir. Bu problemlərin həlli təsərrüfatların gəlirlərinin və kənd təsərrüfatına marağın artırılmasını stimullaşdırır.

Mövcud təsərrüfat formalarının müasir vəziyyətinin təhlili və kənd təsərrüfatı istehsal sahələrinin mövcud yerləşdirilməsi göstərir ki, ixtisaslaşmanın irəli sürdüyü bir sıra tələblərin qarşıda durduğu vaxtda bütün kənd təsərrüfatı sahələrində istehsal sahələrinin hazırkı vəziyyətdə bölüşdürülməsi iqtisadi cəhətdən əsaslı sayıla bilməz.

Təsərrüfatların kiçik olmasını nəzərə alaraq əsas obyekt kimi kəndləri götürməklə deyə bilərik ki, təsərrüfatların iqtisadi səmərəliliyini yüksəltmək üçün ixtisaslaşmanın kənd və rayon səviyyəsində elmi əsaslandırılmış şəkildə aparılması daha məqsəduyğundur. Burada əsas stimullaşdırıcı amil kimi diferensial subsidiyalasdırma və məhsulların satılmasına dəstək məqsədilə görülməklə tədbirlərdən istifadə etmək daha təsirlidir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. “Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi” Azərbaycan Respublikası prezidentinin 06 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı.
2. İbrahimov İ.H., Aqrar sahənin iqtisadiyyatı., (monoqrafiya), Bakı-2016., 653 s.
3. Берновский М. Ю., Дронов Р.И. Экономические механизмы государственного регулирования импортозамещения// Наука и промышленность России. 2001 . N 2. С. 52-57.
4. <http://www.agro.gov.az>.

*Аллахвердиев Эльнур Гара, диссертант,
Азербайджанский Университет Кооперации,
Адрес: AZ 1106. Баку, Азербайджанская Республика,
ул. Наджаф Нариманов, 93.
E-mail: aku1964@mail.ru
© Allahverdiyev E.Q., 2018*

**ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ
ИМПОРТАЗАМЕНЯЮЩИХ ПРОДУКТОВ ПИТАНИЯ
СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИИ**

Р Е З Ю М Е

Несмотря на предпринимаемые меры для удовлетворения спроса населения страны на продовольственные товары за счёт местного производства, ожидаемые результаты не достигнуты. Всегда существует потребность в импорте для удовлетворения спроса на пищевые продукты. Например, импорт пшеницы можно сказать, остаётся практически неизменным. Следует отметить, что 35-40% доступной посевной площади используется для посева.

Исследования показывают, что применение инновационных технологий в сельском хозяйстве не могут быть достаточными для выполнения поставленной задачи. То есть, сельское хозяйство является такой отраслью экономики, что ей всегда необходимо оказывать государственную поддержку.

В последние годы анализ сельскохозяйственного производства на основе статистических данных показывает, что доходы производителей не покрывают их расходы на проживание. В то же время на следующий год для реализации воспроизводства недостаточны финансовые средства. А это приводит к их отдалению от сельского хозяйства. Для увеличения местного производства импортазамещения, важным является повышение его экономической эффективности.

В статье были проанализированы направления повышения производства импортазамещающих продуктов сельского хозяйства. Здесь для повышения производства экономической эффективности при эффективном использовании производственных ресурсов были даны направления для повышения экономической эффективности.

Ключевые слова: импортазамещение, сельское хозяйство, продукты питания, экономическая эффективность.

Allahverdiyev Elnur Gara, Ph.D.
Azerbaijan University of Cooperation
Address: AZ1106. Baku, Azerbaijan,
Najaf Narimanov, 93
E-mail: aku1964@mail.ru
© Allahverdiyev E.Q., 2018

**THE DIRECTIONS ON IMPROVEMENT OF THE ECONOMIC EFFICIENCY OF
THE IMPORT-REPLACING FOOD PRODUCTION IN THE
AGRICULTURAL PRODUCT**

S U M M A R Y

In spite of the actions taken in order to meet the food products demand of the country population by local production, the predicted results are not achieved. There is always a need for import to cover the demand on food products. For instance, the wheat import has remained unchanged. It should be noted that annually 35-40% of the existing planting area is used for planting of wheat.

The research shows that the application of innovative technologies in agriculture cannot be sufficient to fulfill the task ahead. This means that agriculture is one of the sectors of the economy in which is always necessary to provide state support.

In recent years, analysis of statistical data shows that agricultural producers' income does not cover their living expenses. At the same time, the collected financial funds are not enough for repeating of the production. And this causes them to move away from agriculture. Increasing of the economic efficiency in order to increase the local import-replacing production is considered as one of the main issues.

In this article was analyzed the directions on the improvement of the economic efficiency of the import-replacing Food Production of the agricultural product. Here has been given the ways of improvement of the indicators characterizing economic efficiency by rational using of the production resources in order to improve the economic efficiency of the production.

Keywords: import-replacing, agriculture, food product, economic efficiency.

Babayev Ata Manaf oğlu, dosent,
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti,
Ünvan: AZ 1010, Azərbaycan Respublikası,
Bakı şəh., Azadlıq pr. 20.
E-mail: babayevata1964@gmail.com
© Babayev A.M., 2018

UOT: 338.012:504.062

NEFT SAHƏSİNDƏ EKOLOJİ-İQTİSADI SİSTEMİN İDARƏ EDİLMƏSİ VƏ TƏNZİMLƏNMƏSİ PROBLEMLƏRİ

X Ü L A S Ə

Məqalədə neft sahəsində ekoloji-iqtisadi sistemin idarə edilməsi və tənzimlənməsi problemləri tədqiq olunmuşdur. Bu məqsədlə dünyada və ölkəmizdə neft sahəsinin inkişaf etdirilməsinin vacibliyi əsaslandırılmışdır. Neft sahəsində fəaliyyətin səmərəli təşkili üçün ekoloji-iqtisadi sistemin idarə edilməsi və tənzimlənməsi problemləri təhlil olunmuşdur. Neftin hasilatı, saxlanması, nəqli və emalı proseslərində tullantıların azaldılmasının vacibliyi xüsusi qeyd olunmuşdur. Yeni neft quyularının istismarı ilə əlaqədar texnologiyaların təkmilləşdirilməsi və itkilərin azaldılmasının vacibliyi əsaslandırılmışdır. Ekoloji-iqtisadi sistemin hüquqi, iqtisadi və təşkilatı mexanizmlərinin gücləndirilməsi problemlərinə baxılmışdır. Ətraf mühitin çirklənməsinin mənfi fəsadlarının mahiyyəti açıqlanmışdır. Ekoloji problemlərin həlli üzrə sistemli tədbirlərin görülməsi və maliyyə təminatının gücləndirilməsinin prioritetliyi bildirilmişdir. Müasir dövrdə neft sahəsində ekoloji-iqtisadi sistemin idarə edilməsi və tənzimlənməsi problemlərinin həlli yollarının blok sxemi hazırlanmışdır. Neft sahəsində ekoloji standartların yüksəldilməsi və onların dünya standartları səviyyəsinə qaldırılmasının vacibliyi ön plana çəkilmişdir. Neft sahəsinin milli iqtisadiyyatın inkişafında aparıcı rolunu göstərməklə, bu sahədə ekoloji-iqtisadi sistemin gücləndirilməsinin əhəmiyyəti açıqlanmışdır. Ekoloji-iqtisadi sistemin cəmiyyətin və iqtisadiyyatın tarazlı inkişafı prinsipləri və meyarları əsasında tənzimlənməsinin vacibliyi göstərilmişdir. Ekoloji problemlərin həllini tənzimləyən qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi və gücləndirilməsinin vacibliyi əsaslandırılmışdır. Məqalənin sonunda neft sahəsində ekoloji-iqtisadi sistemin idarə edilməsi və tənzimlənməsi problemləri üzrə bir sıra təkliflər və tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: neft sahəsi, ekoloji-iqtisadi sistem, ekoloji-iqtisadi sistemin idarə edilməsi, ekoloji-iqtisadi sistemin tənzimlənməsi, ekoloji problemlərin yeni iqtisadi çağırışlara uyğun həll edilməsi, ekoloji-iqtisadi sistemin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması problemləri.

GİRİŞ

Müasir dövrdə dünyada neft resurslarının bölüşdürülməsinin və yeni mənbələr istiqamətində kəskin rəqabətin getdiyi bir şəraitdə bu sahədə aparılan işlərin sistemləşdirilməsi və tənzimlənməsi məsələlərində kifayət qədər problemlər vardır. Dünyada neft hasil edən ölkələrin heç də hamısında neftin hasilatı, dünya bazarlarına çıxarılması və nəqlinin təmin edilməsi ilə bağlı arzuolunan səmərəlilik səviyyəsi təmin olunmamışdır. Neft hasil edən bir çox ölkələrdə vətəndaş müharibələri və konfliktlər səngimək bilmir, terror aktları təkrarlanır (İraq, Liviya, Nigeriya və s.). İri neft hasilat edən ölkələrə qarşı iqtisadi güc mərkəzlərinin, o cümlədən, ABŞ və Avropa Birliyi ölkələrinin siyasi və iqtisadi sanksiyaları davam etməkdədir (İran, Rusiya və s.). Bütün bunlar, şübhəsiz, neft sahəsində olan problemlərin sistemli həll edilməsinə və beynəlxalq səviyyədə əlaqələndirilməsinə, dünya ölkələrinin səylərinin birləşdirilməsinə mane olan hallardandır. Belə problemlərdən biri də, qlobal ekoloji təhlükəsizlik məsələləridir və iqlim dəyişiklikləri ilə bağlı bəşəriyyəti narahat edən problemlərdir. Bu problemlərin mərkəzində enerji məsələləri və ekoloji problemlər aktuallığı ilə daha çox diqqət çəkirlər və fikrimizcə, bunlar təsadüfi deyildirlər. Belə ki, tükənməkdə olan yeraltı sərvətlərdən və faydalı qazıntılardan ən qiymətli olan neftin hasilatı, bunlarla bağlı baş verən proseslər eyni vaxda ekoloji problemlərə yol açır, ətraf mühit çirklənir və atmosferin qorunması çətinləşir. Ekoloji problemlər isə cəmiyyətdə iqtisadi inkişaf prioritetləri kontekstində birmənalı qarşılanmır. Burada baş verən proseslərin daha mütəşəkkil və səmərəli idarə edilməsi, tənzimlənməsi tələb olunur. Neft sahəsində bu problem ən mürəkkəb və spesifik problemlərdən biri kimi xarakterizə edilir. Buna görə də neft sahəsində ekoloji-iqtisadi sistemin dayanıqlılığının yüksəldilməsi prioritetləri neft hasilatının strateji yanaşmaları ilə bir səviyyədə baxılmalı və qiymətləndirilməlidir. Başqa sözlə, neft sahəsində ekoloji-iqtisadi sistemin idarə edilməsi və tənzimlənməsi prioritetləri fəal neft hasil edən ölkələrin dövlətlərinin iqtisadi siyasətində önəmli yer tutmalı və bunlarla bağlı problemlərə strateji yanaşmalar təmin edilməlidir.

NƏTİCƏ VƏ MÜZAKIRƏLƏR

Müasir dövrdə neft istehsal proseslərində, quyuların istismarında, istehsal olunan neftin nəqli və saxlanması mərhələlərində ətraf mühitin və xüsusilə atmosferin çirklənməsi prosesləri baş verir. Bunlarla bağlı olaraq, həmçinin neft resurslarına tələbatın artdığı baxımdan kompleks tədbirlərin görülməsi vacib şərtlər kimi çıxış edir. Ümumilikdə neft sahəsində və bu sahənin inkişafı ilə bağlı fəaliyyət proseslərində ekoloji problemlər, ekoloji təhlükəsizlik məsələləri prioritetlik təşkil edir. Bu sırada mühüm məsələ ekoloji-iqtisadi sistem tələblərinə maksimum düzgün yanaşmaların ortaya qoyulmasıdır, başqa sözlə, ekoloji-

Audit № 3, Cild 21, 2018, səh. 97-106.
Audit № 3, Vol. 21, 2018, pp. 97-106.

iqtisadi sistemin strateji məsələlərin və fəaliyyət prosesindəki problemlərin optimal idarə edilməsi və tənzimlənməsi strateji səviyyədə baxılmalı və həll edilməlidir [1]. Eyni zamanda, ekoloji-iqtisadi sistemin gücləndirilməsi və idarəedilməsi məsələləri neft sənayesi müəssisələrinin fəaliyyətində xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmalı və dəyərləndirilməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, neft hasilatının baş verdiyi proseslərdə, eyni zamanda, ətraf mühitə zərər verən maddələr atılır və atmosferin çirklənməsi prosesləri gedir. Bu baxımdan neft hasilatı zamanı proseslərin daha mükəmməl idarə olunması, o cümlədən neft tullantılarının toplanması, saxlanması, təkrar emalının təmin edilməsi və bunlarla bağlı proseslərin idarəetmə sisteminin yaradılması vacib məsələlərdəndir. Bütün bunlar ekoloji-iqtisadi dayanıqlılığın yüksəldilməsinə və bunlarla bağlı problemlərin daha adekvat formada tənzimlənməsinə imkan verir [2, s. 141]. Neft müəssisələrində və ümumilikdə neft sahəsində atmosfərə atılan qazların, digər çirkləndirici maddələrin, o cümlədən bərk, qaz və maye halında olan cisimlərin, digər qaz halında olan maddələrin davamlı olaraq baş verməsi ekoloji vəziyyəti mürəkkəbləşdirən amillərdəndir. Əlbəttə, bu proseslərdə məsuliyyət hissəsinin artırılması və idarəetmə sisteminin gücləndirilməsi hesabına ekoloji-iqtisadi sistemin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün səylərin göstərilməsi vacibdir. Amma, bunun üçün ilk növbədə ekoloji-iqtisadi sistemin özünün işlək mexanizmlərdən ibarət olması təmin edilməlidir [3, s. 196]. Ekoloji-iqtisadi sistemin tərkib komponentlərində neft istehsalçılarının ekoloji tələblərin qorunması istiqamətində məsuliyyət hissəsinin artırılması, motivasiyanın yüksəldilməsi, stimullaşdırıcı mexanizmlərin daxil edilməsi, həmçinin digər tənzimləmə vasitələrinin, məsələn, vergi tənzimlənmələrinin olması, ehtiyat fondlarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi vacib şərtlərdəndir. Xüsusilə, hər bir neft istehsalı və emalı müəssisəsində ekoloji-iqtisadi mexanizmlərin işləyib hazırlanması, tədbirlərin maliyyələşdirilməsi və tullantıların idarə edilməsi məsələləri sistemli və ardıcıl baxılmalı və təmin olunmalıdır [4]. Ekoloji-iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi, maksimum tullantısız texnologiyalara üstünlüklərin verilməsi və ətraf mühitin çirklənməsi ilə bağlı məsələlərə konseptual yanaşmaların formalaşdırılması tədbirləri üzrə maarifləndirmə işləri aparılmalı və bunlarla bağlı iqtisadi-təşkilati, iqtisadi-hüquqi mexanizmlərin səmərəli tətbiqi məsələləri həll edilməlidir. Şübhəsiz, ekoloji problemlərin həll edilməsi, tullantıların yığılması və zərərsizləşdirilməsi proseslərinin optimallığına nail olmaq üçün iqtisadi metodlara daha çox üstünlük verilməlidir. İstehsal sahələrinin müasir texnologiyalar əsasında yenilənməsi, neft hasilatı texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi, istifadə olunan avadanlıqların etibarlılığının və məhsuldarlığının yüksəldilməsi, tullantıların azaldılmasına imkan verən təkmilləşdirilmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi vacib şərtlərdəndir. Neft sahəsində ekoloji-iqtisadi sistemin formalaşdırılmasında təbiətin qorunması istiqamətində prioritetlik təmin edilməli və bunlarla bağlı məsələlərə xüsusi yanaşmalar olmalıdır [5, s. 38]. Az səmərəli neft quyularının istismarı məsələlərinə strateji yanaşılmalı, istehsalın artırılması məqsədilə zəruri texnoloji

tədbirlərin reallaşdırılmasında ekoloji amillər ciddi nəzərə alınmalıdır. Xüsusilə, istehsal proseslərinin və texnologiyalarının etibarlılığı, enerjidaşıyıcılardan qənaətlə istifadə edilməsi, tullantıların toplanması və zərərsizləşdirilməsi mexanizmlərinin olması və s. prinsiplər ciddi nəzarətdə saxlanılmalıdır. Ekoloji-iqtisadi sistemin uzunmüddətli dövr üçün davamlı olaraq səmərəli fəaliyyət göstərməsi mexanizmləri hazırlanmalı və reallaşdırılmalıdır. Ekoloji-iqtisadi sistemin dayanıqlılığının gücləndirilməsi üzrə proseslərin daha mütəşəkkil idarə olunması və bunlarla bağlı idarəetmə mexanizmlərinin praktiki alətlərinin məhsuldarlığının və optimallığının təmin edilməsi müasir dövrdə daha çox diqqət çəkən problemlər sırasındadır [6, s. 31]. Bundan əlavə, neft yataqlarının istismarının intensivləşdirilməsi, istehsal hədəflərinə çatmaq üçün daha böyük həcmdə neftin çıxarılmasına səylərin göstərilməsi son nəticədə bu sahədə ekoloji riskləri artırır və silsilə problemlər yaradır. Bunlarla əlaqədar olaraq, neft kompleksində həyata keçirilən fəaliyyət prosesləri nizamlı tənzimlənməli və təkmilləşdirilməlidir. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, proseslərin səmərəliliyinin təmin edilməsi və ekoloji risklərlə bağlı məqamların nəzərə alınması məsələlərinə ciddi önəm verilməlidir. Neft hasilatı və neft komplekslərinin fəaliyyəti ilə bağlı ekoloji risklərin idarəetmə mexanizmləri müasir dövrün tələblərinə uyğun olmalı və yüksək səviyyədə tənzimlənməlidir [7, s. 101]. Digər tərəfdən neft sahəsində ekoloji iqtisadi sistemin maksimum tənzimlənməsi, mövcud problemlərin sistemli öyrənilməsi, bu sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin ekoloji-iqtisadi istiqamətdə strateji fəaliyyət proqramlarının olması problemlərinə diqqət artırılmalıdır. Təəssüf ki, əksər neft kompaniyaları və müəssisələri neft hasilatını artırmaq dalınca qaçdıqları halda, neft hasilatı, saxlanması və nəqli proseslərində ekoloji problemlərin kəskinliyinə adekvat münasibət bəsləmirlər. Belə olduğu təqdirdə neft kompaniyalarının özünün dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi çətinləşir və gələcəkdə hasilatın artırılması ilə bağlı tədbirlər sosial-iqtisadi problemlərə, o cəmlədən iqtisadi-ekoloji tarazlığın pozulmasına gətirib çıxara bilər [8]. Bunlarla yanaşı, neft müəssisələrində ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi ilə əlaqədar iqtisadi amillərin və aspektlərin kompleksli və sistemli tənzimlənməsi məsələlərinə diqqət artırılmalıdır. Məlumdur ki, dünyada hələlik neftə bərabər səmərəli və tələb olunan alternativ enerji mənbəyi tapmaq mümkün olmamışdır və bununla əlaqədar olaraq neft hasilatı sahəsində mövcud texnologiyaların maksimum təkmilləşdirilməsi istiqamətlərində investisiyaların artırılması daha məqsəduyğun olardı. Bu proseslərdə ekoloji təhlükəsizliyin qorunmasının iqtisadi aspektlərinə daha çox diqqət yetirilməli və ekoloji problemlərin həlli üzrə tədbirlərin maliyyələşdirilməsi daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır [9, s. 18]. Şəkil 1-də müasir dövrdə neft sahəsində ekoloji-iqtisadi sistemin idarə edilməsi və tənzimlənməsi problemlərinin həlli yolları verilmişdir.

Şəkil 1. Müasir dövrdə neft sahəsində ekoloji-iqtisadi sistemin idarə edilməsi və tənzimlənməsi problemlərinin həlli yollarının blok sxemi (tədqiqat materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Şəkil 1-dən göründüyü kimi neft sahəsində ekoloji-iqtisadi sistemin idarə edilməsi və tənzimlənməsi problemləri kifayət qədərdir. Bu baxımdan, müasir dövrün yeni çağırışlar və inkişaf tendensiyaları, neft sahəsində baş verən proseslərin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, neft sahəsində ekoloji -iqtisadi sistemin idarə edilməsi və tənzimlənməsi problemlərinin həlli üçün sistemli tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Hər il dünyada yeni neft yataqları və resursları üzrə artan mübarizənin şahidi oluruq və bunlarla bağlı olaraq yeni neft layihələrinin qiymətləndirilməsi sisteminin modelləşdirilməsi proseslərində ekoloji-iqtisadi sistemin tarazlığının təmin edilməsi məsələlərinə xüsusi önəm verilməlidir. Bu sırada ekoloji-iqtisadi zərərlərin müəyyənləşdirilməsi meyarlarının və prinsiplərinin işlənib hazırlanması, göstəricilər sisteminin formalaşdırılması vacib şərtlərdəndir [10]. Əsas məsələlərdən biri də neft tullantılarının təkrar emal prosesləri ilə bağlı məsələlərə strateji yanaşmanın təmin olunmasıdır və bununla bağlı məsələlərə ikinci dərəcəli yanaşmalar yolverilməzdir. Belə ki, ekoloji-iqtisadi tarazlığın pozulması, ekoloji risklərin artması sahənin inkişaf perspektivlərini əngəlləyə bilər və sual altına qoyar. Başqa sözlə, ekoloji-iqtisadi sistemin ekoloji problemlərinin qiymətləndirilməsində sosial aspektlərə, cəmiyyətin bu məsələlərə olan münasibətlərinə ciddi yanaşılmalı və mövcud problemlərin həlli yolları üzrə müəyyənləşdirilmiş problemlərin ardıcıl həyata keçirilməsi təmin olunmalıdır. Neft sahəsində mövcud problemlərin baş vermə səbəbləri dərinlən araşdırılmalı və ortaya çıxan ekoloji məsələlərin idarə edilməsi mexanizmləri mütləq şəkildə təkmilləşdirilməlidir [11]. Başqa bir problem neft sahəsində istehsalın təşkili, yataqların istismarı ilə əlaqədar olan proseslərə texniki tələblərin və standartların gücləndirilməsi ilə bağlıdır. Bu proseslərdə zərərli tullantıların azaldılması məsələlərinin tənzimlənməsi və idarə edilməsi xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır [12, s. 79]. Neft sahəsində ekoloji-iqtisadi sistemin müasir çağırışlar şəraitində idarə edilməsi və tənzimlənməsi problemlərinə strateji yanaşmaların təmin edilməsinə, bu sahənin inkişafının dayanıqlılığının gücləndirilməsinə imkan verərdi, amma bunun üçün mövcud problemlərin həlli yolları müəyyənləşdirilməlidir.

Qeyd edək ki, ölkəmizdə uğurlu neft strategiyasının reallaşdırılması ilə əlaqədar olaraq neft sahəsində fəaliyyətin beynəlxalq standartlar səviyyəsində idarə edilməsi və tənzimlənməsi istiqamətində əhəmiyyətli təcrübə toplanmışdır. Ölkəmizdə mövcud neft infrastrukturunu, istismar olunan neft yataqları və tətbiq edilən texnologiyalar dünya standartları səviyyəsinə qaldırılmaqdadır, amma bu işlər əsasən dənizdə hasil olunan neft quyularına və yataqlarına aiddir. Abşeron yarımadasında, həmçinin Şirvan və Siyəzəndə quruda istismar olunan neft yataqlarının ekoloji-iqtisadi problemlərinin olmadığı qənaətinə gəlmək mümkün deyildir. Bu sahədəki ekoloji problemlərin həlli istiqamətində davamlı işlər aparılsa da, problemlər də çox olaraq qalmaqdadır. Ölkə prezidentinin 2012-cı il 29 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında davamlı və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsində ekoloji problemlərin həll olunması prioritet kimi qəbul olunmuşdur [13]. Bunlarla bərabər, ölkə prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının neft və qaz sənayesinin (kimya məhsulları daxil olmaqla) inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə neft hasilatının artırılması, bu sahələrə müasir texnologiyaların gətirilməsi ilə bərabər, ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinə strateji yanaşmalar diqqət çəkir [14]. Amma, bütün bunlara baxmayaraq ölkəmizdə ümumi götürdükdə yanacaq-enerji kompleksinin inkişaf etdirilməsi proseslərində ekoloji-iqtisadi sistemin idarə olunması və təkmilləşdirilməsi problemlərinin həlli istiqamətində daha çox işlər aparılmalıdır. Xüsusilə, neft sahəsində ekoloji təhlükəsizliyin həlli istiqamətində səmərəli yanaşmalar təmin olunmalıdır [15; 16].

Y E K U N

Müasir dövrdə neft sahəsində ekoloji-iqtisadi sistemin idarə olunması və tənzimlənməsi məsələləri əksər ölkələrdə kəskinliyi ilə diqqət çəkir. Beynəlxalq qurumlar, ekoloji təşkilatlar və birliklər ekoloji təhlükəsizliklə bağlı narahatlıqlarını açıq şəkildə bütün dünyaya, dünya ictimaiyyətinə, beynəlxalq təşkilatların rəhbərlərinə və aparıcı dünya ölkələrinin, həmçinin daha çox neft istehsal edən ölkələrin nəzərinə çatdırmağa səy göstərirlər. Məlumdur ki, Azərbaycan neft istehsal edən ölkələr sırasındadır və bu baxımdan göstərilən problemlər ölkəmiz üçün də xarakterikdir. Əvvəldə qeyd etmişdik ki, Azərbaycanda neft sahəsində ekoloji-iqtisadi sistemin idarə edilməsi və tənzimlənməsi problemlərinə yüksək səviyyədə strateji yanaşmaların formalaşdırılması prosesləri diqqət çəkir. Bunlarla yanaşı, bir qrup məsələlərə daha çox diqqətin yetirilməsini vacib sayırıq:

- ✓ Neft sahəsində hasilat proseslərinin idarə edilməsi və tənzimlənməsi mexanizmlərinin müasir yeni ekoloji çağırışlara uyğun təkmilləşdirilməsi təmin olunmalıdır;
- ✓ Ekoloji-iqtisadi sistemin inkişaf etdirilməsi strategiyasında tullantısız texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsinə və ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınması üçün sistemli tədbirlərin görülməsinin təmin edilməsinə əsas önəm verilməlidir;
- ✓ Ekoloji-iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi, bu sahədəki problemlərin həlli yollarının müəyyənəşdirilməsi, neft sahəsində ekoloji-iqtisadi sistemin idarə edilməsi və tənzimlənməsi üzrə daha səmərəli mexanizmlərin hazırlanaraq dövrüyyəyə cəlb edilməsinə nail olunmalıdır və s.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Бурков В.Н., Новиков Д.А., Щепкин А.В. Механизмы управления эколого-экономическими системами / Под ред. академика С.Н. Васильева. – М.: Издательство физико-математической литературы, 2008. – 244 с.
2. Механизмы управления устойчивостью эколого-экономической системы / Г. А. Резник, А. А. Малышев // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Общественные науки. - 2012. - № 4 (24). - С. 138-146.
3. Елкина Л.Г. Управление развитием эколого-экономической системы промышленного предприятия. Дисс. д-ра экон. наук. Уфа, 2009. - 331 с.
4. Редина М.М. Эколого-экономический анализ деятельности предприятий нефтегазовой отрасли. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2009. - 164 с.
5. Пайтаева К.Т. Эколого-экономические аспекты эффективности природоох-

Audit № 3, Cild 21, 2018, səh. 97-106.
Audit № 3, Vol. 21, 2018, pp. 97-106.

ранной деятельности в нефтегазовой отрасли// Российский академический журнал, № 4, 2013. - С.37-39.

6. Шевелева А.В. Развитие институтов и инструментов совершенствования эколого-экономической политики предприятий нефтегазового комплекса. Авт-т д-ра экон. наук. Ростов-на-Дону, 2018. - 60 с.

7. Толстоногов А.А. Оценка воздействия экологических рисков на эффективность деятельности нефтяного комплекса // Фундаментальные исследования. – 2015. – № 2-1. – С. 100-103, <http://www.fundamental-research.ru/ru/article/view?id=36625>

8. Бирюкова В.В. Факторы устойчивого развития нефтяной компании // Интернет-журнал «НАУКОВЕДЕНИЕ» <http://naukovedenie.ru> Выпуск 5 (24), сентябрь – октябрь 2014, <http://naukovedenie.ru>.

9. Никитина Ю.А. Экономические аспекты экологической безопасности в нефтегазовой отрасли (международный опыт и российская практика). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук Москва -2012.-32 с.

10. Пинаев В.Е. Моделирование системы оценки проектов нефтегазовой отрасли на примере Ямало-Ненецкого автономного округа // Интернет-журнал «НАУКОВЕДЕНИЕ» Том 8, №4 (2016), <http://naukovedenie.ru>.

11. Берчатова А.А., Петрова Е.Ю. Экологические проблемы нефтяной промышленности. <https://neftegaz.ru/analysis/view/6078-Ekologicheskie-problemy-neftyanoy-promyshlennosti>.

12. Андреев О.С. Пути повышения экологической безопасности при добыче и переработке нефтегазовых ресурсов // Экономические Науки, 10(83) 2011.-С. 78-81.

13. “Azərbaycan-2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2012-cı il 29 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

14. Azərbaycan Respublikasının neft və qaz sənayesinin (kimya məhsulları daxil olmaqla) inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası prezidentinin Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında 6 dekabr 2016-cı il fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

15. Nurəliyeva R.N. Azərbaycanın yanacaq-enerji kompleksinin inkişafının iqtisadi-ekoloji problemləri. Monoqrafiya. Bakı-Azərneşr-2010.-221 s.

16. Салимов С.М. Нефтегазовая промышленность - основа стратегии устойчивого развития Азербайджанской Республики: Монография. - Мю Макс Пресс, 2015. -292 с.

*Бабаев Ата Манаф оглы, доцент,
Азербайджанский Государственный
Университет Нефти и Промышленности,
Адрес: AZ 1010, Азербайджанская Республика,
г. Баку, пр. Азадлыг, 20
E-mail: babayevata1964@gmail.com
©Бабаев А.М., 2018*

ПРОБЛЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ И РЕГУЛИРОВАНИЯ ЭКОЛОГО- ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ В НЕФТЯНОЙ ОТРАСЛИ

Р Е З Ю М Е

В статье исследованы проблемы управления и регулирования эколого-экономической системы в нефтяной отрасли. С этой целью обоснована важность развития нефтяной отрасли в стране и в целом мире. Анализированы проблемы управления и регулирования эколого-экономической системы и эффективной организации деятельности нефтяной отрасли. Отмечена важность уменьшения объемов отходов в процессах добычи, хранения, транспортировки и переработки нефти. Обоснована необходимость уменьшения потерь и совершенствования существующих технологий в эксплуатации нефтяных скважин. Раскрыта сущность негативных последствий загрязнения окружающей среды. Отмечена приоритетность усиления финансовой обеспеченности и осуществления системных мероприятий по решению экологических проблем. Подготовлена блок-схема управления и регулирования проблем эколого-экономической системы в нефтяной отрасли в современном периоде. Особо подчеркнута необходимость повышения уровня существующих экологических стандартов в нефтяной отрасли согласно требованиям мировых стандартов. Отмечена ведущая роль нефтяной отрасли в развитии национальной экономики и в этом контексте роль усиления уровня развития эколого-экономической системы. Рассмотрена роль эколого-экономической системы сбалансированного развития общества и нефтяной отрасли. Обоснована важность усиления и совершенствования законодательной базы по решению экологических проблем. В конце статьи подготовлены рекомендации и даны предложения по рассматриваемым проблемам.

Ключевые слова: нефтяная отрасль, эколого-экономическая система, управление эколого-экономической системы, регулирование эколого-экономической системы, решение экологических проблем в контексте новых экономических вызовов, проблемы приведения эколого-экономической системы в соответствие с современным требованиям.

*Babayev Ata Manaf, associate professor,
Azerbaijan State Oil and Industry University
AZ 1010, Azerbaijan Republic,
Baku, 20 Azadlig Avenue,
E-mail: babayevata1964@gmail.com
© Babayev A.M., 2018*

PROBLEMS OF MANAGEMENT AND REGULATION OF ECOLOGICAL- ECONOMIC SYSTEM IN OIL SECTOR

S U M M A R Y

Problems of management and regulation of ecological-economic system in oil sector are investigated in the article. Importance of development of oil sector in the country and in the world is analyzed for this purpose. Problems of management and regulation of ecological-economic system and the effective organization of activity of oil sector are given in the thesis. The importance of reduction of volumes of the waste in processes of production, storage, transportation and oil refining is noted here. Next, the need of reduction of losses and the improvement of the existing technologies for operation of oil wells is investigated. The essence of negative consequences of environmental pollution is disclosed. In the paper the priority of strengthening of financial security and implementation of system actions for the solution of environmental problems are noted as well. The flowchart of management and regulation of problems of ecologo-economic system in oil sector in the modern period is prepared in the work. The thesis highlights the need of increase in level of the existing environmental standards of oil sector according to requirements of the international standards. The leading role of oil sector in the development of national economy and in this context the role of strengthening of the level of development of ecological-economic system is noted. The role of ecological-economic system of the balanced development of society and oil sector is considered. Here is analyzed the importance of strengthening and improvement of the legislative base according to the solution of environmental problems. Recommendations and offers on the considered problems are given at the end of the thesis.

Keywords: oil sector, ecological-economic system, management of ecological-economic system, regulation of ecological-economic system, the solution of environmental problems in the context of global economic challenges, problems of reduction of ecological-economic system in compliance with modern requirements.

*Veliev Elnur Elkhan, PhD. student
The State University of Management,
Address: 105043, Russian Federation,
Moscow 42, Pervomayskaya st. apt. 252
E-mail: elnur.veliev@gmail.com*

UDC – 342.553:352

LEGAL ANALYSIS OF MUNICIPAL PUBLIC ASSOCIATIONS STATUS IN FOREIGN STATES

ABSTRACT

The paper discusses the legal status of municipal public associations of foreign countries, analyzes legislative acts of foreign countries, establishes the mechanisms for the realization of the right of association. The author has conducted studies on the legal regulation of the activities of municipal public associations in some CIS countries (Belarus, Azerbaijan), as well as in Western countries, including Germany and the USA; revealed differences in the legal status of local public associations in foreign countries and in Russia. Along with the differences, the fundamental similarities in the laws of the countries under consideration are also noted in terms of securing the mechanisms of activity of local public associations, their interaction with state authorities and local governments; shows the degree of support for their activities by the state. Moreover, certain features in the legal regulation of local associations in some countries were considered, which could be applied in others, "backward" in the legislative development in this area of countries. The author notes that despite the development of democracy as a whole in Western countries, Russia goes along with them in matters of municipal public association, and in some matters Russian legislation even outstrips Western ones, which means that in Russian Federation there are all necessary grounds for their normal work in practice.

Keywords: Municipal public associations, Constitution, the right to unite, democracy.

INTRODUCTION

One of the tasks of the democratic development of the state is the active participation of the population in resolving issues of local importance, implementing community initiatives, developing and preserving national-cultural traditions, etc. In order to accomplish this task, various legal mechanisms should be legally defined, one of which is the formation and activity of public associations at the municipal level. Outstanding Russian scientist O.E. Kutafin noted that the development of a truly democratic state primarily depends on the citizens themselves, when they, on their own initiative, would take in their hands the solution of the tasks facing society through the creation of special organizations without relying on the activity of public authorities. [4, pp 440-441].

The fundamental basis for the constitutional and legal regulation of the creation and activities of municipal public associations is the right to association, proclaimed by the Universal Declaration of Human Rights, which is an integral part of human and citizen rights. Municipal public associations are undoubtedly considered to be an integral part of the public life in a state established on democratic principles. Alongside with Russia, such institutions of the civil society have been developed in many other states, as evidenced by regulatory practice and relative activities in such countries as Belarus, Kazakhstan, Azerbaijan, Turkmenistan, Germany, France, Poland, USA, etc.

DISCUSSION AND RESULTS

If we study the Constitution of the Republic of Belarus in 1994 [12], Article 36 unambiguously stipulates the right of the citizens to the freedom of association.

The law of the Republic of Belarus in 4 October 1994, No. 3254-XII On Public Associations [8, p.503] defines such formations as voluntary associations of the citizens established on the principles of common interests for joint implementation of their civil, economic, social and cultural rights. A Union (or association) of public alliances (hereinafter union) is determined as a voluntary association of public associations, established on the basis of an agreement between its founders to coordinate their statutory activity, represent and protect common lawful interests. In Belarus, as well as in Russia, this legislative measure does not regulate political parties, trade unions and faith-based organizations, bodies of territorial public self-government and other public formations whose order of establishment and activities is regulated by certain legislative acts.

Article 3 of the aforementioned Law of the Republic of Belarus sets out the procedures for the establishment and operation of international, republican and local public associations on the territory of the state. It considers to be local such public associations and unions, where activities are extended throughout the territory of one or several administrative-territorial entities of the Republic of Belarus. Following Article 8, the formation and further operation of such local public association would require the efforts of no less than ten founders (members) from the majority of the administrative-territorial entities of the district designated as the area of activities for such public association.

This regulatory enactment classifies public associations into different types, including youth and children's associations which may be founded by the citizens who have reached the age of sixteen (Article 8). But at the same time, the features of constitutional and legal status of youth and children's public associations and their activities are governed by the Law of the Republic of Belarus on 9 November, 1999, № 305-Z On State Support of Youth and Children's Public Associations in the Republic of Belarus. Generally speaking, these legislative acts include the requirements for the establishment of local public associations. Thus, a local youth association will be formed by no less than 50 members, otherwise the project declared by the association for further funding (program) will provide for social serviced to no less than 50 children and (or) young adults [9].

The law of the Republic of Azerbaijan on 13 June 2000 № 894-IQ On Non-Governmental Organizations (public associations and funds) [10] defines a public association as a voluntary, self-governed non-governmental organization, which primary objective excludes the generation of profit, and which does not distribute the profits received among its members, being established for the purposes specified in its constitutional documents upon the initiative of several individuals and (or) legal entities associated on the basis of their common interests. A fund is defined as a non-governmental organization with no members, established by one or several individuals and (or) legal entities through the contribution of material assets, which pursues social, charitable, cultural, educational or other public benefit objectives (Article 1). This law does not apply to political parties, trade unions, religious associations, local self-government bodies and structures formed to implement the functions of these institutions and other non-governmental organizations regulated by other laws.

Local non-governmental organizations will be operating within the borders of one ad-

ministrative-territorial unit (Article 6). Any individual and legal entity (excluding state and local self-government bodies) may become a member of a public association in the Republic of Azerbaijan (Article 10). The law also provides for such legal category as assistants of non-governmental organizations (Article 11). An assistant of a non-governmental organization is an individual and/or the legal person (excluding state and local self-government bodies) that supports this non-governmental organization participating in the activities of such non-governmental organizations in accordance with its Charter while providing all kinds of assistance or services without being officially employed thereby. The involvement of such assistants and their legal status are established by the constitutional documents of the relevant non-governmental organization.

In Western Europe the status of non-governmental organizations is regulated by national and international laws and enactments.

The right of German citizens to associate in different formations is set forth in Article 9 of the Basic Law for the Federal Republic of Germany of 23 May 1949 [2, p. 164 – 245].

The regulations concerning the formation and operation of the public associations is stipulated in the legislation which, in its turn, is similar to the Russian system, including the definition of such enterprise.

In accordance with the Basic Law for the Federal Republic of Germany, the civil code of the state sets forth [13, p. VIII - XIX, 1 – 715] in paragraphs 21-79 the matters concerning formation of municipal public associations, as well as their tangible and intangible rights and obligations

Matters related to public legal regulation of the activities of local public associations is stipulated in the Law on Associations (Vereinsgesetz) and the Law on Regulation of Public Right to Association (Gesetz zur Regelung des öffentlichen Vereinsrechts — VereinG). These regulatory instruments include the issues connected with serving the interests of the public as well as the ability to establish unions not only by individuals but also by legal entities.

In practice, Germany has a large number of such unions, which by far exceeds the number of similar Russian associations. And many of them are formed on the municipal level.

The enforceable regulation in Germany protects public municipal formations, *inter alia* from the standpoint of their liability for damage and general involvement in substantive relations. Thus, a local public association on the territory of Germany may be formed as corporation ensuring additional legal guarantees in contrast to the so-called "partnership — GbR". Moreover, registration fee charged for a legal entity is significantly lower than for other types of civil associations. Besides, registration bodies do not require that a newly formed municipal public organization should have original assets, which is a usual prerequisite for ordinary commercial organizations (GmbH) [6].

Another distinctive feature of Russian statutory regulation in comparison with German laws is that by the time of its registration in addition to the Charter having been adopted and the governing bodies formed, a municipal public association shall show no less than 7 members listed therein [1, p. 57-89]. The absence of such requirements in Russian legislation gives reason to speak about a probably greater democratic transparency regarding new civil associations on the territories of municipalities, which do not require such membership lists. For example, five Russian volunteers may unite and register as a legal entity to help the people in need by additional fund-raising aimed at implementation of their socially useful initiatives.

Originally the Constitution of the United States [15, p. 549 – 562] contained no provi-

sions defining legal status of an individual while outlining merely the structure and functions of state authorities. Notwithstanding the fact that this document was later amended, rules and regulations concerning formation and operation of public associations stipulated in the US Constitution are still rather vague. And this area of social relations has been developing to a greater extent within the framework of legislation and precedents.

For example, in the United States volunteer movement has always been an integral part of national culture, and many Americans are proud to be engaged in the volunteer activities in social services, health organizations and other local groups. Moreover, citizens from all across the country assist local police departments on a voluntary basis. Some of these volunteers enroll in training programs from time to time, which subsequently gives them a certain scope of law enforcement authority [7, p. 102]. Thus, any US citizen is entitled to be engaged in any activity on behalf of the local community which is aimed to improve the welfare of the neighborhood, including the performance of some police functions. It is worth mentioning that the majority of law enforcement functions in the country is generally executed on the municipal level [11, p. 373].

It is inherent for the United States to form groups of civilians as a *per se* alternative to acting municipal authorities and subsequently offer new forms of self-government. This happens in both cooperation with and opposition to the local authorities, but in all cases such activity is subject to the provisions of the applicable laws and regulations. Finally, as B. A. Strashun and A. A. Mishin have noted, such activity has an overall positive impact on the process of democratization and humanization of the existing public authorities [3, p.262].

Y. N. Rogulev and E. Yazkov have noted in this regard that constitutional practice in the United States shows somewhat conventional attitude to community groups from when it comes to protecting their interests, and especially their property rights. The precedence of natural law and the value of private property allow these organizations to freely exercise their initiatives on the local level for many decade [14, p. 206].

Today the USA has a great number of community organizations of all kinds that contribute to the development of the local community. For instance, associations of local farmers are widely involved in the protection of their interests in cooperation with the local authorities. This concerns search for markets, impact on tax policy, etc.

Taking the diversity of public associations and their objectives into account, we can identify and classify some of their categories on the basis of differences in focus:

- nonprofit organizations focused on the interests of their members. These organizations are not included in the category of charity funds and operate on the principle of mutual benefit (mutual benefit organizations), or in their own interests (trade unions, associations of retirees, etc.).

- organizations focused on collective benefits (public benefit associations). They include nonprofit charitable organizations: private, corporate, community and family charity funds, faith based communities, hospitals built using fund-raising and municipal budgets, nursing care centers for the elderly and disabled, municipal schools, etc.

- organizations that are not nonprofit charitable associations: cultural, educational, consumer and environmental. It should be noted that in small American towns local authorities may be referred to the second category of nonprofit groups as their employees are usually occupied part-time performing the duties either for free or for a symbolic reward. This category includes millions of volunteers, such as students of high schools and universities and

other civilians engaged in cleaning their neighborhoods from garbage, landscaping and gardening, protecting local environment and wildlife. Associations for the education of the voters show notable activity on the local level. They are not engaged politically and act beyond the jurisdiction of local councils, which they often criticize.

From legal standpoint it is quite obvious that the legislation of former USSR countries (except for Baltic states) is rather similar to Russian norms. However, the same can hardly be said about the Western states.

Western legal doctrine mainly uses the term "non-governmental" for non-commercial organization. The legislation of many countries does not outline any specific legal definition of the term "non-governmental organization". Instead they use particular definitions, such as "nonprofit association", "fund", "volunteer organization", "charitable organization", etc., determined by relevant laws or standard procedures and internal documents (charters) of such organizations.

English language has a number of terms which are applied to define various non-governmental organizations. Most commonly used terms are as follows:

- Not-for-profit organization (NFPO) is an organization not focused on profit;
- Non-governmental organization (NGO);
- Charity (this term used in the UK, and has a much broader meaning than the definition of its translation into Russian word "blagotvoritelnost"; charity refers to a full range of socially useful non-profit organizations);
- Private voluntary organization (PVO);
- Civil social organization (CSO).

Irrespective of the terminology which may differ, all these organizations share certain common features: institutionalized structure is distinct from the state, profits are not distributed among their founders or leaders, self-governance and voluntary character (mandatory membership not required by law, participation in activities to some extent depends on donations or volunteer labor) [5].

CONCLUSION

To sum up the aforementioned arguments, it is worth noting that municipal public associations in foreign states are in fact formally defined as specialized formations which assist local authorities in helping people to solve their problems and promote the wellbeing. Some of these associations solve local issues, while others represent the interests of the whole municipal community, and there are those which offer their free help to the people in need.

International experience may be applicable to the association of Russian Federation in some circumstances, for example, when granting the regions the right to independently regulate the operation of the municipal public associations with the mediated participation of the federal center, while the latter should probably be focused mainly on regulatory functions.

Assessing Russian culture-specific elements of the statutory regulation of municipal public associations and the practice of its application, we may say that Russia shows sufficient level of such developments. Some rules and regulations seem to be even more democratic than in the countries acknowledged as the cradle of humanitarian law. Constitutional and legal regulations concerning the establishment and operation of public associations in Russia provide substantial grounds for their ordinary practice.

References:

- 1) Aukhtov A.Y. Determination of the Applicable Law to Legal Entities and Organizations Without Separate Personality: Comparative Analysis of the Laws of Russia, Germany and the European Community. - Kazan: published by Kazan University, 2006. P. 57-89
- 2) Basic Law for the Federal Republic of Germany (Adopted 23 May 1949) (as amended and supplemented 29 July 2009) - Constitutions of Foreign States: Great Britain, France, Germany, Italy, the European Union, the United States of America, Japan: schoolbook - 8th edition, revised and amended - M.: Infotropic Media, 2012. P. 164 - 245.
- 3) Constitutional (State) Law of Foreign States. Textbook. In 5 vols. Volume 1-2. Main ed. B. A. Strashun. – M.: Bek, 1996. P.262.
- 4) Kutafin O.E. Selected Works: in 7 volumes. Volume7. Russian constitutionalism: monograph. - M.: Prospect, 2016. pp 440-441
- 5) Liborakina M. Nonprofit Sector: International Experience // Official website of the Fund Institute for Urban Economics. URL: http://www.urbaneconomics.ru/publications/?mat_id=103#_ftn6. (date accessed – May 18, 2017).
- 6) Lins S. Non-Commercial Associations in Germany: Union of Charity and Business // Internet-journal V Zagranke. URL: <http://vzagranke.ru/mentalitet/ne-dlya-turista/zakon/-ne-kommercheskie-obedineniya-v-germanii-soyuz-blagotvoritelnosti-i-biznesa.html>. (reference date 17 May 2017).
- 7) Mayorov V.I., wolf, R. Civil Participation in Law Enforcement: Volunteer Police Unions in the United States and Volunteer Militia in Russia // Problems of Law. 2016. No. 5. P. 102.
- 8) On Public Associations: Law of the Republic of Belarus of 4 October 1994, No. 3254-XII // Bulletin of the Supreme Council of the Republic of Belarus. 1994. No. 29. P. 503
- 9) On State Support of Youth and Children's Public Associations in the Republic of Belarus: Law of the Republic of Belarus of 9 November, 1999 №305-Z // website Laws of the Republic of Belarus. URL: <http://pravo.newsby.org/belarus/zakon1/z445.htm>. (reference date 17 May 2017).
- 10) On Non-Governmental Organizations (public associations and funds) - Act of the Republic of Azerbaijan of 13 June 2000 No. 894-IQ newspaper Azerbaijan. 2000. No. 228.
- 11) Ref.: Trusov N.A. Municipal Law of Russia: textbook / N. A. Trusov, A. R. Lavrentyev. - Nizhny Novgorod: NA MIA of Russia, 2013. - 373 p.
- 12) http://president.gov.by/ru/constitution_ru/
- 13) The civil code of Germany (Bürgerliches Gesetzbuch, or BGB) adopted 18 August 1896 (edition of 02 January 2002) (as amended and supplemented 31 March 2013) - M.: Infotropic Media, 2015. P. VIII - XIX, 1 - 715.
- 14) The Constitution of the USA: History and Modern Age/ under the editorship of A. A. Mishin, E. F. Yazkov. – M.: Legal lit., 1988. P. 206.
- 15) The Constitution of the United States of America of 17 September 1787 G. - Constitution of Foreign States: Great Britain, France, Germany, Italy, the European Union, the United States Of America, Japan: schoolbook - 8th edition, revised and amended - M.: Infotropic Media, 2012. P. 549 - 562.

*Bayramov Rövşən Dadaş oğlu, doktorant,
Sumqayıt Dövlət Universiteti,
Ünvan: AZ 5008, Azərbaycan Respublikası,
Sumqayıt şəh., 43-cü məhəllə.
E-mail: mr.bayramov1972@mail.ru
© Bayramov R.D., 2018*

UOT: 338.242:338.246.025.2:338.33

KİMYA MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİK PROSESLƏRİNİN STRATEJİ İDARƏ EDİLMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

X Ü L A S Ə

Məqalədə kimya müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizlik proseslərinin strateji idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi problemləri tədqiq olunmuşdur. Bu məqsədlə kimya sənayesinin ölkə iqtisadiyyatının strukturunda rolu, əsas göstəriciləri, ölkənin mühüm kimya müəssisələrinin fəaliyyəti təhlil olunmuşdur. Kimya müəssisələrində strateji idarəetmə prinsiplərinə və mexanizmlərinə baxılmışdır. Müasir dövrdə kimya müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizlik proseslərinin strateji idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsinin vacibliyi əsaslandırılmışdır. Ölkədə 2013-2017-ci illərdə kimya sənayesi məhsullarının, rezin və plastik kütlə məmulatları istehsalının dinamikası verilmişdir. Bundan əlavə, 2013-2017-ci illərdə lak-boya məmulatlarının, bərk polietilen boru və şlanqların istehsalının dinamikası təhlil olunmuşdur. Ölkənin əsas kimya müəssisəsi olan Sumqayıt “Etilen-Polietilen” zavodunda 2013-2017-ci illərdə polietilen istehsalının dinamikasına baxılmışdır. Bunlarla bərabər, Sumqayıt “Etilen-Polietilen” zavodunda 2010-2016-cı illərdə məhsulun maya dəyəri, ümumi mənfəət və rentabellik səviyyəsi üzrə göstəricilər təhlil edilmişdir. Sumqayıt “Etilen-Polietilen” zavodunda 2010-2017-ci illər ərzində propilen, etilen, butilen-butadien fraksiyası, ağır və maye piroliz qətranları məhsullarının dinamikası verilmişdir. Kimya müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizlik proseslərinin idarəetmə mexanizmlərinin gücləndirilməsinin vacibliyi əsaslandırılmışdır. Məqalənin sonunda kimya müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizlik proseslərinin strateji idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi problemləri üzrə bir sıra təkliflər və tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: idarəetmə problemləri, strateji idarəetmə, kimya sənayesi, kimya müəssisələri, iqtisadi təhlükəsizlik, kimya müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizlik proseslərinin idarə edilməsi.

GİRİŞ

Hər bir fəaliyyət sahəsinin işinin səmərəli təşkil olunması və bunlarla bağlı proseslərin optimal idarəetmə mexanizmlərinin yaradılması vacib şərtlərdəndir. Qlobal iqtisadi təhlükələrin artdığı və dünya iqtisadi proseslərin əhəmiyyətli səviyyədə transformasiyalara məruz qaldığı bir şəraitdə müxtəlif iqtisadiyyat sahələrinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi, onun iqtisadi təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi, bunlarla bağlı idarəetmə sisteminin formalaşdırılması vacib şərtlərdəndir. Ümumiyyətlə, idarəetmə problemləri kifayət qədər aktual olaraq diqqət çəkir və Azərbaycan özünün müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, mühüm problemlərdən biri də müstəqil dövlət atributlarının təmin edilməsi, güclü idarəetmə sisteminin yaradılması

kifayət qədər diqqət mərkəzində olmuşdur. Ölkəmiz özünün güclü iqtisadi inkişaf modelini formalaşdırmaq və müxtəlif iqtisadiyyat sahələri üzrə çevik idarəetmə mexanizmlərini təmin etmək üçün dərin islahatlar aparmışdır. Artıq 1990-cı illərin sonlarından başlayaraq iqtisadiyyatın bütün sahələrində idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və onların iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində sistemli tədbirlər görülmüşdür.

Qeyd edək ki, milli iqtisadiyyatın əlavə dəyər yaratmaq və güclü ixrac potensialına malik olan iqtisadiyyat sahələrindən biri kimi, kimya sənayesinin rolu böyükdür. Kimya sənayesi Azərbaycanda uzun bir inkişaf dövrünə malikdir. Hələ XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar paralel şəkildə kimya sənayesi də inkişaf edirdi. Sovetlər birliyi dövründə kimya müəssisələrinin idarəetmə problemləri yalnız mərkəzdə - Moskvada həll olunurdu. İri kimya müəssisələrimiz birbaşa olaraq Moskvaya tabe idilər. Məsələn, Sumqayıt sənaye mərkəzində o vaxtkı dövr üçün keçmiş SSRİ-nin ən iri kimya mərkəzlərindən biri yaradılmışdı və burada fəaliyyət göstərən nəhəng kimya zavodları, kimya kombinatları ittifaq əhəmiyyətli sayılırdılar və onların idarəetmə məsələləri Moskvaya aid idi [5]. Təsəvvür edin, həmin təhlükəli və zəhərli maddələrlə işləyən, on minlərlə insanların çalışdığı və Sumqayıt şəhərinin sosial-iqtisadi inkişafının 70-80 %-i bu müəssisələrdən asılı olduğuna görə müəssisələrə yerli hakimiyyətin göstəriş və tapşırıq vermək səlahiyyətləri yox idi. Şübhəsiz, bütün bunlar keçmişdə qalıb, artıq Azərbaycan müstəqil bir dövlətdir və o özünün kimya sənayesinin idarəetmə sistemlərini, onun təhlükəsizlik mexanizmlərini sərbəst şəkildə formalaşdırmalı və inkişaf etdirməlidir. Bu amillər nəzərə alınmaqla, hələ müstəqilliyin bərpasının ilk illərindən başlayaraq kimya müəssisələrinin idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi və iqtisadi təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi üçün müstəqil dövlət qurumu - "Azərikimya" Dövlət Şirkəti yaradılmışdır. Lakin, etiraf etmək lazımdır ki, ölkənin kimya müəssisələrinin idarəetmə sistemi o qədər də uğurlu nəticələrə imkan yaratmamışdır. Belə ki, keçən dövr ərzində kimya müəssisələrinin əksəriyyəti bağlanmış və ya fəaliyyətini tamamilə dayandırmışdır. Bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinin inkişaf etdirilməsi və milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi kontekstində kimya müəssisələrinin idarəetmə mexanizmlərinin gücləndirilməsi üçün daha səmərəli tədbirlər son onilliklərdə əsasən intensivləşmişdir. Belə ki, ölkə prezidentinin 22 mart 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə kimya sənaye müəssisələrinin və təşkilatlarının özəlləşdirilməsi proseslərinə başlanılmışdır [7]. Bu tədbirlər nəticəsində ölkəmizin milli və iqtisadi təhlükəsizlik meyarlarına cavab verməyən çoxlu sayda zəhərli, ətraf mühit və insanların sağlamlığı üçün təhlükəli olan, həmçinin mənəvi və fiziki cəhətdən köhnəlmiş kimya qurğuları istismardan çıxarılmış, bir çox zavodlar bağlanmışdır. Bununla da, ölkəmizdə kimya sənayesinin milli iqtisadi təhlükəsizlik kontekstində fəaliyyət prinsipləri müəyyənləşdirilmiş və ekoloji baxımdan daha etibarlı və səmərəli kimya müəssisələrinin yaradılması proseslərinə başlanılmışdır. Belə ki, ölkə prezidentinin 2007-ci il 23 may tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyasında qeyri-neft sektoru sahələrinin və emal komplekslərinin inkişafının sürətləndirilməsi, bu sahədə idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi milli iqtisadi təhlükəsizlik baxımından prioritetlik təşkil etmişdir [2]. Şübhəsiz, bu amillər və görülməli tədbirlər kimya müəssisələrinin idarəetmə sistemini də təkmilləşdirməyi tələb edirdi və 2010-cu ildən etibarən ölkənin əsas kimya kompleksi SOCAR-ın idarəçiliyinə keçmişdir və hazırda Azərbaycanın ən iri kimya qurğularının cəmləşdiyi "Azərikimya" İB-yi bu şirkətin tabeliyindədir. Bütün bunlar, kimya müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizlik problemlərinin müasir dövrün tələblərinə uyğun daha optimal modelləşdirilməsinə və adekvat tədbirlərin görülməsinə əsaslı zəmin yaratmışdır.

TƏDQIQATIN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

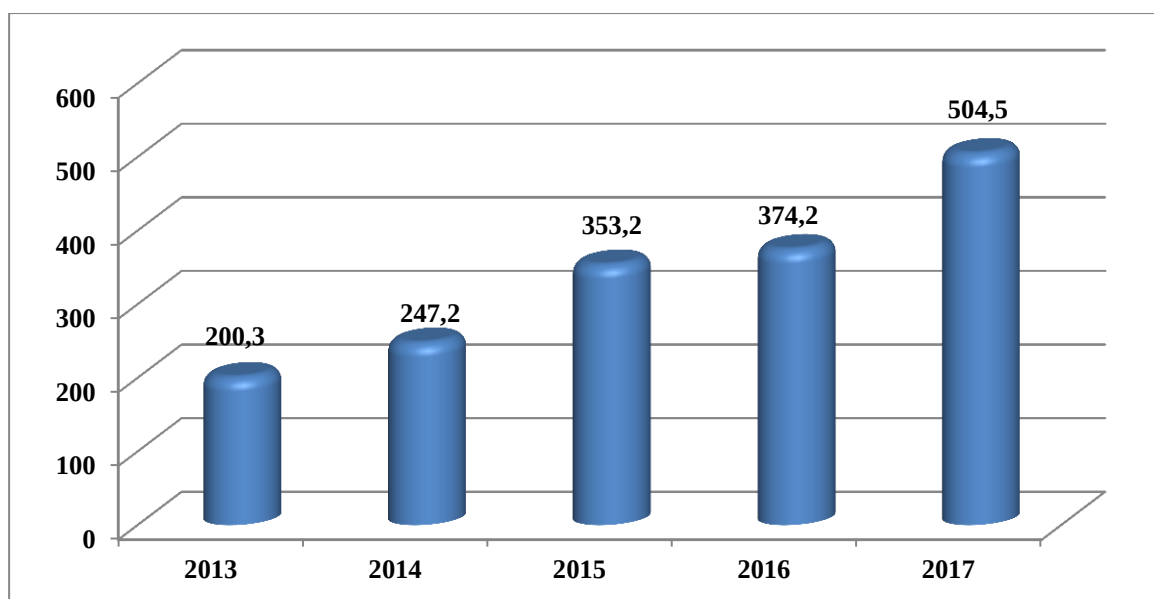
Kimya müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizlik proseslərinin strateji idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı problemlərin sistemli öyrənilməsi və ümumilikdə bu sahənin inkişaf səviyyəsinin təhlil olunması metodlarına üstünlük verilmişdir. Bunun üçün, kimya sənayesinin mövcud vəziyyəti obyektiv reallıqlardan çıxış etməklə araşdırılmış, təhlil olunmuş və ümumiləşdirilmələr aparılmışdır. Amma, qeyd etmək lazımdır ki, kimya sənayesi və kimya məhsullarının istehsal sahələri kifayət qədər mürəkkəb və təhlükəlidir. Bu iqtisadiyyat sahəsinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi, rəqabət qabiliyyətli kimya sənayesinin formalaşdırılması dünyanın əksər ölkələri üçün əlçatan deyildir və olmamışdır. Hazırda da belədir, əksər dünya ölkələri kimya məhsullarını idxal hesabına əldə edirlər, amma nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycanda kimya sənayesinin inkişaf etdirilməsi üçün güclü karbohidrogen ehtiyatları, neft və qaz xammalları, digər xammallar və resurslar kifayət qədərdir. Bütün bunların yüksək səviyyədə təşkili üçün kimya müəssisələrinin səmərəli idarəetmə mexanizmləri olmalı, onların iqtisadi təhlükəsizlik proseslərinin strateji idarə edilməsi sistemi yaradılmalıdır. Müəssisələrin strateji idarə edilməsi ilə bağlı problemlər və praktiki məsələlər, nəzəri və metodoloji yanaşmalar bir qrup müəlliflərin elmi əsərlərində baxılmışdır (N.S.Bezuqlaya, A.P.Qradov, M.V.Myasnikov, S.S.Polonik, V.V.Puzikov, P.V.Samoylov, N.M.Simaçeva, T.N.Əliyev, Ş.T.Əliyev və Ş.R.Məmmədova). Sənaye müəssisələrinin, xüsusilə kifayət qədər təhlükəli risklər şəraitində fəaliyyət göstərən kimya müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi sisteminin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Bunun üçün, kimya müəssisəsinin hər bir qurğusu, istehsal sahələri, yardımçı təsərrüfatları üzrə təhlükəsizlik meyarları müəyyənləşdirilməli və onların optimal, çevik və səmərəli istismarı problemləri, idarə olunması məsələləri təmin edilməlidir. İstehsal müəssisələrinin strateji idarə edilməsi məsələləri içərisində iqtisadi təhlükəsizlik baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən problemlərdən biri də kimya müəssisələrinin istehsal strukturunun təkmilləşdirilməsi, əsas qurğuların modernizasiya edilməsi və yeni texnologiyalar əsasında onun rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması, analoji bazarlarda istehsal olunan məhsulların yerləşdirilməsinin və möhkəmləndirilməsinin təmin edilməsidir. Güclü ixrac potensialına malik olan kimya zavodları və müəssisələri xarici iqtisadi fəaliyyət mexanizmlərini və onun idarəetmə prinsiplərini də əhəmiyyətli səviyyədə mənimsəməli və ümumilikdə iqtisadi təhlükəsizlik proseslərinin hər bir həlqəsi üzrə səmərəli idarəetmə mexanizmlərinə malik olmalıdırlar.

NƏTİCƏ VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Kimya müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və bununla bağlı proseslərin strateji idarə edilməsinin əsas problemlərindən biri kimi, bu müəssisələrin fəaliyyətindən ortaya çıxan risklərin dərindən öyrənilməsi, onları yaradan səbəblərin müəyyənləşdirilməsi və həmin risklərin kifayət qədər təhlükəsizləşdirmək tədbirlərinin görülməsi üçün, bu risklərin strateji idarə olunması mexanizmləri yaradılmalıdır. Məsələn, məlumdur ki,

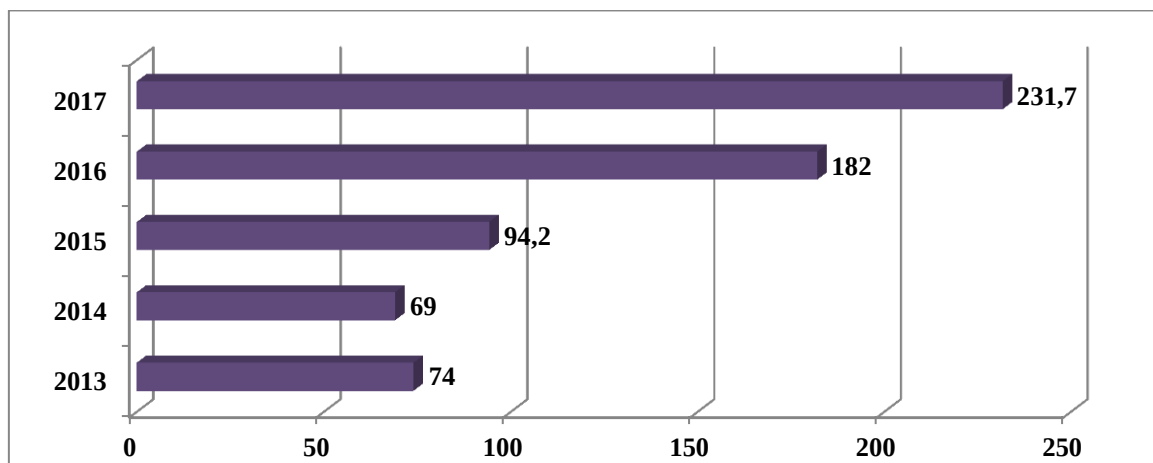
eyni çeşiddə məhsulların uzunmüddətli dövr üçün rəqabətqabiliyyətli olmasını qəbul etmək qeyri-mümkündür və bu baxımdan hər bir kimya müəssisəsinin strateji yanaşmaları, o cümlədən müəssisənin inkişaf strategiyası və onun iqtisadi təhlükəsizlik proseslərinin idarə olunması modeli olmalıdır. Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin idarə edilməsi üçün risklərin öyrənilməsi və idarə edilməsi ilə bərabər, bu sahədə preventiv tədbirlərin görülməsi və bütövlükdə kimya müəssisəsinin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək iqtidarında olan indikatorların müəyyənləşdirilməsi vacib şərtlərdəndir. Belə olduğu təqdirdə müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi, ortaya çıxan risklərin aradan qaldırılması və onların səmərəli idarə edilməsinə nail olmaq mümkündür [11]. Bundan əlavə, istehsal və idarəetmə proseslərinə çəkilən xərclərin optimallaşdırılması, kimya müəssisələrində istehsal olunan məhsulların maya dəyərinin aşağı salınması, son nəticədə müəssisədə istehsal olunan məhsulların rəqabət qabiliyyətini yüksəldir və onun ixrac potensialının artırılmasına əlavə imkanlar yaradır. Bundan başqa, müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi üçün sistemli tədbirlərin görülməsi və bütün fəaliyyət istiqamətləri üzrə ehtimal olunan və gözlənilən risklər üzrə optimal idarəetmə mexanizmlərinin hazırlanaraq tətbiq edilməsi vacib şərtlərdəndir. Məhz, kimya müəssisəsinin iqtisadi təhlükəsizliyi ilə bağlı görülmən tədbirlər strateji idarəetmə səviyyəsində baxılmalı və onun reallaşdırılması prosesləri ciddi nəzarət altında saxlanılmalıdır. Burada əsas xammal mənbələrinin diversifikasiyalaşdırılması, kollektivin məhsuldar və səmərəli fəaliyyətinin təmin olunması, kadr potensialının gücləndirilməsi, peşəkar heyətin formalaşdırılması, bütün fəaliyyət istiqamətləri üzrə kifayət qədər etibarlı partnyorlarla əlaqələrin gücləndirilməsi, xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin təmin olunması, bağlanmış müqavilələr üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi mexanizmlərinin ciddi nəzarətdə saxlanması və ümumilikdə müəssisənin imicinə xələl gətirən hallara yol verilməməsi kimi məsələlər, kimya müəssisəsinin iqtisadi təhlükəsizlik proseslərinin strateji idarə edilməsi mexanizmində öz əksini tapmalıdır [3;9;12;13]. Kimya müəssisələrinin əsas fondlarının yenilənməsi, istehsal proseslərinin səmərəliliyinin artırılması və ümumilikdə müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi təhlükəsizlik proseslərinin kompleks şəkildə strateji idarəetmə səviyyəsində baxılması vacibdir. Müəssisənin istehsal fondlarının inkişaf etdirilməsi, kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin balanslaşdırılması, müxtəlif subyektlərin vahid fəaliyyət tsikli rejimində səmərəliliyinin təmin olunması, maliyyə-sosial məsələlərin nəzərə alınması, hesabatların dürüstlüyünün təmin edilməsi, müəssisənin öhdəliklərinin vaxtında yerinə yetirilməsində nəzarət sisteminin yaradılması vacib şərtlərdəndir. Bu halda, ümumilikdə müəssisənin iqtisadi təhlükəsizlik indikatorlarının ciddi şəkildə izlənməsi və iqtisadi təhlükəsizliklə bağlı proseslərin strateji idarəetmə mexanizmlərinin daha optimal variantlarının hazırlanaraq reallaşdırılması mümkündür [4;10;14;15].

Qeyd edək ki, ölkəmizdə kimya sənayesinin inkişafı və kimya müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsinin praktiki aspektlərini təhlil etmək üçün son illərdə bu sahədə fəaliyyətin təhlili və bir sıra göstəricilərə diqqət yetirilməsi məqsədəuyğundur. Şəkil 1-də Azərbaycan 2013-2017-ci illərdə kimya sənayesi məhsulları istehsalının dinamikası əks olunmuşdur.

Şəkil 1. *Azərbaycanda 2013-2017-ci illərdə kimya sənayesi məhsulları istehsalının dinamikası, mln. manat (ARDSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://stat.gov.az>).*

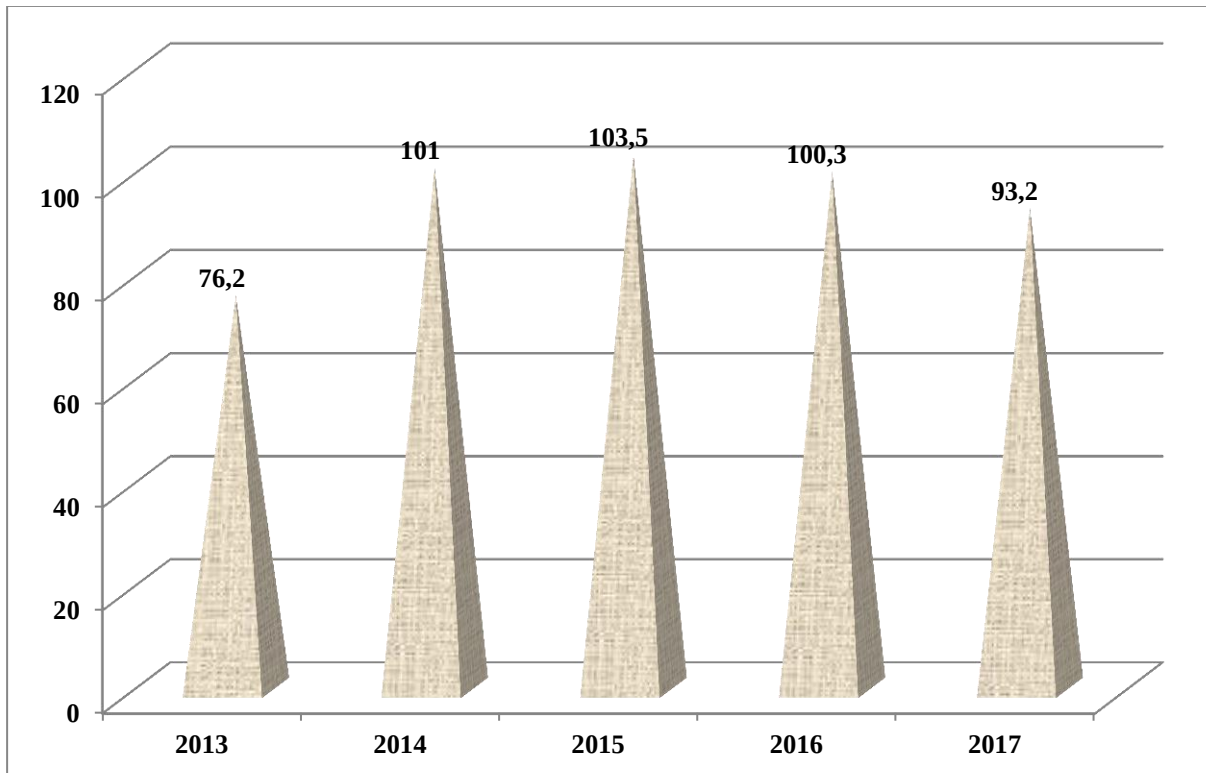
Göründüyü kimi, ölkəmizdə kimya sənayesi məhsullarının dinamikası 2013-2017-ci illərdə əhəmiyyətli artım nümayiş etdirmişdir və 2017-ci ildə 504,5 mln. ton həcmində olmuşdur. Şəkil 2-də isə Azərbaycanda 2013-2017-ci illərdə rezin və plastik kütlə məmulatlarının istehsalının dinamikası verilmişdir.

Şəkil 2. *Azərbaycanda 2013-2017-ci illərdə rezin və plastik kütlə məmulatlarının istehsalının dinamikası, mln. manat (ARDSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://stat.gov.az>).*

Audit № 3, Cild 21, 2018, səh. 113-126.
Audit № 3, Vol. 21, 2018, pp. 113-126.

Həmin dövr ərzində ölkədə rezin və plastik kütlə məmulatlarının istehsalının həcmi 3,1 dəfə artmış və 2017-ci ilin yekununda istehsalın ümumi həcmi 231,7 mlyn. manat səviyyəsində olmuşdur. Qeyd edək ki, bu məhsulların hamısı özəl kimya müəssisələrində istehsal edilmişdir. Şəkil 3-də kimya sənayesində ölkənin ən iri dövlət müəssisəsi olan-Sumqayıt “Etilen-Polietilen” zavodunda 2013-2017-ci illərdə polietilen istehsalının dinamikası verilmişdir.

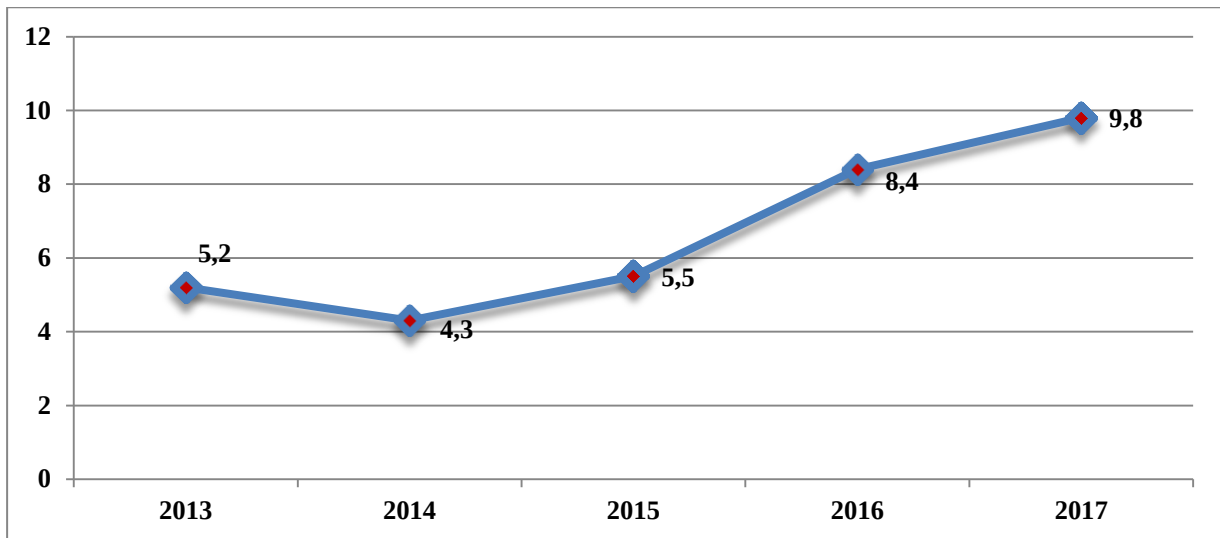

Şəkil 3. Sumqayıt “Etilen-Polietilen” zavodunda 2013-2017-ci illərdə polietilen istehsalının dinamikası, min ton (zavodun istehsal göstəriciləri əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Təəssüf ki, şəkil 3-dən göründüyü kimi 2017-ci ildə polietilen istehsalının həcmi 2014-2016-cı illərlə nisbətə azalmışdır. Nəzərə alsaq ki, polietilen məhsulu yüksək rəqabət qabiliyyətli ixrac məhsuludur və ölkəyə valyuta resurslarının gətirilməsində qeyri-neft sektorunun fəaliyyət sahələri içərisində mühüm əhəmiyyət kəsb edən ixrac maddələrindən biri kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, bu baxımdan polietilen istehsalının strateji idarə edilməsi məsələlərində hələ də problemlərin olduğu qənaətinə gəlmək mümkündür.

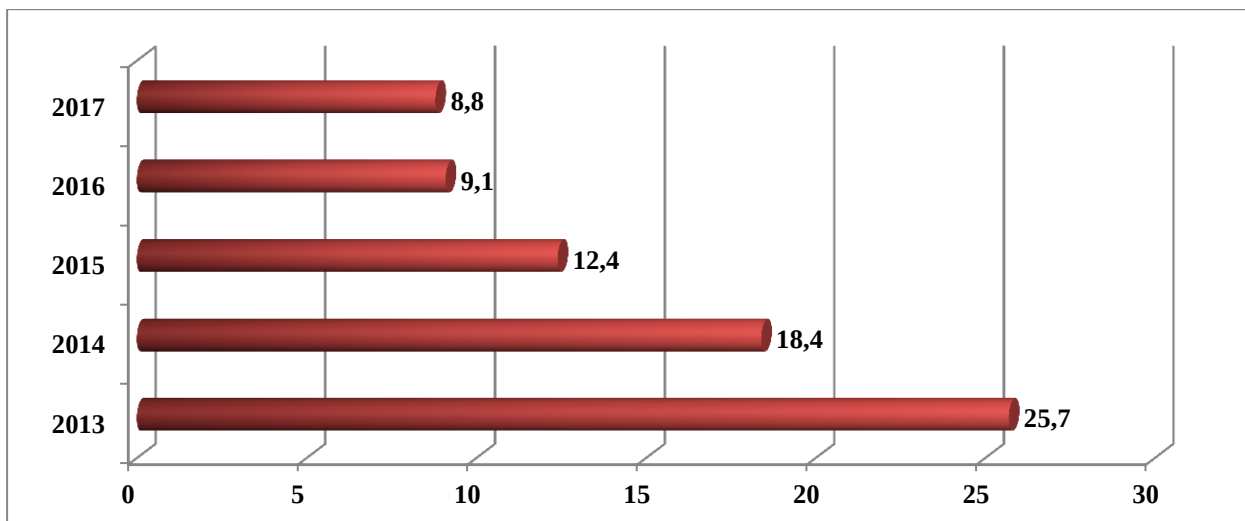
Şəkil 4-də Azərbaycanda 2013-2017-ci illərdə lak-boya məmulatlarının istehsalının dinamikası verilmişdir və burada son 3 il ərzində dinamik artım diqqət çəkir.

Audit № 3, Cild 21, 2018, səh. 113-126.
Audit № 3, Vol. 21, 2018, pp. 113-126.

Şəkil 4. Azərbaycanada 2013-2017-ci illərdə lak-boya məmulatlarının istehsalının dinamikası, min ton (ARDSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://stat.gov.az>).

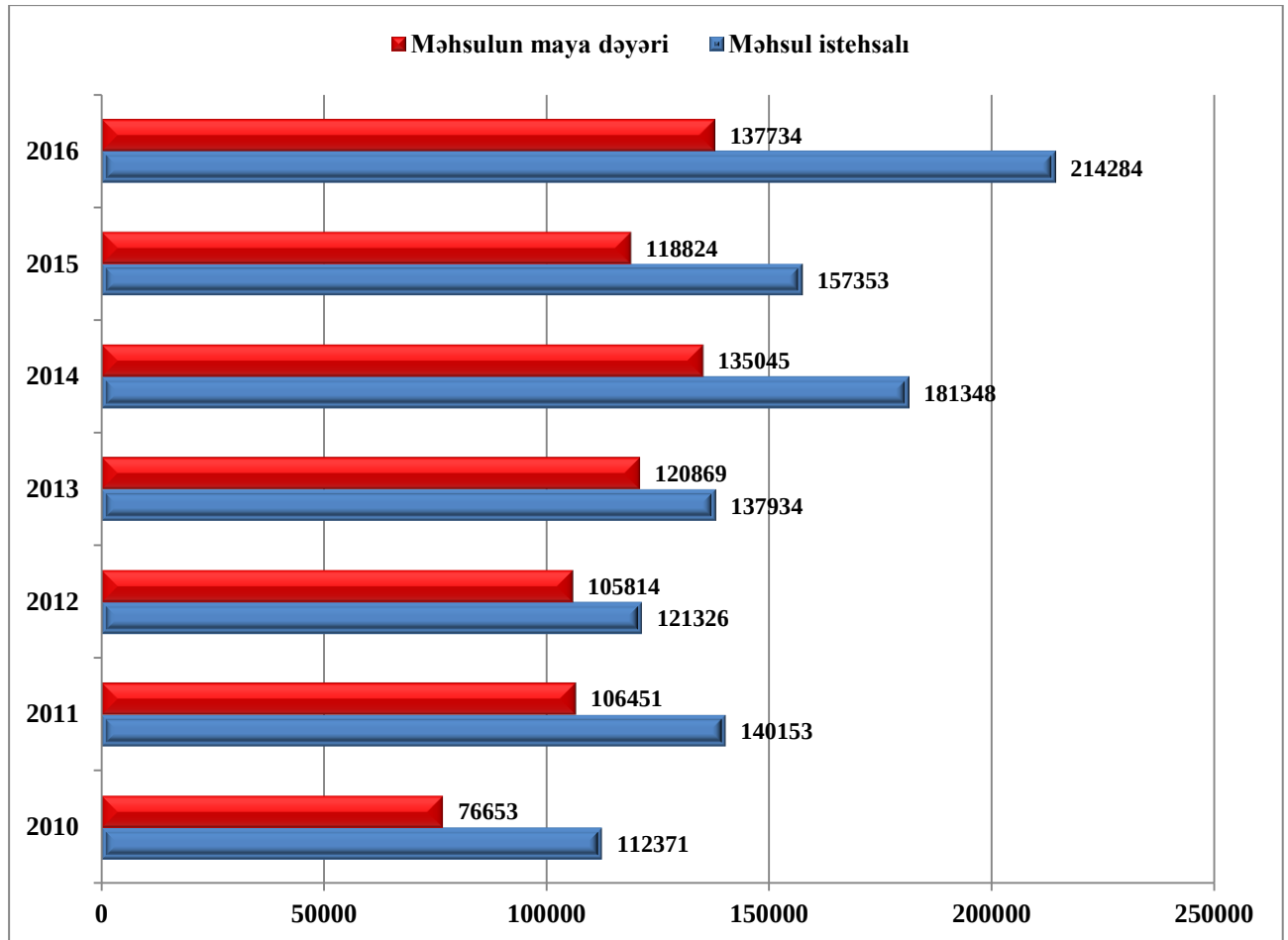
Şəkil 5-də isə Azərbaycanada 2013-2017-ci illərdə bərk polietilen borular və şlanqların istehsalının dinamikası öz əksini tapmışdır və şəkildən də göründüyü kimi bu sahələrdə məhsul istehsalının həcmi ilbəil azalmaqda davam edir. Fikrimizcə, burada istehsal gücündən çox, hazır məhsulların bazar problemi mövcuddur və istehsal olunan məhsulların analoji bazarlarda möhkəmlənməsi də kimya müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Şəkil 5. Azərbaycanada 2013-2017-ci illərdə bərk polietilen borular və şlanqların istehsalının dinamikası, min ton (ARDSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://stat.gov.az>).

Audit № 3, Cild 21, 2018, səh. 113-126.
Audit № 3, Vol. 21, 2018, pp. 113-126.

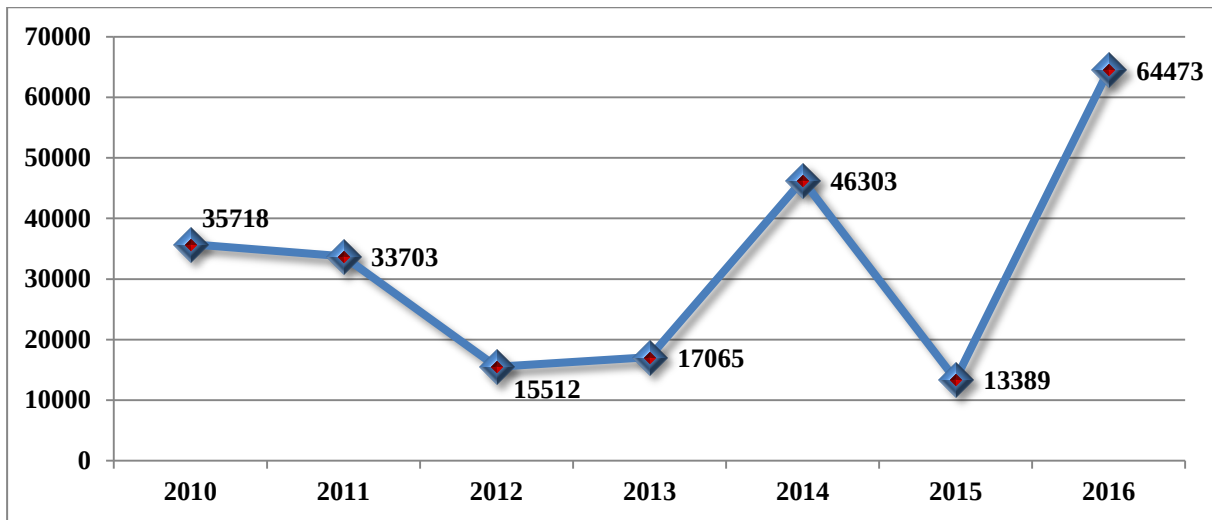
Qeyd edək ki, kimya müəssisələrində məhsulun maya dəyərində çəkilən xərclərin azaldılması iqtisadi təhlükəsizliyin gücləndirilməsi baxımından böyük səmərə verə bilər və bu problemlərə iqtisadi təhlükəsizlik proseslərinin stratej idarə edilməsi mexanizmlərində ciddi önəm verilməlidir. Şəkil 6-da Sumqayıt “Etilen-Polietilen” zavodunda 2010-2016-cı illərdə məhsulun maya dəyəri və məhsul istehsalının göstəriciləri ifadə olunmuşdur.

Şəkil 6. Sumqayıt “Etilen-Polietilen” zavodunda 2010-2016-cı illərdə məhsulun maya dəyəri və məhsul istehsalının göstəriciləri, min manat (zavodun əsas texniki-iqtisadi göstəriciləri əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

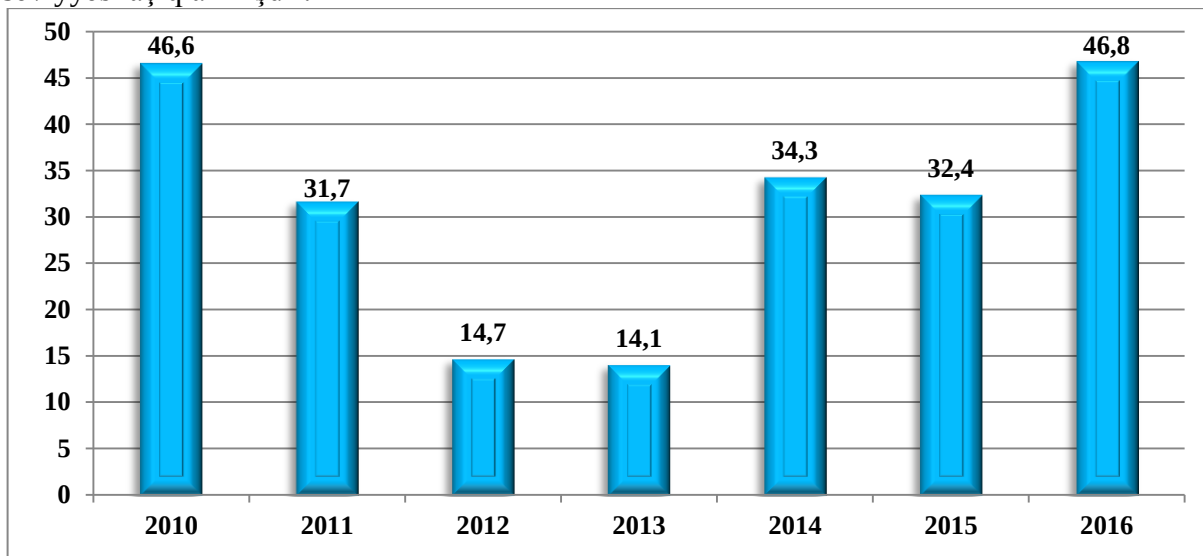
Şəkil 6-dan göründüyü kimi məhsul istehsalının həcmi dəyər ifadəsində son illərdə heç də az olmayaraq artdığı halda, istehsal olunan məhsulun ümumi maya dəyəri bir o qədər də artmamışdır və bu hal, kimya müəssisəsinin potensialının, onun iqtisadi təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi imkanlarının güclü olmasının əsası kimi qiymətləndirilə bilər. Şəkil 7-də Sumqayıt “Etilen-Polietilen” zavodunda 2010-2016-cı illərdə ümumi mənfəət göstəriciləri verilmişdir və 2016-cı ildə əldə olunan mənfəət əvvəlki illərə nisbətə kifayət qədər əhəmiyyətli artım nümayiş etdirir.

Audit № 3, Cild 21, 2018, səh. 113-126.
Audit № 3, Vol. 21, 2018, pp. 113-126.

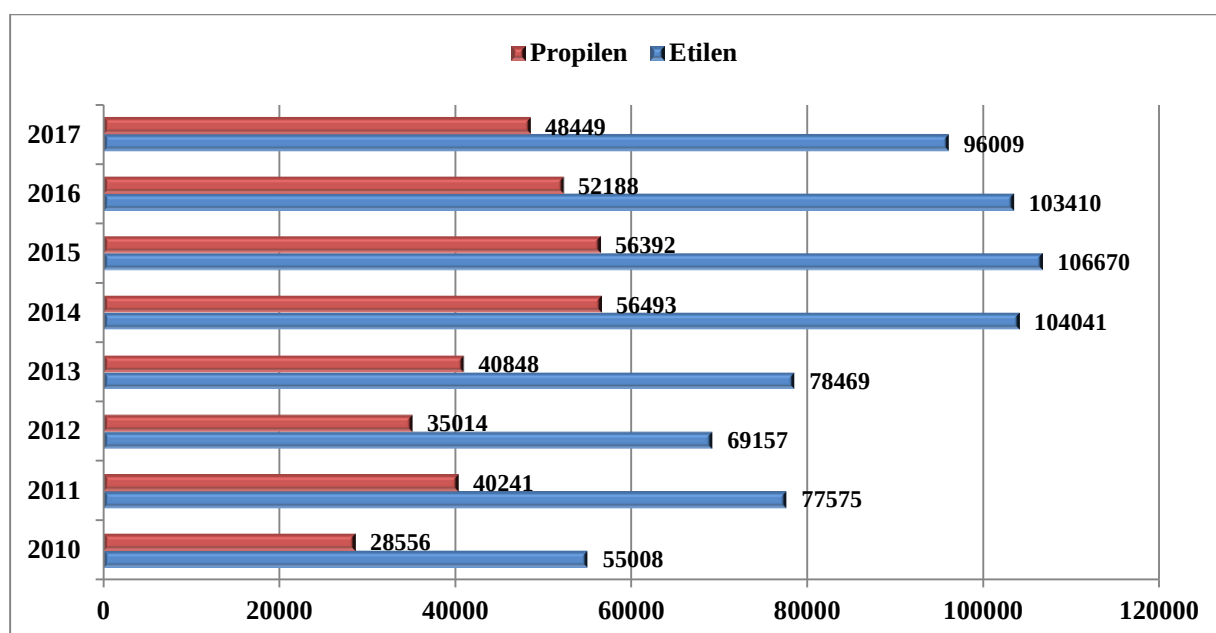
Şəkil 7. Sumqayıt “Etilen-Polietilen” zavodunda 2010-2016-cı illərdə ümumi mənfəət göstəriciləri, min manat (zavodun əsas texniki-iqtisadi göstəriciləri əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Şəkil 8-də Sumqayıt “Etilen-Polietilen” zavodunda 2010-2016-cı illər üzrə rentabellik səviyyəsi açıqlanmışdır.

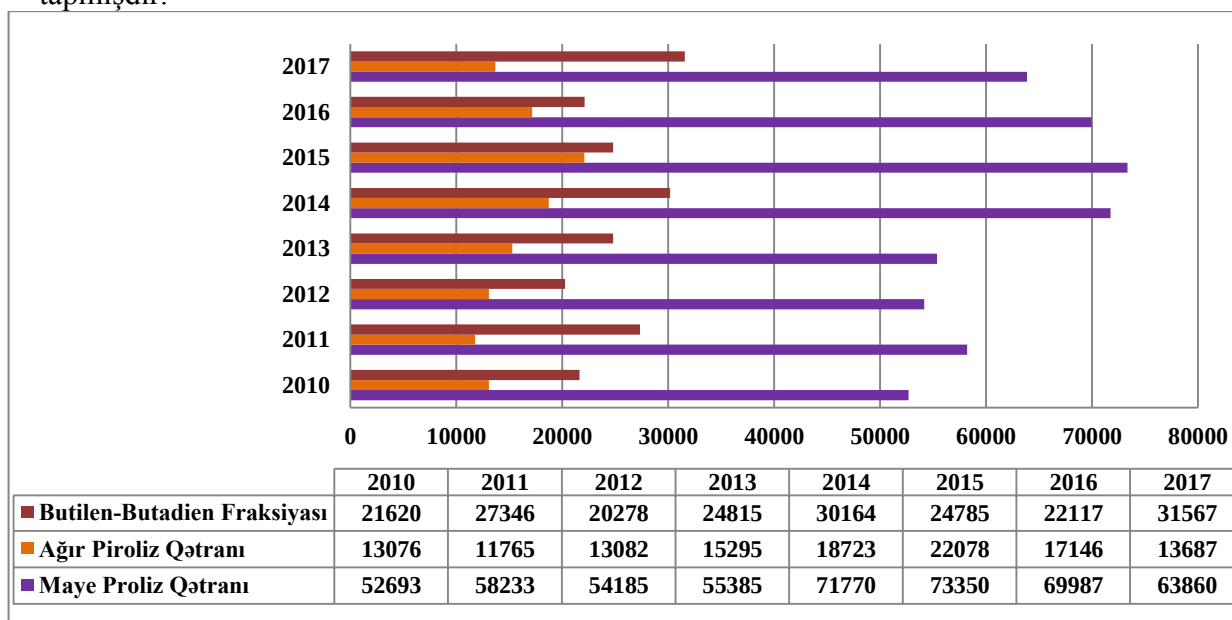
Şəkil 8. Sumqayıt “Etilen-Polietilen” zavodunda 2010-2016-cı illər üzrə rentabellik səviyyəsi, %-lə (zavodun əsas texniki-iqtisadi göstəriciləri əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Şəkil 9-da Sumqayıt “Etilen-Polietilen” zavodunda 2010-2017-ci illər ərzində propilen və etilen məhsullarının dinamikası verilmişdir.

Şəkil 9. Sumqayıt “Etilen-Polietilen” zavodunda 2010-2017-ci illər ərzində propilen və etilen məhsullarının dinamikası, ton (zavodun əsas texniki-iqtisadi göstəriciləri əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Şəkil 10-da isə Sumqayıt “Etilen-Polietilen” zavodunda 2010-2017-ci illərdə butilen-butadien fraksiyası, ağır və maye piroliz qətranları məhsullarının dinamikası öz əksini tapmışdır.

Şəkil 10. Sumqayıt “Etilen-Polietilen” zavodunda 2010-2017-ci illərdə butilen-butadien fraksiyası, ağır və maye piroliz qətranları məhsullarının dinamikası, ton (zavodun əsas texniki-iqtisadi göstəriciləri əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Göründüyü kimi Sumqayıt “Etilen-Polietilen” zavodundan əsas məhsulların assortiment-i o qədər də geniş deyildir və bu baxımdan zavodun istehsal strukturunun diversifikasiyalas-dırılması, onun iqtisadi təhlükəsizlik prinsipləri baxımından gücləndirilməsi problemlərinə sistemli yanaşma təmin olunmalıdır. Kimya müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizliyinin güclən-dirilməsi problemlərinə xüsusi önəm verilməlidir və bu sahənin iqtisadi təhlükəsizlik proseslərinin strateji idarə edilməsi mexanizmləri yenilənməlidir.

Y E K U N

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə kimya müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizlik proseslərinin strateji idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi obyektiv zərurət olaraq qalmaqdadır. Strateji Yol Xəritələri çərçivəsində kimya sənayesinin inkişafının modelləşdirilməsi və bununla bağlı prioritet məsələlər üzrə strateji hədəflər neft-qaz sənayesinin inkişafının tərkib hissəsi kimi baxılmışdır [1]. Bundan əlavə, ölkəmizdə qeyri-neft məhsullarının ixrac potensialının gücləndirilməsi və bununla əlqədar stimullaşdırıcı tədbirlərin görülməsi diqqət çəkir. Məsələn, ölkə prezidentinin 18 yanvar 2016-cı il tarixli fərmanı ilə qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər görülmüşdür [8]. Ölkə iqtisadiyyatının əlavə dəyər yaradan sahələrinin inkişafının modelləş-dirilməsi və bunlarla bağlı məsələlərin idarə edilməsi proseslərinin təkmilləşdirilməsi prob-lemlərinə diqqət artırılmalıdır [6]. Yeni iqtisadi çağırışlar nəzərə alınmaqla, müasir dövrdə kimya müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizlik proseslərinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin həll edilməsi məqsədilə, bir sıra məsələlərə diqqətin yönəldilməsini vacib sayırıq:

✓ Ölkənin kimya sənayesinin inkişafının və onun idarə edilməsi mexanizmlərinin yeni-lənməsinə konseptual yanaşmalar müasir reallıqlar çərçivəsində baxılmalı və optimallaşdırıl-malıdır;

✓ kimya müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin gücləndirilməsi və iqtisadi təhlükə-sizliyinin idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi prosesləri global iqtisadi təhdidlər əsas götürülməklə baxılmalı və daha dayanıqlı idarəetmə mexanizmlərinin hazırlanaraq tətbiq edilməsi təmin olunmalıdır;

✓ ölkədə kimya müəssisələrinin daha sağlam rəqabət mühitində fəaliyyət göstərməsi, inhisarçılıq hallarının aradan qaldırılması, özəl sektorda kimya müəssisələrinin yeni şəbəkə-sinin yaradılması prosesləri əhəmiyyətli səviyyədə intensivləşdirilməli və milli kimya məhsul-ları istehsalçılarının dünya bazarlarına daha fəal çıxması problemlərinə sistemli yanaşmaya üstünlük verilməlidir;

✓ SOCAR-ın tərkibində fəaliyyət göstərən kimya müəssisələrinin bazasında dünya səviyyəli milli kimya kompaniyasının yaradılması perspektivlərinə baxılmalı, bununla əla-qədar kimya məhsullarının istehsalı üzrə dünya səviyyəsində ixtisaslaşmış şirkətlərlə əlaqələrin möhkəmləndirilməsi və prioritet fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi təmin edil-məlidir;

✓ ölkədə yeni yaradılmaqda olan iri kimya nəhənglərinin - SOCAR Karbamid və SO-CAR Polimer zavodlarının istehsal edəcəkləri məhsulların yenidən emal edilməsi, satışı və s. istiqamətlər üzrə özəl kimya müəssisələrinin, xüsusilə emal müəssisələrinin və kommersiya təyinatlı kimya firmalarının yaradılmasına diqqət artırılmalıdır;

✓ kimya müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və bununla bağlı stra-

Audit № 3, Cild 21, 2018, səh. 113-126.
Audit № 3, Vol. 21, 2018, pp. 113-126.

teji idarəetmə mexanizmlərinin fəal şəkildə tətbiqinə nail olunması üçün iqtisadi-təşkilati, maliyyə və hüquqi baxımdan mövcud problemlərin kompleks həll edilməsi və müasir qlobal təhdidlərə immunitet nümayiş etdirən milli kimya müəssisələrinin və kompaniyalarının yara-dılmasına nail olunmalıdır və s.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
2. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2007-ci il 23 may tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
3. Əliyev T.N., Babayev M.T. Səhənin aktual iqtisadi problemləri: neft emalı və neft-kimya. Bakı, "Elm və təhsil", 2011.-346 s.
4. Əliyev Ş.T. Azərbaycanda neftkimya kompleksinin inkişafının müasir aspektləri və istiqamətləri // Audit, № 3, 2016, s. 41-45.
5. Əliyev Ş.T. Azərbaycanın kimya və neftkimya kompleksinin qiymətləndirilməsi və yenidən qurulması istiqamətləri. Bakı, "Elm və Təhsil", 2012.-156 s.
6. Əliyev Ş.T. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Sumqayıt. SDU-nun Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi, 2018.-376 s.
7. "Kimya sənayesi müəssisələrinin və təşkilatlarının özəlləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası prezidentinin 22 mart 2001-ci il tarixli sərəncamı. Bakı, "Azərbaycan" qəzeti 23 mart 2001-ci il.
8. Qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin sərəncamı. Bakı şəhəri, 18 yanvar 2016-cı il.
9. Məmmədova Ş.R. Sənaye müəssisəsinin istehsal planının optimallığında strateji analiz və planlaşdırmanın müasir aspektləri // Geostrategiya jurnalı, 2017, № 04(40), s. 58-60.
10. Алиев Т.Н. Инновационное развитие промышленности Азербайджана: нефте-переработка, химия и нефтехимия. Москва-Берлин, «Palmarium», 2016.-232 с.
11. Безуглая Н.С. Совершенствование системы обеспечения экономической безопасности предприятия на основе управления рисками. Дисс. канд. экон. наук. Краснодар, 2012.- 176 с.
12. Градов, А.П. Стратегия и тактика антикризисного управления фирмой. /А.П. Градов. – М.: Экстра М, 2013. – 280 с.
13. Мясникович М.В., Полоник С.С., Пузиков В.В. Управление системой обеспечения экономической безопасности – Мн.: ИООО «Право и экономика». 2005. – 264 с.
14. Самойлов П.В. Инструменты совершенствования управления предприятиями в целях обеспечения экономической безопасности. Дисс. канд. экон. наук. Воронеж, 2010.- 184 с.
15. Симачева Л.Н. Управление риском как обеспечение экономической безопасности промышленного предприятия. <https://cyberleninka.ru>.

*Байрамов Ровшан Дадаш оглы, докторант,
Сумгаитский Государственный Университет,
Адрес: AZ 5008, Азербайджанская Республика,
г. Сумгаит, 43-й квартал.
E-mail: nauka-xxi@mail.ru
© Байрамов Р.Д., 2018*

ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СТРАТЕГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ ПРОЦЕССОВ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ХИМИЧЕСКИХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Р Е З Ю М Е

В статье исследованы проблемы совершенствования стратегического управления процессов экономической безопасности химических предприятий. С этой целью анализируется роль химической промышленности в структуре экономики страны, ее основные показатели и деятельность ведущих химических предприятий. Рассмотрены стратегические принципы управления и механизмы в химических предприятиях. Обоснована важность совершенствования стратегического управления процессов экономической безопасности химических предприятий в современном периоде. Дана динамика производства продукции химической промышленности, резиновых и пластиковых изделий в стране за 2013-2017 годы. Кроме того, анализируется динамика производства лакокрасочных изделий, твердых полиэтиленовых труб и шлангов в стране за 2013-2017 годы. Рассмотрена динамика производства важного вида продукции - полиэтилена на основном химическом предприятии страны - Сумгаитском заводе «Этилен-Полиэтилен» за 2013-2017 годы. В соответствии с этим анализируется себестоимость продукции, показатели уровня прибыли и рентабельности за 2010-2016 годы в Сумгаитском заводе «Этилен-Полиэтилен». Дана динамика производства других видов химических продуктов Сумгаитском заводе «Этилен-Полиэтилен» за 2013-2017 годы: пропилен, этилен, бутилен-бутадиеновая фракция, тяжелый и легкие пиролизные смолы. Обоснована важность усиления механизмов управления процессов экономической безопасности в химических предприятиях. В конце статьи подготовлены рекомендации и даны предложения по проблеме совершенствования стратегического управления процессов экономической безопасности химических предприятий.

С этой целью были анализированы роль химической промышленности в структуре экономики страны, основные показатели деятельности важных химических предприятий.

Ключевые слова: проблемы управления, стратегическое управление, химическая промышленность, химические предприятия, экономическая безопасность, управление процессами экономической безопасности химических предприятий.

*Bayramov Rovshan Dadash, PhD student,
Sumgayit State University,
Address: AZ 5008, Azerbaijan Republic,
Sumgait, the 43rd Quarter.
E-mail: nauka-xxi@mail.ru
© Bayramov R.D., 2018*

PROBLEMS OF IMPROVEMENT IN STRATEGIC MANAGEMENT OF ECONOMIC SECURITY PROCESSES OF CHEMICAL ENTERPRISES

S U M M A R Y

The thesis examines the problems of improving the strategic management of the economic safety processes of chemical enterprises. To this end, the role of the chemical industry in the structure of the country's economy, its main indicators and activities leading to the chemical enterprise are analyzed. The strategic principles of management and mechanisms in chemical enterprises, the importance of improving the strategic management of the economic security processes of chemical enterprises in modern time are substantiated. The dynamics of production of chemical products, rubber and plastic products in the country for 2013-2017 are given as well. In addition, the dynamics of the production of paint and varnish products, solid polyethylene pipes and hoses in the country for 2013-2017, the dynamics of production of an important type of product - polyethylene in the main chemical enterprise of the country - Sumgait plant "Ethylene-Polyethylene" in 2013-2017 are considered in the work. In accordance with this, the cost of production, profitability and profitability indicators for 2010-2016 in Sumgait plant "Ethylene-Polyethylene", the dynamics of production of other types of chemical products of the Sumgait plant "Ethylene-Polyethylene" for 2013-2017: propylene, ethylene, butylene-butadiene fraction, heavy and light pyrolysis resins and the importance of strengthening mechanisms for managing economic security processes in chemical enterprises are substantiated and given here. The recommendations and proposals on the problem of improving the strategic management of the economic safety processes of chemical enterprises are prepared and mentioned at the end of the thesis.

Keywords: problems of management, strategic management, chemical industry, chemical enterprises, economic security, management of economic security processes of chemical enterprises.

MÜƏLLİFLƏR ÜÇÜN MƏLUMAT

«Audit» jurnalı ildə 4 dəfə - mart, iyun, sentyabr, dekabr aylarında dərc edilən və daxil olan məqalələri əsaslı rəydən keçən elmi-praktiki jurnaldır. Jurnalə qəbul edilən məqalələr orijinal, daha öncə heç yerdə nəşr edilməyən və yaxud digər nəşriyyata çap üçün təqdim edilməmiş məqalələr olmalıdır.

Redaksiyaya daxil olan bütün məqalələr plagiat proqramında unikallığa yoxlanılır (daxil olan məqalədə plagiat aşkarlanarsa və sübut edilərsə məqalə redaksiyə tərəfindən qəbul edilmir) və redaksiya tərəfindən 2 anonim rəyçiyə rəy təqdim edilir (*iki tərəfli anonim rəyçilik* tətbiq edilir). Rəyçilər hər məqaləyə dair öz fikirlərini, məsləhətlərini, iradlarını və məqalənin çapa qəbul edilməsi, düzəlişlər üçün müəllifə qaytarılması və yaxud çap edilməməsinə dair yazılı şəkildə rəy bildirirlər. Rəyin nəticəsi barədə məlumat müəllifə 5-10 gün ərzində çatdırılır.

«Audit» jurnalının redaksiyası – Nəşr etikası Komitəsi (COPE - Committee on Publication Ethics) tərəfindən təsbit edilən nəşriyyat etikasına dair beynəlxalq standartlara riayət edir.

1. Jurnalə məqalələr Azərbaycan, rus, ingilis dillərində qəbul edilir.

2. Jurnalə təqdim edilən məqalələrin quruluşu:

- müəllif haqqında məlumat (A.S.A (tam açıq şəkildə), elmi dərəcə, təmsil etdiyi müəssisə, ünvan (poçt indeksi, ölkə, şəhər)), elektron poçt ünvanı – sağdan qeyd edilməli;
- UOT nömrə - soldan qeyd edilməli;
- Məqalənin adı (12 sözə qədər) – mərkəzdən, böyük hərflərlə yazılmalı;
- Məqalənin yazıldığı dildə «Xülasə» (150-250 söz);
- Məqalənin yazıldığı dildə «Açar sözlər» (6-8 söz);
- Məqalənin mətni;
- İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı;
- Məqalənin yazıldığı dildən əlavə 2 dildə «Xülasə» və «Açar sözlər» (hər ikisində müəllif haqqında məlumat və məqalənin adı göstərilməli).

3. Məqalənin mətninin quruluşu.

Jurnalə təqdim edilən məqalələrin mətni beynəlxalq *IMRAD* standartına uyğun olmalı, yəni aşağıda qeyd edilən seçilmiş hissələrdən ibarət olmalıdır:

- Giriş – 1-2 səhifə
- Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları - 2-3 səhifə
- Nəticə və müzakirələr – 5-6 səhifə
- Yekun- 1-2 səhifə
- Ədəbiyyat siyahısı – 10-15 ədəbiyyat.

4. Məqalənin mətninin tərtibi.

- Format – A4;
- Times New Roman - 12 şrift;
- Interval -1;
- Həcmi- 8-12 səhifə (20000-30000 işarə);
- Məsafələr: sol – 2,5 sm; sağ – 2,5 sm; aşağıdan – 3 sm; yuxarıdan – 3,5 sm;
- Cədvəllər, şəkillər və qrafiklər rəngli və yüksək keyfiyyətli olmalıdır. Cədvəllər, şəkillər və qrafiklərin adları və sıra sayları yazılmaqla mətnə verilməli. Cədvəllərin adları və sıra sayları cədvəlin üst tərəfində, şəkillərin adları və sıra sayları isə şəkilin altında yazılmalıdır. Cədvəllərin, şəkillərin, qrafiklərin, sxemlərin formatı – png, 300-600 dpi və ya 2000x3000 piksel olmalıdır. Maksimal ölçüsü – 120-150 mm olmalıdır.

5. Məqalələrin təqdim edilməsi:

- məqalələr iki nüsxədən ibarət olmaqla jurnalın istiqaməti və quruluşuna uyğun tərtib edilərək yazılı və elektron variantlarda təqdim edilməlidir;
- məqalə təqdim etdikdə, müəllif «*Məlumat anketi*» doldurmalı, məqalənin unikallığına görə tam məsuliyyət daşdığını, məqalənin daha öncə digər nəşriyyatda nəşr edilmədiyini və yaxud digər nəşriyyata çap üçün təqdim etmədiyini imzası ilə təsdiq etməli;
- məqalənin nəşri üçün müəyyən edilmiş ödəniş köçürmə və ya nağd yolla həyata keçirilir.

6. Ədəbiyyat siyahısının tərtibatı.

Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. üstünlük verilməlidir. Mətnin altında sətirləli istinadlar məqsəduyğun deyildir. İstinad olunan mənbənin bibliografik təsviri verildikdən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin 10.2-10.4.6 tələbləri əsas götürülməli.

Məqalənin mətnində istinad olunmuş mənbələr ədəbiyyat siyahısında əlifba sırası ilə yazılmalı və nömrələnməlidir. İstinad olunmuş mənbənin ədəbiyyat siyahısındakı nömrəsi mətndəki istinaddan sonra kvadrat və ya adi mötərizədə göstərilir. Məsələn: [115, s.32-33] və ya (115, s.32-33).

Məqalənin mətnində istifadə edilmiş mənbələr çap olunduqları dillərdə (əvvəlcə Azərbaycan, sonra türk, rus, ingilis, fransız, ərəb və s.) əlifba sırası ilə, ardıcıl nömrələnərək siyahıda göstərilir.

AUTHOR GUIDELINES

General information.

The scientific-practical journal «Audit» has been publishing by Baku Business University Press since 1999. The journal focuses on creation of a platform for international cooperation within exchanging the results of scientific researches in the spheres of audit, accounting, finance, economy, law, administration, determination of actual problems of the spheres listed above and finds out the solutions of these actual problems.

Thematic headings of journal:

- Audit, accounting, statistics;
- Budget, finance, credit;
- Directions of development of market economy;
- Law and administration.

The journal is published quarterly (4 times per year-March, June, September, December).

Submitted articles will be subject to double-blind peer review process:

- the reviewer does not know the personal information of the author / authors;
- the author / authors do not know the personal data of the reviewer.

The period of review is 5-10 days from receipt of the manuscript by reviewer. If additional time for review is necessary, this period may be extended at the request of the reviewer.

Only original (the results (or any part of submitted manuscript) used in the manuscript have not been sent for publication to any other journal nor have already been published) submissions are accepted for publication. All submissions are scanned for plagiarism and when plagiarism is detected the article is rejected for publication.

The editorial office of «Audit» follows the guidelines of Committee on Publication Ethics (COPE) on publication ethics.

Requirements to the content and structure of articles.

1. A full research paper should have following components:

- Full information about author (s) - name(s) of the author(s)/title, workplace and position, the address(es), e-mail address (right corner);
- Universal Decimal Classification (UDC) (left corner);
- Title of the article (The title should not exceed 12 words) (center);
- Abstract (150-250 words);
- Keywords - 6-8 items.

2. The structure of the article must correspond to the international IMRAD standard, i.e. it must contain the following sections:

- Introduction (1-2 p.);
- Theoretical and methodological basis (2-3 p.);
- Results and discussion (5-6 p.);
- Conclusion (1-2 p.);
- References (10-15).

3. If the article is in Russian, abstract (150-250 words) and keywords (6-8 items) in English are necessary (information about the author and the name of the article in English must be also mentioned above the «Abstract»).

Text design requirements.

- the manuscript should be 8-12 pages (20000-30000 characters with space);
- font size – 14, type – Times New Roman;
- margins-right – 2,5 cm, left – 2,5 cm, upper - 3,5 cm, under – 3 cm;
- indent – 1;
- tables, pictures and graphics should be colorful and high quality. Tables, pictures and graphs should be given in the text by typing the names and sequence numbers. The table names and row numbers should appear at the top of the table, the names of the pictures, and the number of the numbers should be written below. The format of the tables, pictures, graphs, schemes should be png, 300-600 dpi, or 2000x3000 pixels. The maximum size should be 120-150mm.

Submission of articles.

- articles must be submit in two copies in printed and electronic version;
- when submitting an article the author must full in the «Registration form», confirming with his signature that the article is fully liable for its uniqueness, that the article has not previously been published in other publishing houses or submitted for publication in other publishing houses;
- the payment determined for publishing is carried out either in cash or transfer.

References.

The sources must be arranged alphabetically in the list of references. A reference to the bibliographic source in the body of the article is given in square brackets indicating the ordinal number of the source from the references and page number referenced by the author.

Korrektor:	İSGƏNDƏROVA A.V.
Kompüter tərtibatçısı:	ƏMRULLAYEVA H.C.
Texniki redaktor:	BAĞIROV Ə.N.

Yığılmağa verilib:	17.09.2018
Çapa imzalanıb:	31.10.2018
Kağız formatı:	60x84
Tirajı:	1000

Bakı Biznes Universitetinin mətbəəsində çap olunmuşdur.